

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
13.23.675 Диссертациялык кеңеши**

**Кол жазма укугунда
УДК: 372.850.360 (575.2) (043)**

ТОКТОРОВА АСЕЛЬ ЭГЕМБЕРДИЕВНА

**КОЛЛЕДЖДЕРДИН ОКУУ-ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН
КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДАРЫН ЧЕЧУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК
ШАРТТАРЫ**

13.00.08 – кесиптик билим берүүнүн теориясы жана методикасы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи: п.и.д., профессор Бабаев Д.Б.

БИШКЕК – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА. КОЛЛЕДЖДЕРДИН ОКУУ-ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН АРАСЫНДАГЫ КОНФЛИКТТЕРДИ ЧЕЧҮҮНҮН ИЛИМИЙ – МЕТОДОЛОГИЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1 Педагогикалык ишмердүүлүктөгү конфликттердин пайда болуу себептери жана классификациясы.....	11
1.2 Педагогикалык мамиле – студенттердин арасындагы чыр – чатактарды болтурбоого таасир этүүчү таалим – тарбия процессинин уюштуруунун каражаты катары.....	36
1.3 Колледждердин окуу – тарбия процессинде студенттердин орун алган конфликттик кырдаалдары жана анын өзгөчөлүктөрү.....	48
БИРИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ	79
II ГЛАВА. ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨ СТУДЕНТТЕРДИН АРАСЫНДАГЫ КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖАНА СҮЙЛӨШҮҮЛӨРДҮ ЖҮРГҮЗҮҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Колледжин окуу – тарбия процессинде студенттердин арасындагы изилдөөнүн методологиялык жагдайлары жана методдору.....	81
2.2. Колледждеги педагогикалык конфликттерди чечүүгө багытталган окуу – тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери.....	91
2.3. Педагогикалык конфликттерди чечүүнүн илимий методикалык жолдору жана педагогикалык шарттары.....	101
ЭКИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ	
III ГЛАВА. СТУДЕНТТЕРДИН КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДАРЫН АЛДЫН-АЛУУ ЖАНА БАШКАРУУНУН НАТЫЙЖАЛАРЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТЕ ТЕКШЕРҮҮ	
3.1. Педагогикалык эксперименттин аныктоочу этабын уюштуруу.....	104
3.2. Педагогикалык эксперименттин калыптандыруучу этабынын натыйжасы.....	109
ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ	127
ЖАЛПЫ ТЫЯНАК	132
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	136

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан берки болуп өткөн саясий, экономикалык жана социалдык өзгөрүүлөр билим берүү системасына да өзүнүн таасирин тийгизди. Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында бардык социалдык чөйрөлөрдөгү олуттуу карама-каршылыктардын жаралышы жана жайылтылышы дүйнөдө болуп жаткан глобалдык өзгөрүүлөр менен мүнөздөлүүдө. Адамдардын өз ара бири-бирин көрө албастыгы, негизсиз атаандаштык ачык-айкын байкалууда. Көпчүлүк жарандарда өзүнө өзү, ал тургай, келечекке ишенбестик пайда болууда.

Социалдык карама-каршылыктардын курчушунун шартында жарандардын, анын ичинде өспүрүмдөрдүн өз ара мамилесинде көптөгөн бири-бири түшүнбөстүк же түшүнүүнү каалабастык келип чыгууда. Айрыкча, өткөөл мезгилдеги жаш куракта турмуштук татаал кырдаалдарга карата туура мамиле жасоодо, аны жеңип чыгууда татаалдыктар жаралууда. Бул жаш курактагылар көп учурларда талаш маселелерде, пикир келишпөөчүлүктөрдө деструктивдүү жолду тандап алышууда. Натыйжада, мындай чырлуу маселелердин негизинде өспүрүмдөр өз ара кызматташууга, бири-бирин түшүнө билүүгө эмес ашыкча өжөрлүк, өзүм билемдик, айтканынан кайра кайтпаган инсан болууда. Буга мисал Кыргызстандын түштүгүндө 1990-жылы, 2010- жылдын июнунда болуп өткөн каргашалуу окуялар, талап - тоноо жана башка кылмыштар менен коштолгон тополоңдор дүйнөдөгү коомчулуктун үрөйүн учурду. Жүздөгөн адамдар курман болду, турак үйлөр, дүкөндөр, административдик мекемелер, кафелер бузулуп өрттөлдү. Көптөгөн мекендештерибиз өлкөдөн кетүүгө аргасыз болду.

Бул конфликттерге жаштар да аралашбай койгон жок. Ошондуктан келечекте окуу-тарбия процессинде чыр-чатактарды болтурбоо, алардын алдын алуу азыркы учурдагы студенттер арасындагы олуттуу проблемалардын бири.

Жалпы билим берүүчү мекемелер, жогорку, орто кесиптик окуу жайлар өспүрүмдөрдү чыр- чатактуу жана талаштуу маселелерди позитивдүү жол менен чечүүгө, мындай учурлардан өз ара түшүнүшүү менен чыга билүүгө, келечекте коом, айлана-чөйрө менен толеранттуу тыгыз карым-катышта жашай билүүгө тарбиялоого тийиш. Социологиялык

сурамжылоолор көрсөткөндөй, бардык эле окутуучулар конфликттүү кырдаалдардан кантип чыга билүү боюнча студенттерге далилдүү жана жүйөөлүү (аргументированный) мисалдар менен толеранттуулукту калыптандырууга багытталган тарбия бере алышпайт жана бул олуттуу проблеманы көңүлдөн сырткары калтырып коюшат. Колледждердин айрым гана студенттери өз теңтуштары же курсташтары менен болгон пикир келишпөөчүлүк учурунда сейрек кездешүүчү окутуучулардан насаатчылык жактан жардам ала алышат. Студенттер мындай учурларда, дээрлик, окутуучуларга кайрылышпайт жана бул проблеманы тилекке каршы, намыссыздык, ушакчылык же саткынчылык катары көрүшөт.

Бул негативдүү сапат конфликттүү кырдаалдардын алдын алуу, аны конструктивдүү түрдө чече билүү көйгөлүү маселе экендиги жана ал педагогикалык теория менен тарбия берүүнүн практикасында ушул күнгө чейин толук иштелип чыга электиги менен шартталган.

Кыргызстандагы заманбап билим берүү системасынын демократиялык жана гуманисттик багытта өзгөртүү зарылчылыгы, толеранттуулукту калыптандыруу маселелери Кыргыз Республикасынын Конституциясында (2021ж.), Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамында (1993, 2003жж.), [109] «Кыргыз Республикасындагы элдердин жана этностор аралык мамилелердин биримдигин бекемдөө Концепциясында» (2019ж.), [110] Кыргыз Республикасынын Президентинин «Инсандын руханий-адептик 4 өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» [112] Жарлыгында (2021ж.), “Кыргыз Республикасынын 2021-2030-жылдарга карата мектеп окуучуларын жана жаштарды тарбиялоо концепциясы жөнүндө” (КББА, 2021ж.) ж.б. концептуалдык жана стратегиялык маанидеги документтерде орун алган. Бирок, ага карабастан таалим-тарбия берүү чөйрөсүндө психологиялык-педагогикалык конфликттер али да болсо орун алып келүүдө.

Конфликттик жагдайларды туура чечүү проблемасы, өзгөчө орто кесиптик билим берүүчү (ОКББ) колледждер үчүн өтө актуалдуу. Анткени, учурда өлкөбүздө жаштардын орто кесиптик билим алууга кызыгуулары жогорулап, колледждердин саны көбөйдү. Тилекке каршы, педагогикалык колледждерден таалим-

тарбия берүүнүн мазмуну аркылуу студенттердин арасындагы чыр-чатактарды болтурбоого жетиштүү эмес экендиги белгилүү.

Айрыкча орто кеспитик билим берүүчү мекемелеринде колледждердин студенттерин ар кандай чыр-чатактарды, күч колдонбой алдын ала чечүүнүн ыкмаларын, өздөрүнүн социалдык баалуулуктарын сын көз караш менен кайра карап чыгуу максатында аларды адамдар арасындагы мамилелерде сабырдуу жүрүм-турумга жана тынчтыкты чогуу жашоо маданиятына калыптандырууга тарбиялоо максаты болуп саналат.

Өлкөбүздүн ОКББларда билим берүү процессинде бир топ өзгөрүүлөр жүрүп жаткандыгына карабастан, анди билим алып жаткан студенттердин психологиялык-педагогикалык конфликттерин чечүү маселеси атайын илимий изилдөө катары алынбай келет.

Күнүмдүк тажрыйбалар көрсөткөндөй, колледждин студенттердин руханий-адептик баалуулуктун маанилүү көрсөткүчү болгон толеранттуулукту тарбиялоо боюнча чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ. Бул мүмкүнчүлүктөр билим берүү процессинде жана окуудан тышкары ишмердүүлүктөрдө ишке ашырылышы мүмкүн.

Педагогикалык конфликттерди изилдөө маселеси философия, этика, социология, психология, педагогика сыяктуу көптөгөн илимдердин объектиси болуп эсептелет. Ал эми педагогика илиминде толеранттуулукту калыптандыруунун ар кандай аспектилерин изилденип келет.

Биздин изилдөөбүз үчүн олуттуу илимий кызыкчылык туудурган эмгектердин катарына билим берүү системасында толеранттуулукка

тарбиялоо маселеси Н.А. Асташова (2003-ж.), Д.М. Абдуразакова (2013-ж.), Н.А. Аширбагина (2005-ж.), Н.В. Кукушкин (2014-ж.), Г.В. Мухамедзянова (2016-ж.), Е.В. Рыбак (2019-ж.), ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде орун алган.

Кыргызстанда толеранттуулук маселесинин ар кандай аспектилерин А.

Н.А. Асипова (2015-ж.), У.Ж. Акматова (2023), К.М. Миталипов (2010 ж.) , Жолдошбаев Д. ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган.

Алардын ичинен биздин изилдөөбүз объект, предметине тикелей байланыштуу

эмгектердин ичинен Н.А. Асипованын “Научно- педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников” (1998г.) аттуу докторлук диссертацияны белгилеп кетмекчибиз. [8, б.48]

Аталган эмгекте ар кандай улуттагы адамдар, окуучулар арасындагы маданияттуу жүрүм-турум эрежелеринин илимий негиздери терең талдоого алынган.

Изилдөөнүн мазмунунда мектеп окуучулары жана студенттерди улут аралык карым-катнаштардагы толеранттуулукка тарбиялоонун илимий-методикалык проблемаларын ачууга багытталган, окутуу процессинде көп маданияттуулукту калыптандырууга негизделген изилдөөлөрдү кошууга болот:

Адылбек кызы Г. - «Влияние национально-психологических факторов на поликультурное воспитание младших школьников» (2005ж.); К.Р. Алдашева - «Толерантность к чужой культуре и ценности собственной» (2004ж.), П.К. Кадырбекова – «Развитие межкультурной коммуникации в Кыргызстане» (2011ж.), Г.Т. Карабалаева– «Роль семейного воспитания в формировании толерантности в педагогической культуре кыргызского народа» (2018ж.), Э.Ш. Нусубалиева - «Формирование межкультурной коммуникативной компетентности у студентов в условиях педагогического вуза» (2006 ж.), М.Г. Сидорова – «Формирование профессиональной поликультурной компетентности студентов гуманитарных специальностей» (2014ж.), Эргешалы кызы А. – “Өспүрүм окуучуларды чет тилин окутуу аркылуу көп маданияттуулукка тарбиялоонун педагогикалык шарттары» (2018ж.).

Жогоруда аталган изилдөөлөр Кыргыз Республикасында жаштарды көп маданияттуулук шартында тынчтыкта чогуу жашоого тарбиялоого байланыштуу илимий мектептин калыптанып бара жаткандыгы жөнүндө кабар берет. Ошого карабастан, реалдуу турмушта өсүп келе жаткан муунду толеранттуулукка тарбиялоо, колледждин окуу-тарбия процессинде студенттер психология-педагогикалык конфликттик кырдаалдарды чечүүгө арналган изилдөөлөр жетишсиз экендигин көрсөттү.

Изилдөөлөр жана социологиялык сурамжылоолор көрсөткөндөй ОКББ системасында билим алып жаткан студент жаштардын социалдык жактан калыптануусунун маанилүү көрсөтүчү болгон келечекке чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу

жашоо маданиятын калыптандырууну иликтөөдө төмөнкүдөй **карама-каршылыктар аныкталды:**

- колледждерде билим алып жаткан студенттердин дүйнөгө болгон

көз караштары, баалулуктары менен руханий маданиятка жана адеп-ахлактуулукка негизделген баалулуктардын бааланбай калгандыгы;

- студенттердин окуу-тарбия процессинин мазмуну менен

тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандыруу, сабырдуу жүрүм-турум эрежелерин сактоо жана конфликттик абалдарды чечүүдө педагогикалык карым-катнаш ишмердүүлүгүн дал келбестиги;

- адеп-ахлактык жактан таалим-тарбияга ээ болгон квалификациялуу адистиктерге болгон муктаждык менен колледждердин бүтүрүүчүлөрүнүн билимдерине, билгичтиктерине, көндүмдөрүнө жана компетентүүлүгүнө коюлган талаптардын дал келбестиги.

Жогоруда аталган карама – каршылыктар колледждерде таалим – тарбия алып жаткан студенттердин чыр – чатактарын кантип чечүүгө жана башкарууга болот? деген проблеманы жаратат.

Аталган проблеманын актуалдуулугун эске алуу менен орун алган карама – каршылыктарды чечүү максатында изилдөөбүздүн темасын: **“Колледждердин окуу – тарбия процессинде студенттердин конфликттик кырдаалдарын чечүүнүн педагогикалык шарттары”** деген диссертациялык изилдөөнү тандап алдык.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертациялык иш ОшМУнун педагогика жана психология кафедрасынын илимий – изилдөө иштеринин тематикалык пландары менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси: Орто кесиптик билим берүү системасындагы таалим-тарбия процесси.

Изилдөөнүн предмети: Колледжде окуган студенттердин чыр-чатаксыз сабырдуу жүрүш-туруш көндүмдөрүн жана тынчтыкта чогуу жашоо маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары.

Изилдөөнүн максаты: колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарын башкаруунун илимий-методологиялык негиздерин, педагогикалык шарттарын аныктоо.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

- Колледждердин окуу-тарбия процессинде студенттердин арасында пайда болгон конфликттердин себептерин жана аны башкаруунун теориядагы жана практикадагы абалын талдоо;
- Студенттердин арасында пайда болгон чыр – чатактардын түрлөрүн, типтерин классификациялоо жана аларды натыйжалуу башкарууга өбөлгө түзүүчү таалим-тарбия процессин уюштуруунун моделин иштеп чыгуу;
- Колледждеги педагогикалык конфликттерди жөнгө салуунун методдорун, каражаттарын жана аны ишке ашыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо;
- Студенттердин конфликттик кырдаалдарын чечүүгө багытталган моделдин, методикалык сунуштардын натыйжалуулугун педагогикалык экспериментте текшерүү жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

- Колледждерде окуу – тарбия процессинде орун алган студенттердин конфликттик кырдаалдарынын себептери, аларды башкаруунун илимий-методологиялык негиздери аныкталды жана илимий жактан негизделди;
- Студенттердин арасындагы чыр-чатактардын классификациясы жана аларды натыйжалуу чечүү өбөлгө түзүүчү таалим-тарбия процессин уюштуруунун модели иштелип чыкты;
- Колледждердеги конфликттерди жөнгө салуунун методдору, каражаттары жана аны окуу – тарбия процессинде пайдалануунун педагогикалык

шарттары аныкталды;

- Студенттердин арасындагы конфликттик кырдаалдарды чечүүгө багытталган моделдин эффективдүүлүгү жана аны ишке ашыруунун шарттары педагогикалык экспериментте текшерилди.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн жыйынтыктары мындагы материалдар колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарды чечүүнүн укуктук жана гуманитардык дисциплиналардын мазмунун байытуунун каражаты боло алат, изилдөөдөн алынган натыйжалар колледждерде аудиториядан тышкаркы тарбиялык иш-чараларда, куратордук иштердин планын түзүүдө мектеп мугалимдери, орто кесиптик окуу жайлардын окутуучулары тарабынан колдонсо болот.

Изилдөөдөгү теориялык жоболорду жана тыянактарды орто кесиптик билим берүүдөгү окутуучулардын квалификациясын жогорулатуу системасында, билим берүү процессинде чыр чатактарды чечүүдө колдонууга болот.

Диссертациянын коргоого сунушталуучу негизги жоболору:

1. Толеранттуулукту калыптандыруу жана өнүктүрүү жаңыдан кесип жолуна багытталып жаткан колледждеги студенттер үчүн өтө зарыл болуп эсептелет. Бул маселенин ийгиликтүү ишке ашырылышы чыр-чатактарды башкаруунун илимий-методологиялык негиздерин, колледждердин таалим-тарбия процессинин мазмунун жана конфликттик кырдаалдарды башкаруунун илимий негиздерин, себептерин аныктоонун базасы катары кызмат кылат.

2. Колледждин студенттеринин чыр-чатактарын жою максатында сунушталып жаткан теориялык модель төмөнкү негизги компоненттерди камтыйт: максаттык; мазмундук; технологиялык, диагностикалык-натыйжалык. Ал эми автор тарабынан иштелип чыккан педагогикалык шарттар: студенттердин арасындагы чыр-чатактарды башкаруу боюнча анын илимий-методологиялык негиздерин аныктоо, толеранттуулукту баалуулук катары калыптандыруу максатында окуу-тарбиялоо процессинде активдүү педагогикалык технологияларды ишке ашыруу; студенттердин толеранттуулугун жогорулатуу максатында аудиториялык жана аудиториядан тышкаркы иш-чараларда Кыргызстандагы элдердин каада-салттарын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын, макал-

лакаптарын кенири пайдалануу; студенттердин социалдык-психологиялык жана курактык өзгөчөлүктөрүн эске алууга багытталган.

3. Колледжде эксперимент аркылуу далилденген студенттердин чыр чатактарды жоюнун деңгээлдери, көрсөткүчтөрү жана аны баалоонун критерийлери (когнитивдик, мотивациялык, ишмердиктик, рефлексивдик) жогорулатууга багытталган мазмундук жана технологиялык программаны камтыйт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: изденүүчү тарабынан колледждин студенттеринин конфликттик кырдаалдарды жою максатында окутуучулар үчүн укуктук жана гуманитардык дисциплиналардын мазмунун байытуу программасы, иштелмелердин негиздери боюнча изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу боюнча аудиториядан тышкары тарбиялык ишмердүүлүк үчүн куратордук жумуштардын планы иштелип чыкты, илимий-практикалык кеңештер, сунуштар берилди.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо жана жайылтуу:

Изилдөөнүн натыйжалары эксперименталдык окуу жайлардын базасында, ошондой эле Ош мамлекеттик университетинин (2019ж.); Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин (2018-2024жж.) жыл сайын өтүлүүчү ЖОЖдор аралык илимий практикалык конференцияларда жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндоолор, изилдөө материалдарын мамлекеттик басылмаларда, илимий эмгектердин жыйнактарында жарыялоо аркылуу ишке ашырылды. Изилдөөнүн негизги жоболору Ош мамлекеттик университетинин педагогика жана психология кафедрасынын отурумдарында талкууланган.

Изилдөө натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары боюнча 14 макала, анын ичинен 10 макала РИНЦ системасында жарык көргөн.

Диссертациянын көлөмү түзүлүшү: Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч баптан жана алардын корутундуларын, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

I ГЛАВА. КОЛЛЕДЖДЕРДИН ОКУУ – ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН АРАСЫНДАГЫ КОНФЛИКТТЕРДИ ЧЕЧҮҮНҮН ИЛИМИЙ – МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Педагогикалык ишмердүүлүктөгү конфликттердин пайда болуу себептери, жана классификациясы

Адам баласы байыркы мезгилдерден баштап эле конфликт проблемасы тууралуу баш катырып келет. Гераклит бүткүл космос мейкиндиги карама-каршылыктардан турат деп жазган. Ал биринчилерден болуп жаратылыштагы жана коомдогу карама-каршы күчтөрдүн күрөшүн жалпы мыйзам катары көрсөткөн. Карама-каршылык, бири-бирине каршы туруу жана согуш, анын пикири боюнча, жаңынын пайда болушунун булагы; согуштар адам эркине баш ийбей тынымсыз болуп турган, ал эми карама-каршылык дүйнөдөгү бардык өзгөрүүлөр болуп туруучу адаттагы эле көрүнүш.

Гобсстун пикири боюнча, карама-каршылык, анын ичинде конфликт коомдо жыш кездешип туруучу кесепет. Ал согушту коомдун адаттагы эле табигый абалы катары эсептеген жана бул көз карашын төмөнкүчө негиздеген. [46, б.78] Жаратылыш адамдарды дене түзүлүшү жана акыл-эси боюнча дээрлик бирдей, тең түрдө жараткан да мунун өзү аларды жакшылыкка үндөп турууга тийиш эле. Бул бирдейликтен улам окшош эле үмүттөр жана максаттар келип чыгат. Мына ошондуктан, тилекке каршы, “бир эле нерсени эки адам каалап турган болгондон кийин алар бири-бирине душман болуп чыга келет. Демек, ага жетишүү үчүн бири экинчисин өлтүрүүгө же жеңүүгө аракет жасайт”. [46, б.82] Натыйжада, максатка жетүүдөгү бирдей эле каалоолордон улам бири-бирине ишенбөөчүлүк пайда болуп, ал бара-бара карама-каршылыктарга жана уруш-согуштарга чейин жетет.

Гобсстун пикирине карама-каршы келген аристотелдик концепция боюнча социалдык конфликт айрым себептердин залакасы же тескерисинче, айрым залакалардын себептери катары буга байланыштуу Аристотель адам баласы табияты

боюнча конфронтацияга эмес башкалар менен кызматташууга аракет кылууга умтулат деп баса белгилеген. [18, б.94]

Биринчи концепция боюнча адамдардын жекече эркиндиги чектелип калган болсо, экинчисинде коомдук мамилелер өркүндөтүлүүгө тийиш.

XIX кылымдын аяк ченинен, XX кылымдын башынан социология илиминде конфликттин жалпы теориясын иштеп чыгууга болгон кызыгуулар жарала баштайт. М.Вебер, Э.Дюркгейм, Т.Парсонс, Н.Смелсер, Р. Дарендорф, Л.Козер ж.б. көз караштары социалдык конфликттердин алдын алуу жана аларды натыйжалуу чечүү проблемалары боюнча изилдөөлөрдүн методологиялык негизи болуп калды. [37; 69; 153]

М.Вебер коом идеялары жана кызыкчылыктары кээде түрдүүчө, кээде бирдей болгон статустук топтордун жыйындысы деген ишеничте болгон. Анын пикири боюнча, коомдун турукташуусуна индивиддер ортосундагы байланыш өбөлгө түзөт. Ар бир адам башкалардын пикирин эске алат, жеке инсан өзү жашап турган коомдук пикирге өз пикирине караганда артыкчылык берүүгө тийиш. [37, б.118]

Э.Дюркгейм коомдук мамилелердин нормалдуу жана патологиялык абалдарын изилдөөгө алган. Анын пикири боюнча, коом нравалык кризиске кабылган болсо, биринчи кезекте, жаңы нравалуулукту түзүү зарыл. Э.Дюркгейм боюнча, жаңы нравалуулуктун маанилүү компоненти - конфликтти жөнгө салуунун ыкмалары. Мында алдыга максат коюу, ага жетүүгө умтулуу абдан маанилүү. [69, б.200]

Р. Дарендорф конфликттик мамилелердин түрдүү денгээлдерин бөлүп көрсөткөн. Ал тарабынан түзүлгөн конфликттердин иерархиясы 15 типтен турат, биз төмөндө алардын айрымдарын атап өтөлү: кайсыл бир социалдык топтордун ортосундагы бири-бирине макул болбостук; субъектилердин социалдык ролдорунун ортосундагы (кызмат, иш орду ж.б.алмашканда); социалдык топтор ортосунда; жамаат ичиндеги конфликттер ж.б. Дарендорф постиндустриалдык коомдо макулдашууга келүү процедураларынын негизинде конфликттерди жөнгө салуунун жана чечүүнүн механизмдери пайда болот жана бул коомдо карама-каршылыктарды конструктивдүү түрдө чечүүнүн бай мүмкүнчүлүктөрү бар, себеби өнүккөн коом конфликттердин жана бири экинчисине

туура келбеген кызыкчылыктардын боло берүүсүн моюнга алуунун, аларды жеңе билүүгө умтулуунун негизинде түзүлөт деп эсептейт.

Россияда болсо биз изилдөгө алган проблемага кызыгуу, ал боюнча активдүү түрдө иштөө XX кылымдын 60-жылдарында гана башталды. 80-жылдардын орто чендеринен баштап 90-жылдардын башында коом конфликттердин социалдык табияты, алардын коомдук өнүгүүдөгү ролу жана түрдүү социалдык чөйрөлөрдөгү чыңалууларды бошондотуунун жолдору тууралуу теориялык билимдерди талап кыла баштады жана айрым тирешүүлөрдүн натыйжасында ага коомдук зарылчылыктар да жаралды. Конфликт феноменин социологдор, философтор, экономисттер, саясат таануучулар, психологдор, педагогдор жана башка тармактагы адистер изилдөөгө ала башташты. Демек, учурда конфликтология илими комплекстүү түрдө изилдөөгө алынып жатат деп бекемдөөгө толук негиз бар. Жаратылыш, социалдык конфликттердин себеби жана анын механизмдери, чыр-чатактардын алдын алуу жана аны чечүү конфликтология илиминин предметине айланууда. Конфликтологиянын түпкү идеясы аны биротоло жокко чыгаруу эмес, бузуучу жана талкалоочу таасирлерин мүмкүн болушунча азайтуу, анын позитивдүү мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу түрдө пайдалануу [1, б.19]

Россиялык окумуштуулардын акыркы он жылдыктардагы конфликтологиялык изилдөөлөрүнүн негизги илимий натыйжалары А.А.Гостев, В.А.Соснин, Е.И.Степановдор тарабынан жалпыланып, алар өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт: [47, б.112]

- “конфликтсиздик” парадигмасын социалдык өз ара мамилелердеги карама-каршы туруу, атаандаштыктын болбой койбой тургандыгы жана конфликттүүлүктүн бул мамилелерди жөнгө салуудагы позитивдүү ролу экендиги жөнүндөгү массалык аң-сезим багытталган конфликтологиялык парадигма түшүнүгү менен алмаштыруунун зарылдыгы негизделген;
- социалдык конфликттердин диагностикасынын, прогнозунун жана жөнгө салынуусунун жалпы методологиялык багыттары негизделген жана сунушталган;

- конфликттердин чыгуу себептери жана аларды чечүүнүн механизмдери аныкталган.

Педагогикалык конфликтологияда бул маселени теориялык жактан терең изилдөө жана жалпылоо үчүн олуттуу өбөлгөлөр түзүлдү. Педагогикалык процесстеги негизги карама-каршылыктарды жана конфликттерди изилдөөгө алуу советтик педагогдор жана психологдор тарабынан XX кылымдын 30-жылдарында эле колго алына баштаган (П.П.Блонский, Л.С.Выготский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский ж.б.). Конфликтология темасын андан ары Л.И.Божович, Г.М.Болтунова, В.А.Крутецкий, Л.С.Славина, Б.Т.Шулгина ж.б. изилдөөгө алышкан. Педагогдор “конфликт” түшүнүгүнө мүнөздөмө беришет, анын түрлөрүн аныкташат, түрдүү турмуштук татаал кырдаалдарга ар бир баланын рухий-нравалык жактан даяр турууга тарбиялашат. [44, 27, 201]

Ата-мекендик окумуштуулар арасынан билим берүү процессиндеги конфликт проблемасын Н. Асипова, У. Акматова, Д.Бабаев, Д.Жолдошбаев, М.Мурзаев ж.б. изилдөөгө алып жатышат. Алардын изилдөө иштеринин бир өзгөчөлүгү, педагогикалык конфликт бир багытта гана изилдөөгө алынган, балким, алардын изилдөө иштеринин максаты да ушул болууга тийиш. [8, 9, 10, 14, 76]

“Конфликт” термини (лат. *konfliktus*-кагылышуу) эң алгач жолу социология илимине кирген. Социология конфликтти адамдын тубаса табияты, анын агрессивдүү инстинкти менен байланышкан коомдук турмуштагы сөзсүз боло турган кубулуш катары карайт. Ал тургай, айрым окумуштуулар (М.Вебер, Ратценховер ж.б.) социологиялык конфликтке социалдашуунун бир формасы катары да баа беришкен. Конфликттик кырдаалдан чыгуу инсандын жеке турмушундагы жана башкалар менен мамиле түзүүсүнүн зарылдыгына, анын керектөөсүнө жараша ишке ашат. [37, б.238]

Биз бул багыттагы изилдөөлөрүбүздү жүргүзүп жатып конфликт категориясынын түрдүү интерпретацияланышына туш болдук. Ага азыркы күнгө чейин илимий адабияттарда бирдей аныктама бериле элек.

Биздин оюбузча, “конфликт” терминине ага мааниси боюнча бир топ жакын болгон “карама-каршылык”, “бири бирине туура келбөө” (противоречие) сөзү аркылуу түшүндүрмө берсек туура болчудай.

Карама-каршылык, бири бирине туура келбөө - бул, карама-каршы, бири-бирине каршы келген же бирин бири жактырбаган предметтердин, кубулуштардын жана иш-аракеттердин өз ара биргелешип мамилеге келиши жана алар бири экинчисин жактырбаганы менен кандайдыр деңгээлде ички биримдикте аракетке келип, алга жылуунун, өнүгүүнүн, объективдүү дүйнөнүн, таанып-билүүнүн башаты катары кызмат кылат.

Карама-каршылык бул али конфликт эмес. Конфликт гармония жана дисгармония менен биргеликте диалектикалык карама-каршылыктын маанилүү бир бөлүгү жана карама-каршылык-бул, процесс. Конфликт жана гармония өсүп-өнүгүүнүн өзүнчө бир стадиясы катары каралат. Айрым шарт, жагдайларга байланыштуу гармония конфликт жана дисгармония өтүп, ал эми кээде, тескерисинче, конфликт жана дисгармония гармония өтүп турушу табигый көрүнүш.

Биздин пикирибизде, Гобсс менен Аристотелдердин биз жогоруда сөз кылган концепциялары бирин-бири толуктап турат. Адам адам болуп жаралгандан бери ага конфронтация (башкалардан бөлүнүү, өзгөчөлөнүү, өз билгенин бербөө ж.б.) жана ошол эле учурда айлана-чөйрө менен кызматташуу (башкаларга тиешелүүлүк же башкалардын ага тиешелүүлүгү, жапакечтик, мамилеге жакындык, жайдары мүнөз ж.б.) мүнөздүү. Индивид конфликт аркылуу өз кызыкчылыгын, көз карашын сактап калууга болгон аракетте ички тең салмактуулугун, сырткы чөйрө менен болгон мамилени сактоого умтулат. [47, б.143]

Диалектикалык карама-каршылыктын кыймылдаткыч күчү болуп карама-каршылык чечилгенге чейинки каршылаштардын күрөшү эсептелет, бул болсо өнүгүү процессинин ажырагыс шарты. Карама-каршылык өнүгүүгө жеткирсе, өнүгүүнүн өзү кайрадан эле жаңы карама-каршылыктарды жаратат . [57, б.33]

Жыйынтыктап айтканда, карама-каршылык ар кандай өнүккөн системада болот. Ал коомдук мамилелер менен тыгыз байланышта жана бардык социалдык сффераларга, анын ичинде инсандар аралык мамилелерге да катышат.

Коомдук мамилелер, инсандар аралык мамиле, иш-аракеттер, өз ара биргелешкен аракеттер жана конфликт сыяктуу категориялардын өз ара мамилесин карап көрөлү жана муну менен инсандар аралык мамилелердеги конфликттердин табиятын жана өзгөчөлүктөрүн аныктап алабыз.

Биринчиден, адамдардын жашоосундагы, башкача айтканда, коомдук мамилелер системасындагы инсандар аралык мамилелердин ордун аныктап, тактоо абдан маанилүү. Инсандар аралык мамилелерди кээде коомдук мамилелер менен бир катарда, ал эми кээде алардын негизи же тескерисинче, үстүнкү деңгээли катары карашат. Биз инсандар аралык мамилелерди сырттан кирген эмес, коомдук мамилелердин ичинде пайда болгон өзүнчө мамилелер, карым-катыштар деп эсептөөнү туура көрөбүз.

Кээде, инсандык жана коомдук мамилелерди окшоштурган тенденциялар да пайда боло калат. Албетте, бул эки категория бири-бири менен тыгыз байланышта бирок экөөнү окшош деп айтууга кантип болсун. Эки категориянын тең негизи эмоция болгону менен инсандар аралык мамиле коомдук мамилелерден табияты боюнча айырмаланып турат. Аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, инсандар аралык мамиле жарандардын бири-бирине карата болгон мамилесинен улам жаралат, ал эми коомдук мамилелердин горизонту абдан кеңири.

Биз сөз кылып жаткан мамиленин эки түрү тең мамиле-катнашта ишке ашат жана ачылат. Демек, мамиленин тамыры индивиддердин материалдык жашоо-турмушунда, сүйлөшүү, аңгемелешүү жана баарлашуу адам баласынын мамилелер системасынын иш жүзүнө ашышы. Мамиле-катышта инсандар аралык мамиле, башкача айтканда, жарандардын эмоционалдык абалы, бири-бирин жактырбоосу же жактыруусу, четке кагуусу же колдоосу гана эмес жалпыга тиешелүү маселелер (мис. аба-ырайы, саясат, табият кубулуштары ж.б.) ачыкка чыгат жана талдоого алынат . [61, б.40]

Мамиле-катыш адамдардын биргелешип жашоосу менен шартталган. Ал ар кандай инсандар аралык мамилелерде, бири-бирине оң да, терс да мамилелерде ишке аша берет.

Мамиле-катыштын структурасын карап көрөбүз. Ал өз курамында коммуникативдик, перцептивдик жана интерактивдик өз ара байланышкан үч критерийдин болушу менен мүнөздөлөт. Реалдуу жашоодо жогоруда аталган үч критерий өз алдынча жашай албайт, аларды кепке анализ жүргүзүүдө, эксперименталдык изилдөөлөрдө гана бөлүп-бөлүп өз-өзүнчө көрсөтүүгө болот.

Жогоруда аталып өткөн бардык мамиле-катыштар аз сандагы жарандардын тобунда, б.а. (башкача айтканда) адамдар бири-бири менен тике байланышка жана сүйлөшүүлөргө барышканда гана ачык байкалат.

Мамиле-катыштын коммуникативдик түрү же болбосо коммуникация баарлашып жаткан тараптардын маалымат алмашуусунан турат.

Мамиле-катыштын перцептивдик түрү бири бирин кабыл алууну, таанып-билүүнү билдирет. Инсандар аралык мамиленин мүнөзү жана багыты жарандар бири бирин кандай кабыл алып жаткандыгына жараша болот.

Мамиле-катыштын интерактивдик түрүндө баарлашып жаткан индивиддер биргелешкен аракеттерге барышат б.а. алар маалымат, идеяларды алмашуу менен чектелбей биргелешип жумуш аткарышат.

Мамилелешүүнүн түпкү максаты - кандайдыр иш-аракет, ошондуктан жумуш аткарылууда да сүйлөшүүлөр токтотулбайт. Биргелешип аракеттенүү, мамиле-катыш жана коомдук мамилелер – адамдын бирдиктүү жашоо процессинин үч тарабы. Ю.Д.Прилюк белгилегендей, биргелешип аракеттенүү мамиле-катыштын маани-маңызы, аракет мамиленин түрүн, сапатын жана максатын аныктайт; коомдук мамилелелер болсо адамдардын мамилесин социалдык-экономикалык өнүгүүгө жана биримдикке топтоштурган каркас, социалдык форма катары кызмат кылат; сүйлөшүүлөр, макулдашуулар коомдук мамилелердин жана өз ара биргелешкен аракеттердин механизми. [165, б.79]

Эмпирикалык деңгээлде адамдар биргелешкен аракеттердин түрлөрүн колдонушкандыгы, алардын арасынан натыйжалууларын, тез жана сапаттуу бүтө турган түрлөрүн тандап алып турушкандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү, бул да өз ара түшүнүшүүнүн жана мамилелешүүнүн натыйжасы. Бири-бирине карама-каршы келген кооперативдик жана атаандаштык (конкуренция) мамилелелер көпчүлүккө кеңири белгилүү жана кененирээк таркаган. Биринчи учурда жамаат мүчөлөрү бир максатка багыт алып, биргелешип жумуш аткарышат, мында позитивдүү аракеттер жаралып, жумуштун натыйжасы да мыкты болот. Кооперация же кооперативдик биргелешкен аракетте, жогоруда айтылгандай, кызматкерлердин жана жумушчулардын бардыгынын аракеттери менен максаттары координацияланат.

Бир топ, жамаат ичинде атаандаштык пайда болгондо ал түпкү натыйжага терс таасирин тийгизет. Мында бири-бирине каршы туруу, бири-бирин көрө албастык, бири экинчисине зыян келтирүүчү аракеттерди жасоо сыяктуу негативдүү көрүнүштөр күтүлөт. Эгер эки башка ишкана, компания биз силерден сапаттуу жана арзан продукция чыгарабыз деп атаандаша иштешкен болсо, анда иш башка.

Коомдук мамилелер, инсандар аралык мамиле, мамиле-катыш, сүйлөшүү, макулдашуу, өз ара биргелешкен аракеттер жана конфликт сыяктуу категорияларга теориялык анализ жүргүзүүдө биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик. Социалдык конфликт коомдук мамилелердин өнүгүүсүнүн өзгөчө фазасы. Инсандар ортосундагы конфликт алардын ортосунда эле кала берет (эгер укук тартиптери бузулбаса, бири-бирине каршы кылмыш иштери жасабаса). Топ, жамаат ичиндеги конфликт, чыр-чатак да ушундай эле мүнөзгө ээ. Коомдук мамилелердеги социалдык конфликттин мыйзам ченемдүү түрдө пайда боло берерин жана өнүгүүсүн азыркы философия изилдөөгө алса, социалдык психология аны инсандар аралык жана коомдук мамилелердин жаралышы жана өсүп-өнүгүүсү катары карайт. Инсандар аралык жана коомдук мамилелер социалдык конфликттин түрү катары карама-каршылыктар болуп турган жана аларды чечүүнүн зарылчылыктары келип чыгуучу ошол эле инсандык жана коомдук мамилелердин өсүүсүнүн өзгөчө бир фазасы болуп эсептелет.

Биздин изилдөөбүздүн объектиси инсандар аралык жана коомдук мамилелердеги конфликттер болгондуктан мындан ары айрым учурларда бул эки түшүнүктү билдирүү үчүн “конфликт” термини колдонуларын белгилей кетели. Алардын конфликттердин башка түрлөрү, тактап айтканда, ички инсандык, топ, жамааттар ортолорундагы чырлуу кырдаалдар менен болгон өз ара байланыштары, окшош же айырмачылык жактары, биздин оюбузча, педагогикалык процесстеги конфликттердин классификациясынын түзүлүшүндө толук жана жетишерлик деңгээлде каралган эмес.

О.Н.Лукошонок конфликтке төмөнкүчө аныктама берет: “ Конфликт – бул, жекече ички дүйнөсүнө ээ болгон эки субъектинин өз ара мамилеси, ар кандай шарт-жагдайга жараша бул эки инсандык структуранын ортосунда карама-каршылык же пикир келишпөөчүлүк келип чыкканда, инсандык маани-маңыздын кагылышуусу пайда болот; бул кагылышуу эки субъектинин тең өз кызыкчылыктарын артык көргөнүнөн, ага жетүүгө умтулуусунан улам жаралат”. [125, б.11]

О.Н.Лукошонок ошондой эле, конфликттин төмөнкүдөй бир топ маанилүү белгилерин бөлүп көрсөтөт:

- карама-каршылыкты пайда кылуучунун субъективдүүлүгү;
- ар бир субъект үчүн карама-каршылыктын предметинин маанилүүлүгү (жекече кызыкчылыктардын кагылышы жок жерде конфликт да болбойт, мында бир гана предмет, окуя боюнча түрдүү пикирлер айтылуу менен гана чектелинет);
- карама-каршылыктардын жана субъектилердин кызыкчылыктарынын кагылышууларынын топтолуп калгандыгын ачыкка чыгарган жагдай. [126, б.58]

Н.И.Леонов конфликтке бири-бирине туура келбеген максаттарды, аракеттерди, операцияларды, реакцияларды ж.б. тандап алуу менен биргеликте кандайдыр иш аткаруудагы, сүйлөшүүлөрдөгү инсандардын жекече өзгөчөлүктөрүнүн ар түрдүүсүнөн улам карама-каршылыктын курчушу катары аныктама берет. [116, б.82]

В.С.Мерлин да ушул эле пикирди карманат. [135]

Я.А.Лупьян абдан маанилүү, баалуу жана ыйык болгон кызыкчылыктар жана керектөөлөр гана конфликтке алып келет, мындан тышкары, ал терс эмоциялар менен коштолот деп белгилейт. [128, б.273]

Жогорудагы эле пикирди колдоо менен Н.У.Заиченко конфликттик мамилелердин төмөнкүдөй белгилери бөлүп көрсөтөт:

- кызыкчылыктар, баалуулуктар, мотивдер, субъектилердин ролдорунун ж.б. ортосундагы карама-каршылыкты болушу;
- тараптардын карама-каршы аракеттери, бири-бирине зыян, травма келтирүүгө умтулуу;
- бири-бирине каршы негативдик эмоциялар жана сезимдер. [76, б.268]
- А.Ф.Пеленев конфликтке агрессивдүү мүнөз жана бири-бирине каршы туруу менен коштолгон бир жамааттын же микротоптун мүчөлөрүнүн пикир келишпестиги жана ал нервдик-психикалык чыңалууларды жаратат деп баа берет. Анын чоң мааниге ээ болгон кызыкчылыктарына, керектөөлөрүнө, жеке принциптерине зыян келтирилип жатат деп инсан тарабынан субъективдүү түрдө кабыл алынган учурлардагы карама-каршылык, каршы пикирлер жана кызыкчылыктар конфликтти жаратат деп эсептейт жогоруда аты аталган автор. [155, б.15]
- Н.В.Жутикованын эмгектеринде да конфликт кыжалатчылыктар, эмоционалдык нааразылыктар, өзүнө болгон нааразычылыктар менен коштолот деген ойлор айтылган. [75, б.142]
- М.И.Станкин, О.Н.Лукошонок жана башкалар конфликт адамдар ортосундагы карама-каршылыкты күчөтөт, эмоционалдык дүүлүгүүнү жана психикалык чыңалууну жогорулатат деп жазышат. [125, 198]
- А.В.Дмитриев жана В.Н.Кудрявцев конфликттин негизги белгилеринин бири деп инсандын өзү жактан каршы тарапка багытталган жана ошол эле учурда ага, анын кызыкчылыктарына каршы объективдүү аракеттерди эсептешет. [62, б.112]

Иш-аракетке бир гана адам катышканда же ага катышуучулар ой-максаттарын сыртка чыгарбаганда (алдыдагы пландарын ичинен ойлонгондо, каршылашына үн-сөзсүз байкоо жүргүзгөндө ж.б.) конфликт пайда болбойт. Позициялардын карама-каршылыгы али конфликт эмес. Тараптар өз позицияларын карманып, жеке максатына жетүү үчүн бири-бирине каршы аракетти баштаганда конфликт жаралат.

- В.И.Сперанский конфликтти максаттары реалдуу же болжолдуу түрдө ар түрдүүчө болгон эки же андан көбүрөөк тараптардын социалдык мамилеси катары аныктоо менен бул эки ача, ар кыл кызыкчылыктар талашып-тартышып жаткандар тарабынан кандайдыр деңгээлде моюнга алынат деп белгилейт. [194, б.171]

А.С.Кармин түзүлгөн кырдаал тууралуу конфликтке баргандардын көз караштары, эреже катары, дал келбейт деген пикирде. Талаш-тартышка барган тигил же бул тарап өзүнүн туура эместигин байкап конфликтти токтоткону эң эле позитивдүү вариант. [103, б.71] Конфликттүү учурларда социолог У.Томас келтирген: “Эгер кырдаал реалдуулук катары аныкталса, анын натыйжасы да реалдуулукка айланат”,-принциби иштейт. Башкакча айтканда, адам конфликттүү кырдаалды реалдуулук катары кабыл алса, тактап айтканда, конфликтке барып жаткандыгын аң-сезимдүү түрдө сезсе, анда мындай чыр оңойлук менен токтобойт. Жөнөкөй тил менен айтканда, чырды баштап коюу жеңил эле, ал башталгандан кийин аны токтотуу татаал. Эгер конфликтке барган адам жогоруда аталган сезимдерди башынан өткөрбөсө, анда ал конфликттүү кырдаалды адаттагыдай эле көрүнүш, мамиле-катыш катары кабыл алып, бул инсанда эч кандай нервдик-психикалык чыңалуу болбойт. [80, б.17]

Н.В.Гришина конфликт катары башкалар менен чогуу жумуш аткарылып жаткан учурда ишке тоскоолдук жараткандарга, көпчүлүккө же туура чечимге макул болбогондорго карата болгон адамдын реакциясын эсептейт. [52, б.81]

Конфликт боюнча жогоруда айтылган бардык пикирлердин ар бирин өз алдынча туура деп эсептээр элек. Конфликт проблемасына арналган дээрлдик бардык эмгектерде талаштуу маселелерде дайыма карама-каршы, бири экинчисин четке кагуучу тенденциялар, мотивдер, баалуулуктар ж.б.у.с.кагылышат деп айтылат. Бирок да, ал

кагылышуу кандайча ишке ашат, аны кантип токтотуп калууга болот деген сыяктуу маселелер чечилбеген боюнча калууда. Мында, биздин оюбузча, биринчи кезекте, конфликттүү кырдаалдын чыгуу себептерин проксемиканын чегинде аныктоо мыкты натыйжа берер эле.

Проксемика же айлана-чөйрөнүн психологиясы, психология илиминин бул багыты адамдын курчап турган чөйрө менен болгон байланышын, жаратылыштагы түрдүү өзгөрүүлөр менен адамдын жеке психологиялык мүнөздөмөсүнүн өз ара байланышын изилдөөгө алат. Айлана-чөйрөнүн психологиясынын методологиялык негизи болуп жаратылыш, курчап турган чөйрө адам баласына өз таасирин тийгизет деген көз караш жана ишеним кызмат кылат. Айлана-чөйрөнүн объективдүү касиеттери адамдарды чоңдур, кичинедир универсалдуу “рамкага” салат жана анын ичинде ар бир конкреттүү инсандын өзгөчө сапаттары ачылат.

Адам баласы башка жарандардын, айлана-чөйрөнүн предметтери менен өз ара байланышта болуу менен бирге ортодогу аралыкты тактап алат жана аны сактоого аракет кылат. Жаран өз оюнда белгилеп алган мейкиндик чөйрөсү жекече мейкиндик деп аталат жана анын пикири боюнча башкалар ага кирбөөгө тийиш. Жекече жана оптималдык мейкиндик жарандардын өз ара мамилесине, түзүлгөн жагдайга жана алардын түпкү максаттарына жараша тандалып алына берет.

Биздин изилдөөбүз үчүн адам баласынын сырткы таасирлерден физикалык жактан (үй курат, эшиктерин жабат жана кулпулайт, кооптуу жайлардан алыс болууга аракеттенет ж.б.) гана эмес психологиялык жактан (көпчүлүккө жакындабоого аракет жасайт, жакын адамдары менен гана мамиле-катыш жасоо аркылуу өзүн чектейт ж.б.) да өзүн коргоого алган фактысы, анын себептери өзгөчө маанилүү. Адам өз үйүнө да абайлап баргандай, жашыруун түрдө күндөлүк жүргүзгөндөй өз пикирин, максаттарын жана айрым кыжалатчылыктарын башкалардан жашырат. [17, б.10]

Ал өз дүйнөсүнүн айрым бөлүктөрүн жабат, башкалардан бөлөк кармайт жана аны көзөмөлгө алат. Демек, ким менен, качан болбосун мамиле-катнашка барганда тиешелүү психологиялык аралыкты тандап алууга тийишпиз.

Өнөктөштөр бири-биринин жекече мейкиндигинин чегин түшүнгөндө жана ортодогу бул аралык сакталганда алардын ортосундагы өз ара түшүнүшүү жана өз ара сый мамиле пайда болот. Адамдардын бири-бирин түшүнбөөсү жана жактырбоосу, пикирлердин дал келбөөсү так ушул жекече мейкиндигинин чегинин бузулуусунан улам пайда болуп, ал конфликттик кырдаалга чейин өсүп жетет. Бул конфликттик кырдаалдын деңгээлин пикир келишпөөчүлүктүн зонасы – мамиле түзүүдөгү бузулган чек, мейкиндик аныктайт.

Бир топ узак аралыктагы аргасыздан болгон сүйлөшүү да конфликтке негиз болот. Мамиле боюнча өнөктөштүн жете алгыс алыстыгы да (жекеме-жеке сүйлөшкөндөн качат, угууну каалабайт, таанышкысы, баарлашкысы келбейт ж.б.) жекече мейкиндиктин чегине кирип баргандай эле конфликтогендүү.

Айрым изилдөөчүлөр субъектилердин мамиле процессинде өз кызыкчылыктарынын чектерин аныктап, аны башкалардын кызыкчылык чектери менен салыштырарына көңүл бурушкан. Ар ким өз кызыкчылыгын жана керектөөсүн алдын ала билет, түздөн-түз байланышка барууда алар алдын ала даярдалат, эң башкысы - өнөктөштөн кызыкчылыктарын туура баамдай билүү. [13, б.44] Жаран ага жетишкенден кийин өнөктөшүнүн кызыкчылыктарын эске алуу менен мамиле жасоого киришет. Конфликттик мамилелерде ар бир тарап каршылашын утуп чыгуу, ага зыян келтирүү менен өз кызыкчылыктарын канааттандырууга умтулат.

Жыйынтыктап айтканда, проксемикалык ыкманын чегинен алып караганда, инсандар аралык конфликт кайсыл бир тараптын жекече мейкиндигин бузуусунун натыйжасы . Биз инсандар аралык конфликттин чеги, демек, пикир келишпөөчүлүктүн чеги кыймылдуу жана туруксуз деген ишеничтебиз. Мына ошондуктан инсандардан жекече мейкиндигинин чектерин, мамиледеги аралыкты аныктоодо жана ошондой эле, өнөктөшүнүн кадыр-баркына доо келтирбөөдө абдан ийкемдүүлүк жана сезимталдык сапаттар талап кылынат.

Жогоруда айтылгандарды жалпылоо менен конфликттин маанилүү белгилерин бөлүп көрсөтөлү:

- карама-каршы тараптардын өз алдынчалыгы;
- кызыкчылыктар, принциптер, мотивдер, максаттар ж.б. боюнча инсандар ортосундагы карама-каршылыктар;
- мамиле жасаган инсандардын нервдик-психикалык чыңалуулары;
- субъектилердин өздөрүнүн бул чыңалууну сезиши;
- конфликттин катышуучуларынын бири-бирине карата багытталган объективдүү аракеттери;
- оппоненттер тарабынан ар кимисинин жекече мейкиндигинин чектеринин бузулуусу.

Конфликттик мамилелердин белгилерине анализ жасоонун негизинде конфликтке төмөнкүчө анализ беребиз. Конфликт - инсандар аралык же топтук мамилелердин табигый түрдөгү мыйзам ченемдүү өнүгүү фазасы, мында жарандарды нервдик-психикалык чыңалууларга, натыйжада оппоненттердин жекече мейкиндиктеринин чектеринин бузулуусуна алып келүүчү инсандар аралык максаттардын, принциптердин, мотивдердин, кызыкчылыктардын ж.б. карама-каршылыктарын чечүү маселеси келип чыгат.

Окуу процессинде пайда болуучу конфликттердин классификациясы жөнүндөгү маселеге өтөлү. Психологиялык-педагогикалык адабияттарда бул классификациянын бир канча варианттары берилген.

Конфликттин мазмуну, созулушу, чыгуу себептери, инциденттин чыңалуу даражасы, ага катышуучулардын курамы, пайда болуу чөйрөсү, функционалдык таасирлери ж.б. классификациянын негизи болуп кызмат кылышы мүмкүн.

Конфликтти изилдөөдөгү негизги талаптардын бири ага катышуучулардын курамына карай инсандык ички жана социалдык бөлүнүштөрүнө жана ошондой эле алардын ар бирине өз-өзүнчө анализ жүргүзүү болуп саналат. Социалдык конфликттер

инсандар арасында (инсандар аралык), чакан, орто жана ири социалдык топтордун (топтук, топтор аралык), мамлекеттер жана мамлекеттердин коалицияларынын (эл аралык, мамлекеттер аралык) ортосунда пайда болот. [61 б.38]

Өз ара мамиле-катыштын субъектилеринин саны боюнча конфликттердин классификациясына өз эмгектеринде И.С Андреев [12], Н.В.Жутикова,[73], О.Н.Лукашенок[126], А.А.Рояк [175] ж.б. кайрылышкан.

Н..Вересев конфликттердин топтор аралык, инсандар аралык жана инсандык ички үч тиби бар деп эсептейт. Анын ою боюнча башка жагдайлар (конфликттердин болгон орду жана убактысы, конфликтанттардын социалдык орду ж.б.) биринчи даражадагы мааниге ээ эмес. Педагогика илиими да дал ушул жогоруда аталып өткөн үч типти изилдөөгө алат жана төмөндө биз бул типтерди катары менен карап көрөбүз жана ар бирине өз-өзүнчө токтолобуз. [38, б.71]

Инсандар аралык конфликтке Г.И.Козырев тарабынан берилген аныктаманы алалы. Ал боюнча, инсандар аралык конфликт жарандардын биргелешкен иш-аракеттериндеги кагылышуусу. Ал бири-бирин күнөөлөөдөн, өз ара талаш-тартыштан, бири-бирине жулунуулардан жана коргонуулардан ачык көрүнөт. Мында конфликттин ар бир катышуучусу өз кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн канааттандырууга, алдыга коюлган максаттарына жетишүүгө умтулат. [93, б.105]

Инсандар аралык конфликт табияты боюнча ишкердик, чыгармачыл, үй-бүлөлүк, турмуш-тиричилик, мүлктүк, педагогикалык сыяктуу түрлөргө бөлүнөт.

Педагогикалык конфликттер жашоонун бардык курактык баскычтарында пайда боло берет. А.С.Белкин педагогикалык конфликтти коомдук мааниге ээ болгон нравалык нормалардын жана мектеп эрежелеринин калыптанышы үчүн күрөш катары мүнөздөйт. Автор конфликт тарбия процессинин мыйзам ченемдүү натыйжасы; ал инсандын кулк-мүнөзүн аныктоо жана нравалык жактан калыптанышы үчүн актуалдуу каражат болуп саналат деп белгилейт. [23, б.18]

Л.А.Любушкина педагогикалык конфликттин төмөнкүчө негизги үч булагын бөлүп көрсөтөт: биологиялык керектөөлөрдөгү айырмачылыктар; баалоо багытындагы айырмачылыктар; кабыл алуудагы айырмачылыктар; кызыкчылыктардын айырмачылыктары; ресурстардын жетишпестиги; психологиялык керектөөлөрдөгү айырмачылыктар. [130, б.127]

М.Н.Хвилдин пикири боюнча, педагогикалык конфликттер жамаатты атаандашып иштөөгө чакырат жана шыктандырат, жамаат мүчөлөрүнүн тарбиялуулугун бекемдейт, өз ишине болгон жоопкерчиликти күчөтөт. Конфликт зарыл болуп калган учурда андан качуунун кереги жок, ал туура жана акыл-эс менен ойлонулган чечим кабыл алууну талап кылат. [213, б.98]

А.Г.Здравомыслов [77], А.С.Кармин [107] ж.б. инсандар аралык *ресурстук жана баалуулук* конфликттерди бөлүп көрсөтүшөт. *Ресурстук* конфликттер жашоо-тиричиликке керектүү каражаттарды бөлүштүрүү менен байланышкан. *Баалуулук* конфликттер болсо маданий, улуттук, диний, каада-салттык, чыгармачылык мурастар аркылуу келип чыгат.

А.С.Белкин, В.Д.Жаворонков жана И.С.Зими́на инсандар аралык бардык баалуулук конфликттерди шарттуу түрдөгү төмөнкүчө үч бөлүккө бөлүшөт: [23, б.67]

- бир оппоненттин максаттары жана кызыкчылыктары башкаларга зыян келтирүү менен ишке ашкан принципалдуу кагылышуу;

- башкалардын рухий жана материалдык керектөөлөрүнө жана кызыкчылыктарына зыян келтирбеген өз ара мамиленин сырткы формасына гана тиешелүү конфликт;

- жалган, чагымчыл же туура эмес кабыл алынган, берилген маалыматтардын, фактылардын жана окуялардын негизинде келип чыккан божомолдон пайда болгон, убактылуу (мнимый) карама-каршылыктар.

Божомолдон пайда болгон карама-каршылыктар тууралуу М.Я.Мольц, Г.И.Козырев бир топ педагогико-психологиялык эмгектерди жазышкан. Адам көпчүлүк учурларда

айлана-чөйрөнү, андагы кубулуштарды, түрдүү фактылык материалдарды, окуяларды, предметтерди башкалар да өзү сыяктуу эле кабыл алат, аларга өзүндөй эле мамиле жасайт деген ойдо болот. Бирок да, бир эле көрүнүшкө ар түрдүү адамдардын көз караштары ар кандайча болгондуктан, инсандар айрым учурларда бири-бирин түшүнө албай калат, маалымат берүүчү жаран оппонентин мен берген фактыны атайылап бузуп, өзгөртүп жатат деп кабыл алат да, натыйжада конфликттик кырдаал келип чыгышы күтүлөт. [93, б.60]

Реалдуулук же чындык-жалгандык (конфликттин чындыгы деп реалдуу кагылышууларга алып келүүчү карама-каршылыктардын бар экендигин түшүнөбүз) критерийи боюнча инсандар аралык конфликттин классификациясы бир топ кеңири тараган. М.Дойчу (103; 139-бет) боюнча конфликттердин төмөнкүдөй типтерин ажыратып бөлүүгө болот:

- **чыныгы** (объективдүү түрдө бар жана ал түшүнүү менен кабыл алынат);
- **кокустук** (өзгөрүлүп туруучу жагдайларга байланыштуу жана ага көз каранды);
- **аралаш** (конфликттин эки же андан көп түрү аралашып калган);
- **туура эмес кабыл алынган** (оппоненттер бири-бирин туура эмес түшүнгөн же ката интерпретациялаган);
- **жашыруун, сырдуу** (оппоненттер үчүн табышмактуу, сырдуу конфликттер, мында алар бири-бирин түшүнө алышы да, түшүнбөй калышы да мүмкүн);
- **жалган** (объективдүү негизге ээ эмес, жалган айтылган же ката түшүнүлгөн).

Л.Козердин пикири боюнча, реалисттик конфликттер адамдар арасында конкреттүү максаттарга жана кызыкчылыктарга жетүүнү талап кылуудагы, аны күтүүдөгү кагылышууларда пайда болот. Реалисттик эмес конфликттер агрессивдик импульстардан, объектиге байланышпаган чыр-чатактарды издөөдөн улам жаралат. Мындай конфликттер конкреттүү натыйжага жетүүгө багытталбайт, алардын максаты агрессиясын көрсөтүү гана. [92, б.23]

Инсандар аралык конфликттер топтук жана топтор аралык кагылыштар менен тыгыз байланышкан. Себеби инсандар аралык конфликттин катышуучусунун жактоочулары да ал тарапка да, бул тарапка да кошулуп отуруп, ал топтук жана топтор аралык конфликтке өсүп жетиши толук мүмкүн.

Экинчи жактан алып караганда, адамдардын тобу ортосунда пикир келишпөөчүлүк жаралганда ар бир топтун мүчөсү башка топтун мүчөсүн каршылашы катары көрүп калат да, натыйжада бул мамиле субъектилер ортосундагы карама-каршы көз караштарга өсүп жетет. [90, б.38]

Н.Н.Вересов дал ушул топтук жана топтор аралык конфликттер ар кандай жамаат, топ үчүн зыяндуу натыйжаларды алып келет деп жазат. Алар көпчүлүк учурларда бирде тынчып, бирде кайра күчөп отуруу менен жамаатка жана анын мүчөлөрүнүн психологиялык климатына терс таасирин тийгизүү менен өтүшкөн, адатка айланган (хронический) формага да өтүп кетет. [38, б.60]

Жогоруда айтылган аныктама жана бекемдөөлөрдөн улам топтук жана топтор аралык конфликттер менен инсандар аралык конфликттердин ортосунда тыгыз байланыш, карым-катыш бар деп жыйынтык чыгарууга болот.

Аталып өткөн конфликттерге салыштырмалуу инсандык ички конфликт ага диагностика жана анализ жүргүзүүдө бир топ татаалчылыктарды жаратат.

Н.В.Жутикова инсандык ички конфликтти инсандын өзүндөгү түрдүү тенденциялардын карама-каршылыгы катары аныктайт. Ал инсандык ички конфликттин каалай/ колумдан келбейт; колумдан келбейт / керек; алайын / кереги жок сыяктуу классикалык варианттарын мисалга келтирет. Окумуштуу мындай учурларда инсандын өзүнө өзү баа берүүсү төмөндөйт, эмоционалдык жана психикалык жактан жабыркайт, анда чечкинсиздик мүнөз калыптана баштайт деп белгилейт. [75, б.22]

Е.А.Донченко инсандык ички конфликтке адамды ички дүйөсүндөгү түрдүү касиеттердин, мамилелердин, умтулуулардын жана тенденциялардын ортосундагы кагылышуусу катары мүнөздөмө берет. [264 б.29]

Г.И.Козырев инсандык ички конфликтти бир субъекттин психикасындагы эки повитивдик же эки негативдик тенденциялардын же болбосо повитивдик жана негативдик тенденциялардын күрөшү катары түшүнөт. Автор бир эле инсанда бири-бирин кабыл албаган, бири-бирине карама-каршы максаттардын, каалоолордун, кызыкчылыктардын, баалуулуктардын ж.б. болушу толук мүмкүн деп белгилейт. [93, б.108]

Конфликтке маанилүүлүгү боюнча бирдей, бирок бири-бирин кабыл албаган тенденциялар кирет, тигил же бул тенденциянын тандалып алынышын биринин экинчисине көрсөткөн басымы, күчтүү эрки чечет, демек бул жердеги карама-каршылыкта “күч” колдонулат. Мындай учурларда инсан чечим кабыл алууда эки анжы маанайга туш болот. Инсандык ички конфликт да биологиялык мүнөзгө ээ болгону менен социалдык, себеби кандай гана тенденция болбосун ал социалдык жактан шартталган деп бекемдейт Г.И.Козырев. Окумуштуунун пикири боюнча, инсандык ички конфликттин бир түрү болуп инсан өзү тактап түшүнө албаган ички конфликт эсептелет. Акыры аягына чейин чечилбеген карама-каршылыктар, конфликттик кырдаалдар анын негизи катары кызмат кылып калат. Мындай чечилип бүтө элек конфликттерге адам өзү каалап, каалабаса да улам кайрылып, кыжалатчылыкка бата берет.

А.Я.Янцуповдун пикири боюнча, конфликттин дээрлик бардык түрлөрү бири-бири менен кандайдыр деңгээлде байланышта жана айрым учурларда алар инсандык ички конфликттин натыйжасы да болуп калат. Социалдык конфликттердин табиятын, пайда болуу себептерин, өнүгүүсүн жана чечилишин тереңден түшүнө билүү ар бир педагогдун жана психологдун милдети. [206]

Инсандык ички конфликт жана социалдык конфликт, башкача айтканда, инсандар аралык конфликт бир эле мезгилде болушу жана бири-биринин натыйжасы болуп калышы да мүмкүн. Ушундай эле пикирлерди биз Н.В.Жутикованын[73], О.Н.Лукашоноктун [125], жана В.И.Сперанскийдин [192] эмгектеринен таптык. Инсандык ички конфликт башка адамдарды да түшүнбөөгө жана алар менен да болгон кагылышууларга алып барып калышы толук мүмкүн (адам өзүн өзү түшүнбөй жатса, башканы кантип түшүнмөк). Ошол эле учурда, башкалар менен болгон пикир келишпестик, алар менен болгон тил табыша албастык болгондо адам кыжалатчылыкка батат жана ал инсандык ички конфликтке себеп болот. Инсандык ички конфликттин сырткы жана ички себептери бири-бири менен тыгыз байланышта жана аларды так кесе өз ара чектөөгө да мүмкүн эмес.

Адамдын психикасы сырткы карама-каршылыктарды ички карама-каршылыктарга же тескерисинче, ички карама-каршылыктарды тышкы карама-каршылыктарга өткөрүүгө жөндөмдүү. Инсандар аралык конфликтти чечүүдөн качкан адам инсандык ички конфликттин туткунунда калып, сарсанаага батат. Айрым учурларларда сырттан тынч, эч ким, эч нерсе менен иши жоктой жүргөн адамдын ичи толо кыжалатчылык, анда кайнап жаткан ички конфликт толтура. Мындай дал келбестик болгондо инсандын коомчулук менен аралашып кетүүсүндө татаалдыктар жаралат. [73, 10, 63]

Субъектилер проблеманы чечүүнүн варианттарын издөөнүн ордуна бирин бири көзөмөлдөөгө жана каршы аракет жасоого өз энергиясын жана убактысын жумшап жаткан болсо, албетте, түзүлгөн кырдаал андан ары курчуйт. Бирок да, мамиленин мындай мүнөзү да бир катар позитивдик натыйжаларга алып барат.

А.Г.Абрамова конфликтке түзүлгөн жагдайды начарлатуучу да жакшыртуучу да каражат катары баа берет. Адам бири-бирине карама-каршы келген кырдаалдарга туш болуу менен мындай жагдайлардан чыгып кетүүнүн жолун издейт, бир топ тажырыйбаларга ээ болот, кыргызча айтканда, башы бышат. [1, б. 19]

О.Н.Лукашонок жарандын инсандар аралык мамиледеги жаңы, мурдагыга салыштырмалуу өнүккөн этапка өтүшүнө жардам бере турган болсо, конфликт керек деп жазат. [126, б. 88]

Г.И.Козырев конфликттердин позитивдик натыйжаларын төмөнкүчө бөлүштүрүп карайт:

- жетүүгө татаал болгон максаттын пайдалуулугу жогорулайт;
- жаратылган тоскоолдуктар аны жеңип өтүүгө болгон күчтү жана каражаттарды мүмкүн болушунча жигердүү жумшоого тарбиялайт да, инсанда өзүнө өзү болгон ишеним артат;
- инсан татаал жана стресстик кырдаалдарга ыңгайлашат;
- карама-каршылыктарды басып өтүүдө инсанда чечкиндүүлүк, ишенимдүүлүк сыяктуу мүнөздөр калыптанат.

Козырев ар кандай конфликттик кырдаалдан тажырыйба алуу, андан натыйжалуу чыгып кетүүгө көнүгүү керек деп белгилейт. [93, б. 104]

Конфликт инсандын өнүгүүсүнө оң же терс таасирин тийгизет деп бир жактуу айтуу таптакыр мүмкүн эмес. Анда бир эле мезгилде конструктивдик да деструктивдик да касиеттер болгондуктан конфликттердин функционалдык жана дифункционалдык жактары тууралуу кеп кылуунун зарылчылыгы да жок, себеби оппоненттердин кебинен, алардын маанайынан эле конфликттин функциясы белгилүү болуп турат.

Америкалык социолог Л.Козер социалдык конфликттин төмөнкүдөй беш негативдик функциясын бөлүп көрсөткөн: [93, б. 105]

- социалдык климаттын начарлашы, эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшү, жамаат, топтон анын айрым мүчөлөрүнүн чыгып кетиши;
- конфликтке барган инсандардын, жамааттардын бирин-бири түшүнбөстүгү же түшүнүүнү каалабагандыгы;
- конфликт учурунда гана эмес андан кийин да конфликтке барган инсандардын, жамааттардын кызматташуусунун начарлашы;

- реалдуу проблемаларды, карама-каршы пикирлерди өз ара түшүнүшүү аркылуу чечүүгө эмес, оппоненттер менен каршылашууга, конфронтацияга, кандай гана болбосун жеңишке жетишүүгө умтулуу духунун пайда болушу;
- карама-каршылыкты чечүүгө жумшалган материалдык жана эмоционалдык зыяндар.

Ошол эле Л.Козер социалдык конфликттин төмөнкүдөй сегиз позитивдик функциясын белгилейт:

- конфликт өзгөрүүлөргө жана өнүгүүгө өбөлгө түзөт;
- конфликт маалымат берүүчү жана байланыштыруучу кызматтарды аткарат,
- себеби конфликттин жүрүшүндө анын катышуучулары бири-бирин жакшылап

таанып-билет;

- конфликт социалдык топтордун, уюмдардын түзүлүшүнө, бир пикирдеш жамааттын жамаатын бекемделишине шарт түзөт;
- инсандардын “баш ийүү синдромун” жок кылуу менен алардын ишмердүүлүгүн

активдештирет;

- инсандын өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт, жоопкерчилик сезимин жогорулатат;
- конфликтке катышуучулардын мүнөздөрүнүн начар жана күчтүү тараптарын

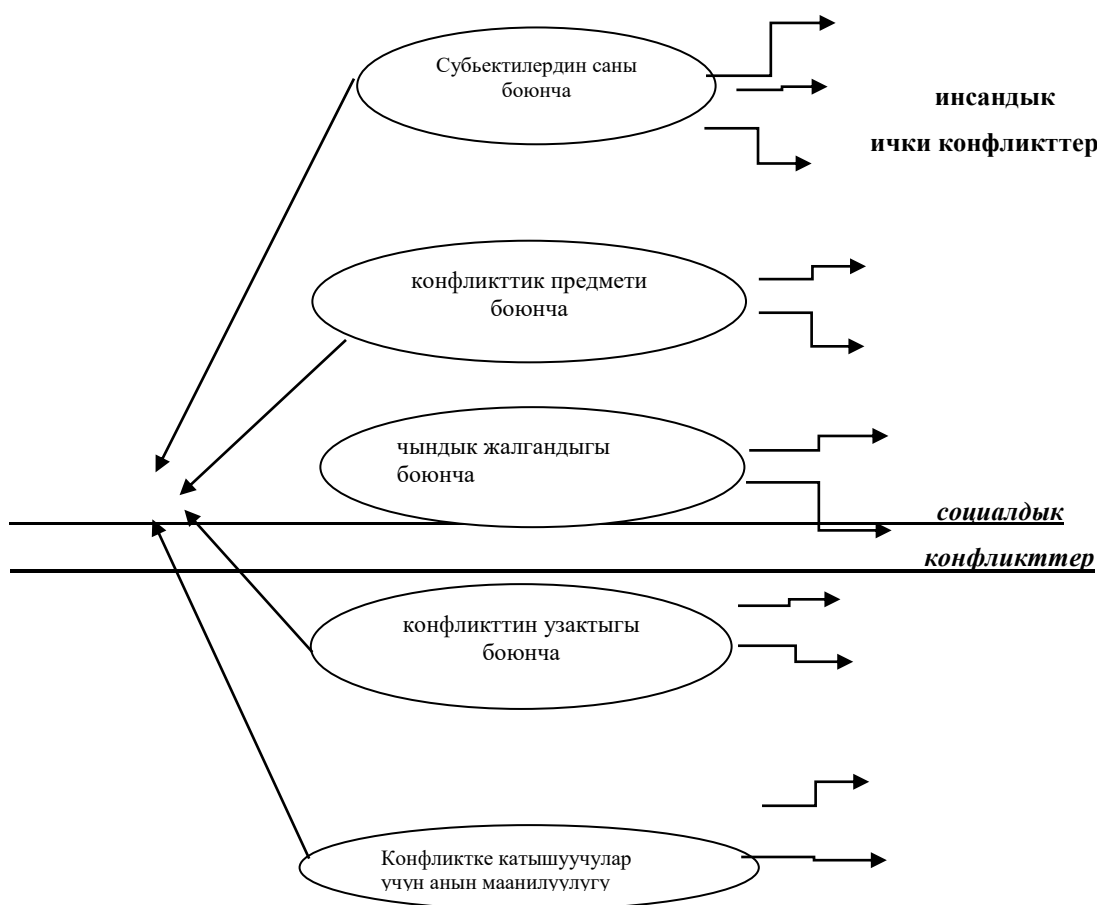
аныктайт, алардын моралдык сапаттарына туура баа берүүгө шарт түзөт,

- топтордун лидерлери аныкталат;
- оппоненттердин психикалык чыңалуусун төмөндөтөт;
- диагностикалык функцияны аткарат.

Жогорудагы классификациянын жалпы кемчилиги катары алардын бөлүнүштөрүнүн негизделүүсүнүн чектелиши деп атаар элек, автор өз оюн негиздөөдө бир-эки критерийлер менен эле чектелип калган.

Л.Козердин классификациянын негизинде педагогикалык процессте пайда болуучу конфликттердин классификациясы иштелип чыкты (№1 схема).

№1 схема. Педагогикалык процессте пайда болуучу конфликттердин классификациясы

Конфликттик өз ара мамиленин динамикасын карап көрөлү. Конфликтте тараптардын турмуштук кырдаалдарды кабыл алуу өзгөчөлүктөрү чоң мааниге ээ. Индивиддин аң-сезиминде кырдаалдын чагылышы дайыма субъективдүү түрдө болот жана дайыма эле объективдүү чындыкка дал келе бербейт. Анын үстүнө, бул турмуш чындыгын ар ким ар кандайча кабыл алат жана түшүнөт, ага түрдүүчө мамиле жасайт, Мунун натыйжасында инсандар арасында пикир келишпөөчүлүктөр, бири экинчисине макул болбоочулуктар келип чыгат.

Эч бир тарапка кызыкчылыгы болбосо да бир эле предметке, объектиге, кубулушка, окуяга ж.б.д.у.с. түрдүү инсандар ар түрдүүчө мамиле жасап, өз ойлорун билдиргенде да талаш-тартыш, конфликт келип чыгышы толук мүмкүн.

И.С.Андреев конфликттик ситуацияга ар биринин өз кызыкчылыктары жана алдыдагы проблеманы чечүүгө зарыл болгон каражатка ээ болуу максаттары бар эки

же андан көп тараптын каймана (скрытое) же ачык түрдөгү карама-каршылыгы катары аныктама берет. [12, б. 62]

Бир катар изилдөөчүлөр (Ф.М.Бродкин, Н.М.Коряк, Н.Н.Вересев, В.П.Шейнов ж.б.) конфликттик кырдаал жана конфликттин өзүн айырмалап кароо менен конфликттик кырдаалга кофликттин башталыш позициясы катары баа беришет.

Ар кандай конфликттик кырдаал өзүнүн өнүгүүсүндө бир катар стадиялардан өтөт деген да көз караштар бар. Алардын пикири боюнча конфликттик кырдаал төмөнкүдөй үч стадиядан турат:

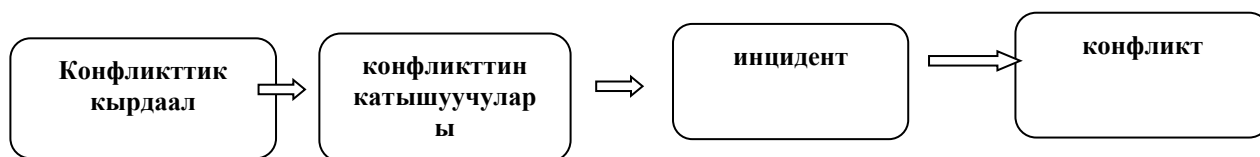
- карама-каршылыктын пайда болушу;
- субъектилерде психикалык чыңалуунун пайда болушу, объективдүү кырдаалдын конфликттик формага айланган субъективдүү кырдаалга өтүшү;
- чыңалууну жоюу жана аны басып өтүү.

Н.Н.Вересев конфликттик кырдаал жогоруда аталган биринчи жана экинчи стадияны басып өтмөйүн инцидентке жетпейт деген ишенимин билдирет. [38, б. 15]

Конфликттик кырдаалдын өнүгүү мүнөзүнө байланыштуу үчүнчү стадияда оппоненттер же ачык кагылышуунун алдын алып аны токтотуп калат же инцидентке кыртыш даярдалат.

Инцидент И.С.Андреевдин аныктамасы боюнча конфликттик кырдаалдын катышуучуларынын карама-каршылыктын күчөшүнө же алардын ортосундагы , ачык түрдө башталышы. Инцидент каршылашкан тараптарды өз максатына жетүүгө болгон үмүтү үзүлгөндө башталат. [12, б. 19]

Көпчүлүк инсандар аралык жана топтук конфликттер төмөнкүчө формула менен өнүгө тургандыгы аныкталган [30, б. 105]

Көпчүлүк окумуштуулар (Л.И.Воробьева М.М.Митина (136), М.И.Станкин (197), Д.И.Фельдшейн (205) ж.б.) конфликтти чечүү үчүн инцидентти жана конфликттик кырдаалды жоюу керек деп эсептешет жана бул пикир менен макул болбой коюуга да мүмкүн эмес. Бирок да, конфликттин формуласында үч түзүүчү турса, анда эмне үчүн

конфликтти чечүү үчүн инциденттин жана конфликттик кырдаалдын гана катышуусу керек деген суроо туулат. Конфликттик кырдаалдын субъектилери анын структурасындагы маанилүү элемент эмес. Субъектинин ички инсандык сапаттарын тарбияламайын инцидентти жана конфликттик кырдаалды жоюу кыйын, карама-каршылыктарды чечүүгө, калышуулардын алдын алууга жөндөмсүз адам эски конфликттик кырдаалдарды чечпей туруп өзүнө алардын жаңыларын түзө берет да, пролемалардын үстүнө проблемаларды үйүп алат. Жалпысынан алганда, конфликттердин алдын алуу жана чечүү процесси конфликттерди конструктивдүү түрдө жөнгө салууга багытталган жана атайын уюштурулган тарбиялык иштердин шартында гана натыйжага жетишет.

Ооруну айыктырууга караганда анын алдын алуу бир топ жеңил болгон сыяктуу эле, конфликттин да негизги формуласы **анын алдын алуу**. Конфликттин алдын алуу – баштапкы этаптарда, инцидент башалганга чейин аны түйүлүгүндө чечүү, жаралуучу проблеманы оң жагына буруу. Албетте, өз ара биргелешкен аракет процессинде субъектилер кагылыштын алды алууга умтулууга тийиш жана студенттер тарбия процессинде бул сапатты өздөрүнө сиңирүүсү зарыл.

Конфликттин алдын алуу деген кагылышуулардан сөзсүз түрдө качуу керек дегенди билдирбейт. Конфликттен качуу анын жумшарган жана бир аз ийкемдүүрөөк гана түрү, эң алгылыктуу вариант - оппоненттин катачылыгын жүйөөлүү түрдө далилдеп, аны ийге келтирүү. Ал эми, каршылаш тарап өзүнүн күнөөсүн жана туура эместиктерин далилдесе, өз айыбын моюнуна алуу жана мындай катачылыктарды кетирбөөгө умтулуу. Адам жакшы нерселерден, жүрүм-турумдан гана эмес жаман окуя, көрүнүштөрдөн да тарбия алат, андай абалдарда калбоого аракеттенет.

Жамаатагы конфликттердин алдын алуу факторлоруна төмөнкүлөрдү киргизер элек:

-жамааттагы социалдык-психологиялык жагымдуу климатты түзүү (ар кимдин укуктук өз алдынчалыгын сактоо; жамааттагы гана эмес коомдогу жалпы инсандардын адамдык сапаттарын баалай билүү; ар кимге мүнөзүнө жараша мамиле жасай алууга үйрөнүү ж.б.);

-конфликттин жаралышын жана өнүгүшүн прогноздой билүүнү камсыз кылуучу билимдерге жана тажырыйбаларга ээ болуу;

-конфликтти конструктивдүү түрдө жөнгө салуу, чечүү тажырыйбаларына ээ болуу.

Конфликт проблемасы боюнча философиялык, социалдык жана психологиялык-педагогикалык адабияттарда берилген анализдердин жыйынтыгын чыгарабыз.

Азыркы философия конфликтти диалектикалык карама-каршылыктардын өнүгүшүнүн бир фазасы, ар кандай системанын өнүгүүсүндөгү мыйзам ченемдүү момент катары аныктайт.

Инсандар аралык жана жамааттык мамилелер системасындагы конфликттердин жаралуу себептери, орду жана алардын натыйжалары аныкталат. Конфликт чечүүнү талап кылган карама-каршылыктар пайда болгон инсандар аралык жана жамааттык мамилелердин өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүү бир фазасы болуп эсептелет.

Инсандар аралык конфликттердин төмөнкүдөй бир топ маанилүү белгилери көрсөтүлөт:

- карама-каршылыкка барган инсандардын субъективдүүлүгү;

- инсандык жеке кызыкчылыктардын, принциптердин, максаттардын жана керектөөлөрдүн ортосундагы карама-каршылыктар;

- тараптардын өз ара мамилелериндеги нервдик-психологиялык чыңалуулар;

- субъектилердин чыңалууну сезе билиши жана андан жабыркашы;

- конфликттин катышуучуларынын оппонентке каршы багытталган объективдүү аракеттери;

- оппоненттердин жеке кызыкчылыктарынын чектеринин бузулушу.

Конфликттик таасирлердин белгилерине анализ жүргүзүү бизге конфликтке мындайча аныктама берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Конфликт, жогоруда белгиленгедей, чечүүнү талап кылган карама-каршылыктар пайда болгон инсандар аралык жана жамааттык мамилелердин өнүгүшүнүн табигый бир фазасы. болуп эсептелет. Ал карама-каршылыктар инсандык жеке кызыкчылыктардын, принциптердин, субъективдүү мотивдердин, келечек максаттардын жана керектөөлөрдүн ортосундагы дал келбестиктер, талаш-тартыштар. Кыргызда “талаштан тактык жаралат” деген накыл сөз бар, бирок талаш конструктивдүү түрдө жүрүп, оппоненттердин инсандык өздүгү

кемсинтилбеши керек, болбосо, буга чейин сөз болгондой, талаш-тартышка барган жарандын психикасына доо кетет, анын өзүнө өзү болгон ишеними төмөндөйт.

Конфликттин пайда болуу табияты проксемиканын, башкача айтканда, айлана-чөйрөнүн, жаран карым-катыш жасаган жамааттын психологиясы, кулк-мүнөзү, маданияттуулугу менен да түшүндүрүлөт.

Педагогикалык процессте пайда боло калуучу конфликттердин классификациясы иштелип чыгылды.

Конфликттин структуралык элементтери жана мындай кырдаалдан чыгуунун шарттары аныкталды, алардын ар бирине өз-өзүнчө мүнөздөмө берилди.

Конфликттердин алдын алуу жана аларды натыйжалуу чечүү процесси конфликттерди конструктивдүү түрдө жөнгө салууга багытталган жана атайын уюштурулган тарбиялык иштердин шартында гана иштиктүү натыйжага жетишери аныкталды.

1.2. Педагогикалык мамиле - студенттердин арасындагы чыр-чатактарды болтурбоо таасир этүүчү таалим-тарбия процессинин уюштуруунун каражаты катары

Педагогикада В.И.Журавлёв **“конфликт”** түшүнүгүнө педагогикалык конфликтологиянын негиздерин иштеп чыгуу менен бир топ толугураак анализ бере алган. Ал педагогикалык конфликтологияны изилдөөчүлөр, негизинен, окуу-тарбия иштеринин катышуучуларынын ортосунда пайда болуучу түрдүү пландагы карама-каршылыктарга кайрылышат деп белгилейт. [72, б. 15] Конфликтология окутуу жана тарбиялоонун составдык бөлүгү катары калыптанат, “конфликт” түшүнүгү педагогиканын категориялык аппаратында али толук өз ордун таба элек, бирок аны базалык педагогикалык түшүнүктөрдүн катарына киргизүү тенденциясы акырындап байкалууда.

Психологиядагыдай сыяктуу эле педагогикада да конфликт эмоционалдык күчөгөн маанайлар менен байланышкан жана коштолгон курч карама-каршылык катары трактовкаланат. Конфликттер ички инсандык, инсандар аралык жана топтор, жамааттар аралык болуп айырмаланат жана алар окуу процессинин шарттарындагы педагогикалык системада да кездешип туруу менен педагогдордун жана өспүрүмдөрдүн аң-сезимине, ички дүйнөсүнө, маанайына психологиялык жактан терс таасирин тийгизет.

Психологдор сыяктуу эле көпчүлүк педагогдор да конфликттен окутуу жана тарбиялоодогу өз ара биргелешип аракеттенүү процессине негативдүү түрдө таасир этүүчү кыйраткыч күчтү көрүшөт [93, 67, 76, 154]. Педагогикалык конфликтер структурасына “конфликттик кырдаал”, “тарбиялык татаал кырдаал”, “оор кырдаал”, “тобокелчилик кырдаалы” сыяктуу түшүнүктөрдүн киргендиги, алардын орду, башталыш себептери, табияттары жана натыйжалары өзүнө өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Окутуучу менен студенттин ортосунда да кээде өз ара түшүнүшүү жана сыйлашуу мамилелеринин бузулгандыгынан, карама-каршылык фактысынын жаралышынан жана инсандар аралык тоскоол пайда болгондугунан конфликт жаралат. Айрым эмгектерде конфликт студенттерге нравалык тарбия берүү процессинде,

алардын курактык өзгөчөлүктөрүнө маани бере албоосунда жана түшүнбөөсүндө ачыгыраак байкалат деп белгиленет. Биз изилдөөбүздө кесиптик орто билим берүү окуу жайларынын (колледждердин) студенттеринин психо-физиологиялык өзгөчөлүктөрүн, бул курактагы өспүрүмдөр арасында пайда боло калуучу конфликттик кырдаалдарды базалык материал катары колдонорубуз айтылып өтү. Колледждерге 9-класстын базасы менен да 15-16 жаштагы студенттер кабыл алынууда. Бул курактагылар бекер жеринен “өткөөл курактагылар” деп аталбаса керек, алардын келечекте кандай багытка, нравалык сапаттарга, кулк-мүнөздүк өзгөчөлүктөргө “өтүшү” жана калыптанышы дал ушул жаш курактан башталат эмеспи. Демек, конфликттик кырдаалдардын алдын алууда, бул курактагы студенттердин өз ара ынтымагын чыңдоодо тайпалардын кураторлоруна гана эмес, аларга сабак берген окутуучуларга да чоң милдеттер жүктөлөт. Жогоруда аталган себептерге байланыштуу да биз изилдөөгө алган багыттагы көпчүлүк изилдөөлөр практикалык-багыттоочу мүнөзгө ээ болуп, алар менен жакындан таанышкан окутуучулар педагогикалык конфликттердин өзгөчөлүктөрү, аларды чечүүнүн жолдору тууралуу билимдерге ээ болушат, сунуш кылынган көрсөтмөлөрдү күндөлүк иш-аракеттеринде жигердүү түрдө пайдалана алышат [73, б. 104].

“Окутуучу-студент” системасындагы конфликттерди анализге алууда педагогдор студенттерге дифференциялаштырылган мамиле жасоо ма(с)елесин мыкты өздөштүрүүгө тийиш, себеби түрдүү студенттин окууга болгон мамилеси жана кызыгуусу, өздүштүрүүсү жана ага болгон жөндөмү, жүрүм-туруму ар кандайча . Буга орус элинде айтылып келүүчү “же камчы менен, же пряник менен” (кнудом или пряником) накыл сөзү абдан туура келер эле. Айрым студенттер окутуучунун кабак-кашынан эле өзүн кандай алып жүрүү керектигин түшүнсө, башкаларына, тескерисинче, катуу талап коймоюн жетпейт.

Көпчүлүк педагогикалык багыттагы окумуштуулар студенттердин билимин баалоо менен байланышкан дидактикалык мүнөздөгү конфликттерди изилдөө менен алек болушкан. Бул мүнөздөгү конфликттер билим берүү процессинде жыштыгы боюнча экинчи орунда турат жана алар дал ушул дидактикалык катачылыктар, жана негизинен, өспүрүмдөрдүн билимин жана жөндөмүн баалоо

менен байланышкан. Окутуучулар гана студенттерге баа бербестен, студенттер да окутуучуга баа берерин билим, тарбия берүү тармагында эмгектенген ар бир педагог көңүл борборунда тутууга милдеттүү. Бир дисциплина боюнча студентке бир гана окутуучу баа берсе, окутуучу сабак берген тайпаларындагы бардык студенттерден баа алат, бааланат. Студент лекция окуган же семинардык сабак жүргүзгөн окутуучуларды өз ара салыштырат, алардын оң-терс жактарына мүнөздөмө берет. Окутуучулар студенттерди билимин балоодо өтө кылдат болууга тийиш. Айрыкча, логикалык жактан абдан туура жана катасыз жазуу иштерине начар каллиграфиясы үчүн төмөн баа коюу абдан туура эмес. Оозеки же жазуу түрүндөгү жоопторго системалык түрдө төмөндөтүлгөн бааларды коюлушу студенттердин билим алууга болгон кызыгуусун төмөндөтөт, аларды психикалык жактан кыжырланууга алып келет. Окутуучуга таарынычы пайда болгон студент андан кандайдыр деңгээлде өч алууну каалайт, сабакка даярданбай барат же анын сабактарына таптакыр катышпай коёт же болбосо аны-муну сүйлөп, окутуучунун кыжырына тиет, сабакка тоскоолдук жаратат. Ал эми көтөрмөлөп баа коюу менен студентте дисциплиналык материалга үстүртөдөн мамиле жасоо, анын ички маңызына сүңгүп кирүү кызыкчылыгы төмөндөшү да мүмкүн.

Социалдык конфликттерде кайсыл бир тарап жеңишке жетишип, кандайдыр деңгээлде максатына жеткен болсо, педагогикалык конфликттерде эч бир тарап материалдык, моралдык пайда көрүүгө жетишпейт. Мисалы, окутуучу тартип бузган студентти тургузуп тайпалаштарынын алдында уят кылды, ага эскертүү жасады, аны сыртка чыгарып жиберди же деканатка алып барды, начар жообу же билими үчүн канааттандыралык эмес баа койду дейли. Мында шарттуу түрдө жеңишке жетишкен тарап окутуучу болду, бирок ал мындан зыяндан башка эч пайда тапкан жок, маанайы, ага кошулуп нерви, психикасы бузулду, бир топ бакырып алуу менен ден-соолугуна да зыян келтирип алды.

Окутуучулар тарабынан жүрүм-турумдун этикалык нормаларынын бузулушунун натыйжасында пайда болгон этикалык мүнөздөгү конфликттер [1, 75, 144, 147]

Окутуучунун жүрүм-турумунун, иш-аракетинин этикалык нормаларынын орой түрдө бузулушу чектен ашкан (запредельное) этикалык конфликттерге алып келет. “Чектен ашкан этикалык конфликт” термини педагогдордун орой антипедагогикалык жүрүм-турумун чагылдыруу үчүн киргизилген. Мыкты окутуучуга тарбиясы начар студенттин да орой мамиле жасабоосу өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Студент тартип бузган учурда да анын инсандык өздүгүнө доо кетирбей оң жолго салууга, күнөөсүн жүйөөлүү түрдө мойнуна коюу менен уяткарууга толук мүмкүн. Өзгөчө тартипсиз өспүрүм да окуу жайдын ички тартиби, группалаш, курсташ жолдошторунун таасири менен аз-аздап оң жолго түшөт. Педагогдук “укук тартиби” бузулуу менен коштолгон окутуучу менен студент-өспүрүмдүн ортосунда конфликт чыккан учурда аны чечүү бир аз татаалдашат (В.И.Журавлёв).

Окутуучу менен студенттин өз ара мамилесиндеги статистикалык картинанын спектри чектен ашкан этикалык конфликттер окуу процессиндеги конфликттер арасында эң акыркы орунда турарын көрсөтөт. Демек, окуу процесси, окуу жайы, окуучулар жана студенттер жамааты конфликттин бул түрүнөн айтарлык жапа чекпейт жана ал кеңири таралбайт. Бирок да, конфликттин чектен ашкан этикалык түрүнүн алды алуу, кокусунан болуп калса аны өз убагында ийкемдүүлүк жана кылдаттык менен чечүү, кайталанбастыгына аракет жасоо педагогдор жамаатынын биринчи кезектеги милдеттеринин бири. Педагогикалык жүрүм-турум эрежелеринин эң эле орой түрдө бузулушунун бир түрү – студентти тайпалаштарынын арасында “публично” кемсинтүү, инсандык өздүгүнө доо кетирүү. Жолдошторунун көзүнчө кемсинтүүнү өспүрүм курактагылар гана эмес жаш балдар да катуу алат.

Студенттерден жана алардын ата-энелеринен белек, акча талап кылуу, сессиялардагы коррупция, начар окуган студенттерге көтөрмөлөп баа коюу да окутуучулардын эмгек жана укук тартибин бузгандыгы катары эсептелет. Студенттерге артыкча талап коюу да жарабайт, күндөлүк практикабыздан көрүнгөндөй, айрым окутуучулар өзү лекция окуган дисциплинаны гана биринчи

орунга коюу менен аткарууга мүмкүн болбогон же өтө оор жана көп тапшырмаларды студенттерге жүктөп коюшат.

Окуу процессиндеги конфликттерде көбүнчө студенттерден күнөө кетет. Ал чырлуу окуялар кээде студенттердин өздөрүнөн башталса, кээде окутуучунун өзү оюна алып да, албай да кокусунан ага жем таштап коёт. Кандай болбосун, качан болбосун эң эле жөндөмсүз педагог да студенттеринен же окуучуларынан мыкты адам чыгышын каалайт. Тилекке каршы, бул айныгыс чындыкты окуучуларыбыз, студенттерибиз да, ата-энелерибиз да терең түшүнө албай келишет. Мисалы, шаар мектептеринде азыр бир класста кырк-элүүдөн да окуучулар окуп жатышат. Баласы сабактан жетишпесе, айрым-ата-энелер жалгыз мугалимди айыпташат да, бир баласынын тапшырма аткаруусун, өз алдынча даярдануусун көзөмөлгө алууга моюндары жар бербейт. Натыйжада, педагог менен өспүрүмдүн гана эмес, кээде педагог менен ата-эненин да ортосунда да конфликттер келип чыгып, алардын жалпыга жарыя болуп кеткен учурлары да көбөйө баштады. Окуучуну мугалим жемеге алса же жеңил түрдө жазага алса, сабактан кийин кошумча окуу же даярдануу үчүн алып калса, ата-энесине айтып келчү эмес, айтса тартип бузгансың же сабак окубай баргансың деп үйдөн да уруш угушар эле деп улуу жана орто муунду өкүлдөрү айтып калышат. Азыр бир аз эле иш болсо, ата-энелер сени иштен кетиртемин, сотко беремин деп турушат. Окутуучу менен студенттин, окуучунун ортосунда болобу же окутуучу менен ата-эненин ортосунда болобу, кандай гана түрдөгү конфликт болбосун тараптардын өзүн колго алып, ачууга жеңдирбей, чырлуу кырдаалды жөнгө салуусу зарыл (жылуу сүйлөсө жылан ийинден чыгат).

Студенттердин окутуучуларга нааразы болууларынын себептери – окуу материалын жеткиликтүү, түшүнүктүү түрдө бере албоо, берилген материалдардагы системалуулуктун жоктугу, түшүндүрүү тилинин татаалдыгы, материалды курук, кызыгарлык эмес формада берүү, теория менен практиканы байланыштыра албоо ж.б. Студент сабакка даядыгы жок келгенде да анын себебин сурап коюу артыкчылык кылбайт, балким ал жүйөөлүү себептер менен сабакка даярдана албагандыр, балким ал бүгүн сабакка келе алмак эместир да, ооруп

жаткандыгына же башка бир олуттуу себептерге карабай окуу материалынан артта калбайын деп баарын таштап сабакка келгендир. Анын ою бир жерде эмес, кайсыл бир проблема жүрөгүн өйүп турат, ушундай учурда окутуучу ага жолдошторунун арасында ашыкча катуу тийсе, аяк-башы жок чубалжыган насаат окуп кирсе, албетте көңүлү ооруп турган студент аны көтөрө албайт да ортодо педагог экөөнүн ортосунда чыр келип чыгат, жок эле дегенде, студенттин окутуучудан биротоло көңүлү калат. Чыныгы педагог студенттин маанайынан, кабак-кашынан эле анын абалын түшүнө алат.

Мугалимдин профессионалдык физиономиясын аныктоочу факторлор анын инсандык сапаттары жана өспүрүмдөр менен иштөөгө болгон жөндөмү жана тажырыйбасы. Айрым студенттерге болгон өчөгүшүү, аларга карата дискриминация мугалимдин кадыр-баркын биротоло түшүрүп бүтөт жана анын терс натыйжалары узакка чейин созулушу да мүмкүн. В.И.Журавлёв тарабынан катталган бул сыяктуу факторлорду өзүбүздүн кошумчаларыбыз жана комментарийларыбыз менен кошо келтирели: [72, б. 100]

-Окуунун мыктыларына эмес, өзүнө жаккан студенттерге жактыруу менен, башкалардан өзгөчө мамиле жасайт. Мында эң эле орунсузу – эркек окутуучунун сулуу студенткаларга үзүлүп түшө сүйлөгөнү, аны улам-улам карай бергени, аларга эч себепсиз эле бат-бат кайрыла бергени.

-“Жакшы” жана “жаман” студенттерге болгон мамиленин кескин айырмачылыгы. Биринчилерине жакшы, экинчилерине тоготпостук, кемсинтүү менен мамиле жасоо. Мыкты студент окутуучунун көтөрмүлөөсүз деле өзүн ылайык кадыр-баркка ээ, начар студентти мыктылардын жана алдынкылардын катарына жеткире алган мугалим накта педагог.

-Орто жана начар студенттердин кемчиликтерин курсташтарынын көзүнчө улам кайталап баса белгилей берүү.

-Жактырбаган студенттерине үнүн көтөрүп, башкаларын жылуу сүйлөө. Сабак өтүүдө, тапшырма берүүдө жана аны текшерүүдө, студенттердин өз алдынча иштөөсүндө алардын жөндөм деңгээлине, кабыл алуусуна, эске тутуусуна жана башка касиеттерине карап дифференциялаштырылган түрдө мамиле жасоого,

талап кылууга болот. Бирок, жөнөкөй кайрылууда баарына бирдей мамиле жасоо зарыл.

Окутуучунун катуу сөзүсүз эле кабыл алуусу, ой жүгүртүүсү начар, сабактан жетишпеген студент бул кемчилигин сезүү менен өзүнчө чүнчүп жүргөн болот, аны мурдагысынан да төмөндөтүп, жерге киргизе жемелөөгө таптакыр болбойт.

Мыкты окуган, жүрүм-туруму жакшы студенттерге болгон дифференциялаштырылган мамилени өтө эле жөнөкөйлөтүп жиберүү да туура болбой калар эле. Чоңдор дүйнөсүнүн нормасы буга карата өзгөчө мамиле жасайт. Таланттуу, мамиле түзүүгө шыктуу, гумандуу, маданияттуу, эмгекчил, эл менен иштей алган жана элге сөзү өтүмдүү адамдарды коом өзү эле нравалык, укуктук-юридикалык, психологиялык жана башка жагдайлар боюнча адам натурасынын өзгөчө контингентине бөлүп карайт. Бул биринчи жагынан. Экинчи жагынан, өспүрүмдүн келечегин алдын ала айтуу айтуу, ага көрөгөчтүк менен баа берүү педагогдук күнөө. Начар окуган өспүрүмгө сен адам болбойсун, мыкты окуганына сен генийсиң, укмушсун деп кайталай берүү жарабайт. Турмушта нначар окуган өспүрүмдүн келечекте чоң ийгиликтерге жетишкенин (илимде болбосо да башка тараптан, мисалы, ишкерлик, фермерлик, устачылык ж.б.), ал эми биз ашыкча мактоого алган кээ бир өспүрүмдүн көөп кетип, өзүнө өзү ашыкча баа берүү, башкаларга тоготпостук менен мамиле жасоо, кекирейичүүлүк менен коомдон сүрүлүп калган учурларын көрүп эле жүрөбүз. Демек, кыргыз элиндеги “бешик баласы беш түлөйт” же “ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз” бар деген накыл кептери накта чындык. Жыйынтыктап айтканда, өспүрүмдөргө кескин түрдө бөлүп мамиле жасоо жарабайт.

Айрым изилдөөчүлөр тарабынан төмөнкүдөй педагогикалык конфликттер да ажыратылып каралат:

-окуу процесси боюнча аудиториялык, аудиториядан тышкары тапшырмаларды аткаруу боюнча келип чыккан конфликттер.

-колледждердин студенттеринин сабак мезгилинде, сабактан тышкары учурларда тартип бузуусунун негизинде келип чыккан конфликттер.

-студенттер менен окутуучулардын өз ара эмоционалдык-инсандык мамилесинде пайда болгон конфликттер.

-өспүрүмдөрдүн жаш курактык өзгөчөлүктөрүн, алардын өткөөл курагын эске албоо менен байланышкан конфликттер.

-өспүмдөрдү жаш бала деп эсептеп мамиле жасоонун, алар өздөрүн жетилген курак катары эсептөөнүн негизинде келип чыккан конфликттер.

Айрым окутуучулар колледждин студенттерин көзөмөлгө алуум, тыюу салуум, урушуум жана жазалоом керек деген ойду мээсине сиңирип алган да мунун натыйжасында окутуучулар студенттердин ортосунда конфликт келип чыгат. Ата-энеси жанында жок өспүрүм студенттер окутуучуну билим берүүчү адис катары гана эмес кеңешчиси жана насаатчысы, агасы катары көрүүгө тийиш, бул болсо педагогдун өзүнө гана байланыштуу.

Конфликттер төмөнкүдөй типтерге бөлүнөт:

-окутуучулардын талаптары менен студенттердин объективдүү

мүмкүнчүлүктөрүнүн дал келбестикеринен улам келип чыккан конфликттер.

Айрым окутуучулар өз предметин гана негизги деп эсептөө менен студенттерди артыкча кыйнап жиберери тууралуу айтылып өткөн.

-Окутуучулар менен студенттердин кызыкчылыктарынан, билим берүү, билим алуу мотивдеринин дал келбестикеринен пайда болгон конфликттер.

Жыйынтыктап айтканда, окутуучулар менен студенттердин ортосундагы конфликт материалдык же моралдык кызыкчылыктардан улам пайда болбойт жана мындан эч бир тарап пайда таппайт, демек, муну окутуучулар да, студенттер да бекем эсте тутууга тийиш.

Окутуучунун түзүлгөн жагымсыз жагдайды башкара албагандыгы, студенттерди өз предметине кызыктыра билбегендиги, деги эле, өз кесибине жөндөмсүз экендиги тууралуу мисалдар:

-Окутуучу сабакка кирип эч бир студенттин тапшырма аткарбагандыгын байкайт. Алар болсо окутуучуга көңүл бурбай ызы-чуу түшүп, сүйлөшүп отурушат. Окутуучу ыйлап жиберип, эшикти тарс жаап, аудиториядан сыртка чыгып кетти;

-Сабактар өз деңгээлинде уюштурулган эмес, окутуучу өзүнүн жеке иштери менен алек болуп олтурат же тайпаны таштап коюп удам эшикке чыгып кетет. Натыйжада ал студенттердин шакабасынын объектисине айланат.

-Англис тили мугалимиэс кандай методикага ээ эмес, студенттерден тартынып турат. Коркутуу методун көп пайдаланат, тайпанын кураторун, колледждин директорун, директордун орун басарын сабакка чакыра берүүдөн тартынбайт да уялбайт.

-Тил боюнча окутуучу аудиторияда эмне болуп жатканына, студенттердин сабакка кызыгып-кызыкпагандыгына, аны угуп-укпагандыгына окутуучу таптакыр көңүл бурбайт. Аны эч ким укпайт. Окутуучу мага убакыт өтүп, сабактан чыгышка коңгуроо кагылса болду дегендей лекциясын уланта берет.

-Студенттер өз алдынчалыгын билдиргиси келип, математика сабагынан жалпы качып кетишкен.

-Окутуучунун кыйкырганынан улам ызы-чуу кайра күчөгөн, студенттердин ага болгон сыйы төмөндөгөн.

Жыйынтыктап айтканда, көпчүлүк изилдөөчүлөр педагогикалык конфликттердин чыгышын көбүнчө педагогдордун профессионалдык жактан чабалдыгы жана колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин жаш өзгөчөлүктөрү менен байланыштырышат.

Студенттер төмөнкү учураларда өздөрүн туура эмес түрдө (кээде алардыкы да туура) эркинбиз деп сезишет:

-Окутуучу ооруп калып же башка себептер менен сабакка келбей, аны эч ким алмаштырбаса сабактан чыгып кете беребиз деп.

-Студент окутуучуга орой мамиле жасаса, ага каршылык көрсөтсө, курсташтары аны тыймак турсун кайра колдоп кетишет (мисал, студенттер пахта теримдерине барчу убакта бир студент бала жаш окутуучуну омууроолоп жатса, курсташтары аны колдоп: “Бали, Марип, бизде демократия”,- деп кыйкырышкандыгына өзүбүз күбө болгонбуз).

-Кеткен окутуучуга болгон симпатияга байланыштуу кийинки окутуучуну студенттер начар кабыл алышат, анын суроолоруна жооп беришпейт, үй тапшырмаларын аткарышпайт.

-Окутуучунун начар сабак өткөндүгү үчүн аны урматташпайт.

Чындыгында, биринчиден, окутуучунун кемчилигин көпкө чейин санай берсе болот, бирок, экинчиден, айрым студенттердин жүрүм-турумунун, тарбиясынын, тубаса кулк-мүнөзүнүн начардыгы, андайлар мыкты окутуучунун да чыдамы түгөтөрү тууралуу айтпай коюуга болбойт. Окумуштуу-педагогдор кандай гана жагымсыз жагдай болбосун өспүрүм студенттер менен болго кагылышуулардан качууну (балага теңелип бала болбой) сунуш кылышат. Алар ашкере тартип бузган, сабактан таптакыр жетишпеген студенттерди мыйзамдуу жол менен жазалоого чакырышат.

Teta-a-tet түрүндөгү конфликттер бир топ күчтүү болуп эсептелет. Мында педагог студентти тукурган, аны аргасыз кылган жана ошондой эле, алгач караганда түшүнүксүз себептер менен пайда болгон конфликттер кездешет. Түрдүү стресстик абалга алып келген конфликттик окуялардан жана алардын чыгуу себептеринен мисалдар келтирели:

-Өспүрүм электр өткөргүчтөрүнө тийишүү менен аларды күйгүзүп жана айрым аппаратураларды иштен чыгарган. Бул үчүн окутуучу студентти сабакка катыштырбай койгон.

- Айрым терс көрүнүштөрдү кураторго жеткиргендиги үчүн студенттер өз тайталашын токмоктошкон.

-Кээ бир мектептердин жана класстардын окуучуларынын мыкты окуган окуучуну жактырышпай, четке сүргөн учурлары педагогикалык процесстеги эң эле коркунучтуу илдет деп айтар элек.

Жогоруда аталгандардан да сырткары өспүрүмдөр арасында тартип бузуулардын сансыз көп түрлөрү кездешет жана аларды баарын түп тамырынан жок кылып жиберүү объективдүү түрдө мүмкүн эмес. Ошондой болсо да, тарбия берүү принциби күнөө кетирген студентти жазалоо эмес, андай тартип бузуулардын алдын алуу болуп эсептелет. Тайпа кураторлору өспүрүм курактагы колдеджин студенттеринин жалаң сабак менен чектелбей, бири-бирин жакшы түшүнүүсүнө, өз ара мамилелеринин жакындашуусуна чыгармачылык менен таасир этүүгө тийиш. Мында сабактан тышкары иш-чараларды өткөрүү, студенттерди чогуу түрдө маданий-массалык иштерге катыштыруу, туристтик, экскурсиялык жүрүштөрдү уюштуруу, чогуу түрдө театр,

кинолорго, муйзейлерге, түрдүү көргөзмөлөргө ж.б. барып туруу мыкты натыйжа берет, студенттер бири-бирин жакындан таанып-билет.

Окутуучу менен өспүрүм студенттин ортосунда пайда болгон конфликт башка түрдөгү пикир келишпөөчүлүктөрдөн түп тамырынан айырмаланат. Турмуштук конфликттерде оппоненттердин кызыкчылыктары дээрлик түрдө бирдей болот, алар бир түрдүү материалдык же моралдык кызыкчылыктар үчүн умтулушат. Окутуучу менен студенттин ортосундагы конфликттин табияты таптакыр башка. Эч качан окутуучу студент каалаган нерсеге умтулбайт, ал турсун бул кызыкчылыктар анын оюна да келбейт, студент болсо азырынча окутуучунун деңгээлине канчалык каалабасын жете албайт. Демек, конфликттин бул түрүнө жаш курагы, кызыкчылыктары, турмуштук жана педагогикалык тажырыйбалары кескин түрдө ар башкача болгон инсандар катышат.

1.3. Колледждердеги окуу-тарбия процессиндеги студенттердин орун алган конфликттик кырдаалдары жана анын өзгөчөлүктөрү.

Билим алууда терс таасирин тийберүү тармагындагы анын катышуучуларынын ортосундагы конфликттик кырдаал сейрек көрүнүш эмес. Ал окуу жамаатынын ичиндеги мамилеге терс таасирин тийгизери айтасак да түшүнүктүү. Конфликтология тармагында азыркыга чейин “конфликттин профилактикасы” жана “конфликттин алдын алуу” түшүнүктөрүнүн так ажырымдары аныктала элек. Себеби, “профилактика” бир топ кеңири түшүнүк, ал эми “алдын алуу” профилактиканын бир бөлүгү катары каралат. Биз изилдөөбүздүн чегинде конфликттик кырдаалдардын “алдын алуу” түшүнүгүнө көбүрөөк кайрылабыз.

Конфликттик кырдаалдардын алдын алуунун педагогикалык шарттарынын негизгилеринин бири – окутуучу, студент жана алардын ата-энелеринин ортосундагы өз ара байланыш жана кызматташуу.

Философиялык сөздүктө “өз ара кызматташуу” терминине инсандардын бири-бирине тийгизген жардамы жана оң таасири, берген кеп-кеңеши, биргелешип конкреттүү бир жумушту бүтүрүүсү катары түшүндүрмө берилет.

Окуу процессинин катышуучуларын өз ара биргелешкен аракеттерин төмөнкүдөй үч компоненттен турган система катары кабыл алдык:

- 1) аффективный (эмоциялар, күчтүү сезимдер) – “симпатиялар - антипатиялар”;
- 2) когнитивдүү (прецептивдик, маалыматтык) – “объектини сезүү”;
- 3) конативдик (жүрүм-турумдук) – “өзүн окуу жайынын талабына ылайык алып жүрүү” [92, б. 109]

Кесиптик орто билим берүү колледждеринин өспүрүм курактагы студенттеринин (айрыкча, мектептен 9-классты бүтүрүп келгендердин) арасында жана ошондой эле окутуучулар менен студенттердин ортосунда боло калчу конфликттик кырдаалдардын алдын алуу үчүн конфликтология боюнча семинарларды, жамааттык тренингдик сабактарды өткөрүү, психологдордун консультацияларын уюштуруу, психологиялык жакта жеңилдөө үчүн кааналарды уюштуруу максатка ылайктуу.

Буга чейин айтылып өткөндөй, окутуучулардын ата-энелер менен болгон байланышы, тартиби начар студенттерди тарбиялоодо, аларды оң жолго салууда алар менен биргеликте иш жүргүзүү тарбия процессинде чоң натыйжа берет. Максат эле тартипсиз студентти жазалоо же окуудан чыгаруу эмес, аны кайра тарбиялоо, кетирген кемчиликтерин мойнуна алгандай кылып далил жана мисалдар менен көрсөтүү.

Моюнга алганда, студенттердин ата-энелери менен болгон байланыш дээрлик жокко эсе. Чынында, жогорку окуу жайларына караганда мектептерде ата-энелер менен иштөө салыштырмалуу түрдө жакшы жолго коюлган десек жаңылышпаган болор элек. Төмөндө окутуучулардын студенттер аркылуу алардын ата-энелери менен болгон байланыштары тууралуу сөз кылабыз .

Өспүрүмдөрдүн өзү окуу жайында да, үйдө да тарбия процессинин объектиси болуп саналат. К.Маркс ата-энелер гана балдарын тарбиялабастан, балдар да ата-энелерин тарбиялайт деп баса белгилеген. Чынында, ата-энелер балдарынын алдында көп нерселерге милдеттүү, алар ата-энелерин балдарды сүйүүгө гана эмес өздөрүнө үлгү боло ала тургандай жүрүм-турумдарга, өздөрүнүн, деги эле жалпы жаш муундардын алдындагы жоопкечилигин сезүүгө атайылап болбосо да тарбиялайт. Ар бир курактын гана эмес ар бир мезгилдин өз кызыкчылыктары бар. Жалпыбыздын башыбыздан өтүп жаткандай, заманбап техникалар, байланыш жана маалымат каражаттары, түрдүү аксессуарлар тууралуу чоңдор жаштардан маалымат алып жана үйрөнүп жатышат.

Балдар табиятынан башкалар менен байланышууга, өз билгенин башкалар менен бөлүшүүгө, алар менен карым-катыш жасоого ынтызар. Бул өзгөчөлүктөрдү жана табигый сапаттарды студенттер аркылуу ата-энелер менен тыгыз байланыш түзүүдө натыйжалуу пайдаланууга болот. Колледждердин төмөнкү курстарынын студенттеринин ата-энелирин окуу жайдын иш-чараларына чакыруу, студенттик жүрүштөргө жана экскурсияларга катыштыруу иштерин да активдүү түрдө колго алууну сунуштаар элек. Ар бир эле ата-эне баласынын кайда, кандай шартта жана кимдер менен окуп жаткандыгына, кимдер аларга билим, тарбия берерине кызыгары анык, зарыл эле жумуштары же өтө эле алыс жашабаган болсо болбосо, алардын жогоруда аталгандай иш-чараларга кызыгуу менен катышары турган сөз. Албетте, ар бир ата-эне баласынын татыктуу билим, мыкты тарбия алуусуна кызыгдар. Учурда жогорку окуу жайларында

бюджеттик негизде билим алып жаткандарга салыштырмалуу келишимдик негизде окуп жаткандар абдан арбын. Колледждердеги окуу болсо жалаң келишимдик негизде, күндөлүк тажырыйбабыздан жана жүргүзгөн эксперименттерибизден көрүнгөндөй, окутуучулар студенттерге ата-энеңердин төккөн келишим акысын актагыла, алардын кыйналып тапкан акчалары күйүп кетпесин, билимди сатып алып жатасынар, мыкты билим алгыла, ата-энеңерди нааразы кылбагыла деп талбай эле айтып келе жатышат.

Студенттер аркылуу ата-энелерге же ата-энелер аркылуу студенттерге оң таасир этүүдө В.И.Казаренков (89) сунуш кылган педагогикалык таасир этүүнүн методдорун (конкреттүү маселелерди чечүүгө багытталган ыкмалардын же практикалык жана теориялык операциялардын биримдикте аракетке келиши) билүү жана аларды иш жүзүндө колдоно алуу абдан маанилүү.

Жогоруда аталган сунуштар жана методдор студенттик жамааттын чыңдалышына, студенттер арасында гана эмес алар менен окутуучулардын ортолорундагы бири-бирин мыкты түшүнүүнүн, жакындан таанып-билүүнүн жакшырышына шарт түзөрү шексиз. Союз таркап кеткенге чейин студенттер чөп орокко, пахта теримдерине, студенттик курулуш отряддарына барышчу да, алар бир айдан күнү-түнү чогуу жүрүшчү. Азыр болсо сабак мезгилинде гана чогуу отурушат да, сабак бүткөндөн кийин баары туш тарапка таркап кетишет, сабак учурунда алардын бири-бири менен баарлаша албастыктары айтпаса да түшүнүктүү. В.И.Казаренков сунуш кылган методдорду карап көрөлү.

Ата-энеден, окутуучулардан таассирленүү аркылуу аң-сезимди өстүрүүчү педагогикалык таасирлер боюнча 1-топтогу методдор:

1. Нравалык-эстетикалык идеалдан, образдан үлгү алуу менен өзүнө-өзү таасир этүү, өзүн өзү башкара билүү, эркин чыңдалышы (инсан өзүн өзү оңдоого, өстүрүүгө далалат жасабаса, башкалардын бул багыттагы аракеттеринен, тарбиялык, билим берүүчүлүк иштеринен пайда аз).

2. Курук сөздөргө караганда иш жүзүндөгү үлгү көрсөтүүнүн мааниси чоң. Ата-энелер менен биргеликте уюштурулган иш-чараларда студенттер курсташтары менен гана эмес, алардын ата-энелери менен да таанышат. Алардай болууга умтулуу менен өспүрүмдөрдө

алдыга, жаңы-жаңы ийгиликтерге умтулууга болгон стимул жаралат, ой жүгүртүү деңгээлдери жогорулайт.

3.Өспүрүм курактагы ашыкча кыялкечтик жана келечек максаттар конкреттешет, чачкын ой-кыялдар системага салынат, өзүнө өзү болгон ишеним жогорулайт.

4. Мурдагы чыңалган кырдаалдар, өз ара мамилелер жакшырат, студенттик жамаатта жагымдуу психологиялык климат жаралат. Студенттер арасындагы, алардын окутуучулар, ата-энелер менен болгон мамилелери жакшырат. Өспүрүм курактагы студенттер арасындагы ар кандай конфликттик кырдаалдардын жана жагдайлардын, психологиялык чыңалуулардын алдын алууга өбөлгө түзүлөт.

Педагогикалык багыттагы иш-чаралар аркылуу өспүрүмдөрдүн сезимине таасир этүүчү 2-топтогу методдор:

1.Өспүрүмдү шарт-жагдайга, анын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша ийкемдүү түрдө уяткаруу менен ага оң таасир этүү, андагы өзүн өзү көзөмөлгө алуу сапатын калыптандыруу педагогдон чоң чеберчиликти талап кылат. Мындагы негизги максат – студенттин өз кемчилигин сезе билүүсүнө, аны оңдоого жана четтетүүгө аракеттенүүгө тарбиялоо, өзүнө өзү болгон ишенимди калыптандыруу.

Өспүрүм курактагы студенттеги пессимисттик маанайды жок кылуу менен алардын оптимисттик ишенимдерди жаратуу.

2.Сезимге таасир этүү өспүрүмдүн чынчылдыкка, адилеттүүлүккө жана ошондой эле окуусунда алга умтулуусуна, окуунун алдынкыларына теңелүүгө болгон аракеттерине, намыстуулугуна таянылат. Айтылган сунуш-пикир, сын өспүрүм курактагы студенттин сезимине таасир эте албаса, айтылган сөздөр желге кеткендей эле болот, ал эми “коёнду камыш өлтүрөт, жигитти намыс өлтүрөт” деп айтылгандай, өспүрүмдүн намысына тийгизе айтылган, анын намысын ойготкон сөз дал бутага тийген жебедей эле болот. Өспүрүмдөрдү өзүмчүлдүк (эгоисттик) сезимдерден арылтууга, жардамга муктаждарга көмөк көрсөтүүгө тарбиялоо, алардын баарына түрдүү иш-чараларда, сабакта бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берүү педагогдор үчүн биринчи даражадагы милдеттерден, ошол эле учурда студенттердин мүмкүнчүлүгүнө жана жөндөмүнө жараша талап кылуунун да өзгөчөлүктөрү өзүнчө.

3. Өзүнө болгон ишенимдин да татаал ой-кырлары бар. Өзүнө өзү ашыкча ишенүү, өзүн башкалардан ашыкча сезүү бул – кекирейүүчүлүк. Ал эми өз мүмкүнчүлүктөрүн даана сезе билүү менен инсанда турмушка, студентте окуусуна болгон ишеним пайда болот. Мындай учурда жаран өз мүмкүнчүлүктөрүн текке кетирбей натыйжалуулук менен пайдаланат. Ушул себептүү да аталган эки мүнөздү өзүн сүйүү, өзүнө ашыкча баа берүү (самолюбие) жана өзүнө болгон ишеним (самоуверенность) деп ажыратып кароону туура көрдүк. Өзүнө болгон ишеним аркылуу студентте алга умтулуу, өзүн-өзү өстүрүү, кругозорун, эрудициясын байытууга аракеттенүү пайда болот.

4. Адамдагы бири-бирине болгон жылуу сезимди тарбиялоо. Башкалардын начар сапаттарын эмес жакшы жактарын издөө, окутуучуларга же ата-энелерине гана эмес тайпалаштарына жана курсташтарына да жылуу мамиле жасоого калыптандыруу. Кек сактоодон алыс болуу, башкалардын келтирген зыяндарына эмес, жакшылыктарына артыкчылык берүү, “жылуу-жылуу сүйлөсө жылан ийинде чыгат” деген сыяктуу сага зыян, каршылык көрсөтөм дегендер да өз кылыгынан уялып калсын. Курсташтар жабыр тартса кошо кайгырып, кубанса кошо кубанууга, көрө албастыктан алыс болууга тарбиялоо.

5. Студенттерге эстетикалык тарбия берүүнүн да өз алдынча мааниси бар. Эстетикалык туура тарбия берүү аркылуу алардын чыгармачылык жөндөмү өстүрүлөт жана эстетикалык таасир этүүнүн каражаты катары сүрөттөр, видео көрүнүштөр жана эпизоддор сунуш кылынат. Мында жалаң гана жакшы жана көркөм, жагымдуу нерселер көрсөтүлөт жана уктурулат деген туура эмес. Өспүрүм жакшы менен жаманды, мыкты сапат менен начар сапатты даана ажырата билүүгө, аларды туура баалай алууга тийиш. Эстетикалык тарбия аркылуу өспүрүмдө дүйнөгө, табият жана жаратылышка болгон жагымдуу маанай тарбияланат, ал ар кандай көрүнүшкө чыгармачылык менен мамиле жасоого көнүгөт.

6. Боорукердик сезим калыптанган өспүрүм ар кандай жагымсыз окуяга, аялуу (уязвимый) катмардагыларга түшүнүү менен мамиле жасайт, аларга колдон келген жардамын көрсөтүүгө умтулат. Мындай сапаттар калыптанган инсан эч качан башка бирөөгө, тактап айтканда, тайпалашына, курсташына турсун коомчулукка, бүтүндөй адам баласына, бүткүл дүйнөгө жамандык каалабайт. Кандайдыр бир себеп менен же

кайсыл бир жагынан өксүгөн жолдошуна жардам көрсөтүүгө шашылат да мындай учурда конфликттик кырдаал дээрлик болбойт, бул инсан башкалар менен чанда гана чыр-чатакка барат. Кемчилик кетирген инсан менен талашып-тартышпай, анын жеке кадыр-баркына доо кетирбей, кол шилтеп гана басып кетет. Ар кандай кырсык акындын жүрөгү аркылуу өтөт деген сыяктуу ар бир жагымсыз жагдайга, кайсыл бирөөнүн оор абалына чын дили менен күйүп-бышып мамиле жасайт.

7. Кемчилигин сезе билүү, уяттуулук сезимдери бар инсан өз кемчилигин сезе билет, өзүн-өзү тарбиялайт, кетирген кемчиликтерин кайталабоого аракеттенет, кимдир бирөөгө туура эмес мамиле жасап койгон болсо, андан кечирим сурай да, мурдагы карама-каршы мамилелер жокко чыгарылып, кас адам доско айланат жана муну менен конфликттик кырдаал биротоло чечилет. Өз кемчилигин сезе билген, кетирген кемчилиги үчүн уялган өспүрүм өзүнө өзү тарбиялоого жөндөмдүү. Өзүнүн туура эместигин билген инсан башкалар менен жөнү жок талаш-тартышка барбайт да сеники туура деп айтуу менен конфликттик кырдаал башталбай туруп токтотулат. 8. Жаман натыйжадан жана окуядан алдын ала коркуу сезими да өспүрүмдү, бери эле болгондо, бир топ жагымсыз жагдайлардан, күтүлбөгөн кырсыктардан сактап калат. Өзүн өзү актабаган тобокелчиликке баруунун таптакыр зарылчылыгы жок. Жаман нерсеге жактырбоо менен мамиле жасоо да жакшы сапат, адам баласы жакшы нерседен гана жаман көрүнүштөн, кыял-жоруктан да тарбия алат. Айрым учурларда адамга жакшы мамилеге караганда начар мамиле, жүрүм-турум көбүрөөк таасир этет да, ал мындай абалга туш болбоого, андай көрүнүштөн, жүрүм-турумдан алыс болууга аракеттенет.

Педагогикалык багыттагы иш-чаралар аркылуу өспүрүмдөрдүн эркине таасир этүүчү, алардын эрктүүлүгүн, чыдамкайлуулугун тарбиялоочу 3-топтогу методдор:

1. Өспүрүмдөрдү өз эркине биротоло бош койбой, алардын окуусуна жана тарбиялуулугуна туура талап коё билүү да абдан маанилүү. Туура талап коюу менен алар эмгекчилдикке, чыдамдуулукка, аракетчилдикке, ар кандай окуяга, нерсеге чыгармачылык жана терең ой жүгүртүү менен мамиле жасоого тарбияланат. Өспүрүм окууда болобу же башка жумушта болобу өз ишине кызыгуу менен мамиле жасоого көнүгөт.

2.Өспүрүмдүн өзүнө болгон ишенимди (самовнушение) калыптандыруу жана күчөтүү. Ал алга умтулууга болгон аракеттерди күчөтүү менен психологиялык каражат жана методдордун жардамы аркылуу ишке ашат. Айрым өспүрүмдөр ичинде жаткан жөндөмдөрдү башкалар турсун өзү да байкай албайт. Окуучу, студенттин ичинде катылып жаткан өзгөчө шыкты баамдай билген жана аны ачып чыгып, өркүндөтө алган мугалим накта педагог. Өзүнө болгон ишенимди калыптандыруу жана күчөтүү иш-чаралары өзүнө өзү ишенбеген, өзүн эч нерсеге жөндөмсүзмүн деп эсептеген жана ушул себептүү теңтуштарынын арасында өзүнөн өзү четке сүрүлүп калган студенттер үчүн колдонулат.

3.Көнүгүүлөр жана машыгуулар өспүрүмдөрдү ырааттуу түрдө өзүн өзү өстүрүүгө тарбиялайт. Системалуу түрдө өзү же чоңдор түзүп берген график боюнча сабакка өз алдынча даярдануу, спорттук даярдыктар жана машыгуулар өспүрүмдөрдүн эркин бекемдейт, чыдамдуулукка жана эмгекке тарбиялайт. Такай машыгуулар жана көнүгүүлөр аркылуу балдардын тажырыйбасы артат, ой жүгүртүүсү байыйт жана ден соолугу бекемделет.

4.Студенттерди окуудагы жетишкендиктери үчүн сыйлоо аларга стимул берет, окууга, билим алууга болгон кызыгуусу мурдагыдан да күчөйт. Ар бир инсан кандайдыр сыйлыкка, мактоого ээ болуу менен өз аракетинин жана эмгегинин текке кетпестигине көзү жетет. Башка студенттер да сыйлыкка (мактоо грамоталары, акчалай сыйлыктар, түрдүү стипендиялар, моралдык-материалдык колдоолор ж.б.) татыктуу болууга умтулат. Сыйлыкка ээ болгон студент болсо өзүн ага татыктуу алып жүрүүгө аракеттенет.

5.Өз убагында туура жана далилдүү берилген жаза күнөө кетирген студентти мындай тартип бузууларды кайра кайталоодон өз убагында токтотуп калат.

Студентти жазалоо аны биротоло физикалык же нравалык жактан кемсинтүүнү, биротоло анын артынан түшүп алууну көздөбөйт. Албетте, мындай студенттер көзөмөл астында болот, бирок бул деген анын инсандык кадыр-баркына доо кетирүү дегендик эмес. Экичи жагынан, тартип бузуунун, кандайдыр күнөө кетирүүнүн себептерин аныктоо да зарыл. Жеңил түрдөгү тартип бузуулар жана күнөөлөр үчүн да ага каршы коомдук начар пикирдин, ага карата жалпы нааразылыктын жаралып калгандыгын,

курсташтары арасында ага карата урмат сыйдын болбостугун күнөө кетирген студент аңсезимдүү түрдө сезе турган деңгээлге жеткирүү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, ата-энелер менен окутуучулардын студенттер аркылуу тыгыз байланышы окуу процессинин да, тарбия иштеринин да жакшырышына сөзсүз түрдө оң таасирин тийгизет. Бул байланыш-катыш “Мен сага каршы эмесмин, биз бул маселени, көйгөйдү биргеликте (ата-энелер жана окутуучулар студенттердин катышуусу менен) чечебиз” формуласында ишке ашырылууга тийиш.

В.И.Казаренков ата-энелер жана окутуучулар студенттердин биргеликте конфликттик кырдаалды алдын алуу боюнча жүргүзүүчү иштеринин натыйжасы алардын бул багыттагы иш-чараларга теориялык жана практикалык жактан даярдыгына байланыштуу деп эсептейт (89). Айрым ата-энелер балдарынын келечеги жана ийгиликтери окутуучуларга керегирээк сыяктуу бардык жоопкерчиликти аларга жүктөп коюшат да, кыбыр эткен нерселердин бардыгын (студенттердин ийгиликтери, жетишкендиктери, тарбиялуулугу ж.б.) алардан талап кыла беришет.

Конфликттик кырдаалдын алдын алуунун педагогикалык шарттарын түзүү үчүн ага катышуучу тараптардын макулдугу зарыл. Бирок да, бир тараптын да бул боюнча макулдашууга жасаган кадамы экинчи жак тарабынан түшүнүүчүлүк менен кабыл алынышына жагымдуу шарт түзүп калышы да мүмкүн. Мына ошондуктан да элде “эки адам чатакташып калса акылдуусу жана сабырдуусу айыптуу” деп бекер жеринен айтылбайт. Тилекке каршы, конфликттик кырдаалдарга катышкан ар бир тарап көп учурда өзүн гана туура деп эсептөө менен экинчи тарапты жөндүү да, жөнсүз да айыптай беришет, натыйжада эки тараптын тең негативдик эмоциясы чатак ырбаган сайын ашып-ташат. Буга ар бир инсандын жеке намысы, тактап айтканда, сокур намысы да айыптуу болуу менен ал чыр-чатактын чечилишине кедергисин тийгизет. Ошондуктан да, эки тараптын тирешип тура бергенден көрө бир тараптын конфликтти токтотууга карай кадам таштаганы абдан маанилүү, эң негизгиси, муну экинчи тараптын мен жеңдим деп түшүнүп албоосу.

В.И.Казаренков ата-энелер менен окутуучулардын ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөрдүн чыгышына да студент күнөөлүү болуп калат деп эсептейт. Эгер окутуучу студенттер менен мамиле жасоодо гуманисттик педагогиканын идеяларын

карманса студент менен окутуучунун, демек, ата-эне менен окутуучунун ортосунда конфликттик кырдаал жаралбас эле.

Педагогикалык кызматташтыкта гуманисттик педагогика идеяларына чоң маани берилет. Ш.А.Амонашвили, И.П.Волков, Е.Н.Ильин, С.Н.Лысенкова, В.Ф.Шаталов [40, 195] сыяктуу педагог-новаторлордун практикасы жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо иштеринде балдардын кызыкчылыктарын максималдуу түрдө эске алууда, аларды сүйүүдө, окуучуларын кандай болсо ошондой кабыл алууда, аларды пикирлеш катары көрүүдө, окуучулардын да педагогикалык процесстин активдүү катышуучусу экендигин так сезүүдө гана жогорку натыйжаларга жетүүгө боло тургандыгын көрсөттү .

Педагогдор В.И.Ситаров жана В.Р.Мараловдор күч колдонбоо, коркутуп-үркүтпөө гуманисттик педагогиканын идеяларынын негизи болуп саналат деген пикирди карманышат (күч колдонбоо, балдарга катуу тийбөө – бул идеологиялык, этикалык жана турмуштук процесс, инсандык адамдык сапаттарын, кадыр-баркын баалай билүү, адам баласынын тышкы дүйнө менен жана ошондой эле алардын бири-бири менен болгон карым-катышы анын негизи болуп эсептелет) [93, 199]

Гуманисттик педагогика азыркы педагогикалык теориядагы жана практикадагы ар бир инсандын уникалдуу түрдөгү өзүнчөлүктөрүн, алардын потенциалдуу жана актуалдуу мүмкүнчүлүктөрүн тааный билген, ар бир инсанга ишеним көрсөткөн багыт. Мына ошондуктан да, инсанга ишеним көрсөтө билүү гуманисттик педагогиканын негизги принциптеринин бири болуп саналат.

Окутуу жана тарбия берүү процессине гуманисттик педагогиканын принциптерин киргизүү студенттер менен студенттердин, студенттер менен окутуучулардын ортолорундагы конфликттик кырдаалдардын алдын алууга өбөлгө түзөт.

Гуманисттик педагогиканы жактоочулардын негизгилеринин бири В.А.Сухомлинский. Анын көз караштарынын негизин балдарга болгон сүйүү жана аларга карата болгон ишеним түзөт. Бири-бири менен ынтымакта болгон жана окутуучуларын сыйлаган окуу жамаатында конфликттик кырдаалдар жаралбайт [201, б. 109]

Жогоруда аталып өткөн моралдык принциптер өсүрүм курактагы студенттерде жарандар ортосундагы чыныгы адамдык мамилени калыптандырууга, аларды терс кылык-жоруктарга каршы күрөшүүгө, жакшы сапаттарды жана мамилелерди колдоого алууга тарбиялоого багытталган. Жаш улан, кыздар аталып өткөн принциптердин чегинен чыкпай жашаса жана окуса, албетте, окуу процессинде конфликттик кырдаалдар жаралбайт деп ишенүүгө болот. Жаш чагынан башкаларды түшүнө билген, ар кандай жаңжалдуу жагдайларды ийкемдүү түрдө жөнгө сала алган жаран улам бул сапаттарын өстүрө баруу менен жетилген куракка барганда да башкалар менен сейрек кагылышууларга, чыр-чатакка барат.

Педагогикалык кызматташтык жана андагы ийгиликтер гумандуулук идеяларына (Ш.А.Амонашвили, И.П.Волков, С.Н.Лысенкова, [6]) жана күч колдонбоо, балдарга катуу тийбөө принциптерине (В.И.Ситаров жана В.Р.Мараловдор[195]) таянылат.

С.Н.Лысенкова педагогикалык процесс баланын жашоосуна кубаныч тартуулоого тийиш деп эсептейт. Баланын өз ийгиликтерин сезиши жана андан канааттануу алышы, өзүнө өзү ыраазы боло баштаган жана өзүнө болгон ишенич пайда болгон өспүрүмдүн уламдан-улам алга умтулуусу илим жана тарбия берүүнүн кубаттуу рычагы болуп эсептелет.

Окуудагы ийгиликтер - окутуучу менен окуучулардын, мугалим менен ата-энелердин ортолорундагы жылуу мамиленин негизи. Качан жана кайда болбосун мыкты окуучу же студент окутуучунун сүймөнчүгүнө айланары талашсыз чындык, демек, мыкты мугалим менен жакшы окуган студенттин ортосунда пикир келишпөөчүлүктүн келип чыкпашына толук ишеним болот. Ошол эле учурда, тубаса жөндөмдүү окуучу, студент менен иштөө чоң жоопкерчиликти талап кыларын, андайлар анча-мынча начарыраак окутуучуну тоготпостугун ар бир педагог көңүл борборунда тутууга милдеттүү.

Ш.А.Амонашвили төмөнкү класстын окуучуларына тарбия берүүнүн төмөнкүдө принциптерин бөлүп көрсөтөт:

а) балдардын айлана-чөйрөсүнө көңүл буруу, аларды жаман кылык-жоруктардан алыс кармоо принциби;

б) баланын инсандык кадыр-баркын сыйлоо принциби;

в) баланын жаш балалык кыялдарына чыдай билүү, аларды ырааттуу түрдө өстүрө баруу, баладагы инсандык мыкты сапаттарды акырындап калыптандыруу.

Биздин пикирибиз боюнча, билим, тарбия берүү процессине педагогикалык кызматташуунун негиздери болгон өз ара түшүнүшүүнү жана сыйлашууну, өз ийгилигине болгон канааттанууну жана ошондой эле өз кемчилигин сезе жана моюнга ала билүүнү киргизүү, ага жетишүү “студент-студент”, “окутуучу-студент”, “окутуучу - ата-эне”, “ата-эне - студент” системасындагы конфликттик кырдаалдардын алдын алуунун зарыл түрдөгү шарты.

Окуу процессинде конфликттик кырдаал жаралганда анын алдын алуу же залакасыз чечүү демилгеси профессионалдык жактан даярдыгы бар, бир топ турмуштук тажырыйбага ээ болгон окутуучу тараптан чыгууга тийиш. Конфликттик кырдаалдын кандай түрү болбосун каршылашкан, талаш-тартышка барган тараптарды өз ара мамилелештерге, масилеттештерге, деструктивдик абалды конструктивдик жагдайга айландыруу окутуучунун биринчи кезектеги милдеттеринин бири. Окутуучулар үчүн конфликтология боюнча семинарларды өткөрүү, аларды конфликттик кырдаалдардын алдын алуу боюнча методдор менен жакындан тааныштыруу абдан чоң мааниге ээ. Жождук практика көрсөткөндөй, көпчүлүк окутуучулар студенттер жана алардын ата-энелери менен болгон конфликттин алдын алуу, эгер мындай жагдай чыгып калган болсо, андан залакасыз чыгып кетүүдө бир топ түйшөлүшөт, психикалык жактан кыйынчылыктарга туш болушат. Конфликттик кырдаалдан чыгып кетүүдөгү эң эле чоң тоскоолдук жаратуучу себеп – ар бир тараптын чегинүүгө барууну, келишүүгө келүүнү, өз кемчилигин моюнуна алууну каалабагандыгы.

“Студент-студент”, “окутуучу-студент”, “окутуучу - ата-эне”, “ата-эне - студент” системасындагы конфликттик кырдаалдардын жаралуу коркунучу окутуучуну нервдик чыңалууга алып келет, аны кесиптик ишмердүүлүгүнөн алагды кылат. Мындай абалга туш келген педагогдордун психологдордон консультация алганы, психологиялык жактан жеңилдетүүчү кааналарга барганы, тренингдик сабактарга катышканы максатка ылайыктуу. Бул иш-чаралар окутуучунун эмоционалдык жактан турукташышына өбөлгө түзөт да, анын психикалык чыңалуусу бошондоо менен өз жайына келет, эч кандай жагымсыз жагдайлар анын күндөлүк ишине тоскоолдук жарата албагандай болот(143).

Окутуучулар үчүн конфликттик кырдаалды түздөн-түз чечүүнүн эки жолу бар. Биринчиси жана психорлогиялык-педагогикалык практикада жана ошондой эле бул багыттагы адабияттарда эң кеңири тараган түрү – тажырыйбалуу окутуучулардын жаштарга жол көрсөтүүсү, аларга акыл-насааттарын айтуусу жана өз ара тажырыйба алмашуу. Жаш окутуучуларга салыштырмалуу орто жана улуу муундагы окутуучулардын мүнөздөрүнүн токтоо тартып калганы жалпыга маалым, ошол эле учурда терс мүнөз студенттер жана ата-энелер бул курактагы окутуучулардан айбыгып, сейрек учурларда гана алар менен конфликттик кырдаалга барышат. Бирок да, студенттер же алардын ата-энелери менен чырлуу жагдайга барган окутуучулар гана бул жагымсыз жагдайдын чыгуу себептерин тагыраак билишет. Башка окутуучулар конфликттик кырдаалды сырттан гана байкоо менен анын чыгуу себептерин так билбей, тигил же бул тарапты объективдүү түрдө актай албай же тескерисинче, күнөөсүн моюнуна коё албай калышы толук мүмкүн.

Конфликттик кырдаалдын алдын алуунун же андан эч бир тарапка залакасыз түрдө чыгуунун экинчи жолу - жаш окутуучулар үчүн атайын семинарларды жана тренингдерди уюштуруу. Буга чейин айтылып өткөндөй, окуу процессиндеги чыр-чатактуу жагдайларда эч бир тарап материалдык да, моралдык да кызыкчылыктарды көздөбөйт жана анын келип чыгуу себептерин аныктоо да салыштырмалуу түрдө жеңилерээк. Ушул себептүү жаш окутуучулар конфликттик кырдаалдарды адекваттуу жолдор менен чечүүнүн ыкмаларын жогоруда аталган семинарларга жана тренингдерге катышуу менен үйрөнгөнү максатка ылайыктуу, ага атайы практиканын, эксперимент жүргүзүүнүн зарылчылыгы жок, окутуучулар үчүн күндөлүк сабак, алар туш болгон айрым конфликттик кырдаалдар турмуштук практика болуп эсептелет.

Ар бир окутуучунун эмоционалдык абалы, психикасы ар башкача. Ар бир мугалим илимдин кайсыл бир тармагы боюнча адис гана (мисалы, адабият, тил, математика, физика, биология, укук таануу ж.б.у.с.) болбостон мектепте класс жетекчи, жогорку окуу жайында куратор болуп кызмат аткаруу менен администрация, окуучулар жана студенттер, алардын ата-энелери менен түздөн-түз байланышта болот жана аларга чоң жоопкерчилик жүктөлөт. Ошол эле учурда, көпчүлүк окутуучулардын экономикалык жактан оор абалын да эске албай коюуга болбойт жана бул, албетте, алардын

эмоционалдык абалына өзүнүн терс таасирин тийгизет . Окутуучу канчалык көп жыл өз кесибинде эмгектеген болсо, анын нерви ошончолук көбүрөө жукарат, ар кандай чырлуу жагдайларга чыдамдуулугу азаят (өз кесибине берилип иштеген окутуучуларда бул ачыгыраак байкалат). Жогорку окуу жайларында, мектептерде 15-20 жылдан ашык иштеген окутуучуларда “педагогикалык кризис”, “чарчап-аруу”, “кубаттуулуктун азайышы” сыяктуу белгилер мүнөздүү. Ушул себептүү да улуу муундагы окутуучулардын сабактан чарчап-арып чыккан учурларына күбө болуп эле жүрөбүз. Элестетип көрөлү, окутуучу бир курста бир пара (жуп) же эки саат лекция окуп чыкты дейли, демек, ал эки саат (элүү мүнөттөн болгондо бир саат кырк мүнөт) тикесинен тик туруп, тынбай үнүн көтөрө сүйлөгөн болот. Жөн эле сүйлөбөй, өз билгенин студенттерге жеткирүүгө аракет жасайт, ким кандай угуп жана түшүнүп жатканына көзөмөлдүк жүргүзөт. Жогорку окуу жайларында жетекчилер аудиторияларга жана лекциялык залдарга камера коюу менен алек болуп, чоң залдарга микрофон уюштуруп берүүнү көңүлдөрүнөн сырт калтырышкан. Айрым факультеттерде бир эле мезгилде он, кээде андан ашык тайпаларга лекция өтүүгө туура келет жана мындагы лекторго түшкөн жүк айтпасак да өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Биз атап өткөн семинарлардын жана тренингдердин сабакка жолтоолугу болбос үчүн алардын каникул мезгилдеринде өткөрүлгөнү максатка ылайыктуу жана факультетте, институтта, колледжде же бөлүмдө болуп жаткан көйгөлүү жагдайлардын жалпы ортого салынып талкууга алынганы дурус .

Чатакташууга барбоого умтулган адам агрессияга агрессия менен жооп бербейт, ситуациялык кырдаалдарда тез жана ойлонулбаган чечим чыгарууга шашылбайт, оппоненти ачууга алдыра баштаганда маселени чечүүнү кийинкиге калтырууну сунуш кылат да кетип калат, проблеманы оппонентинин көзү менен көрүүгө аракет жасайт, акылы жок менен айтышып отургандан көрө адан унчукпай кутулууну артык көрөт .

Окутуучу да, студент жана ата-эне да чыр-чатакты баштап коюу жеңил, ал күчөп кеткенден кийин анын токтотуп калуу бир топ татаал экендигин терең түшүнүүгө тийиш. Мына ошондуктан да тартиби начар студенттердин ата-энелери менен алдын ала сүйлөшүү, алар аркылуу да өспүрүм курактагы студенттерди тартипке чакыруу максатка ылайыктуу. Орой түрдө тартип бузган, окутуучу менен конфликтке барган студент

жазаланган учурларда да алдын ала эскертүү алган ата-эне окуу жайына, анын жетекчилигине нааразылык билдире албайт да, өздөрүндөгү күнөөнү толук түрдө моюнуна алат. Ар бир ата-эне баласынын келечеги окутуучу эмес, биринчи кезекте, өздөрү үчүн маанилүү экендигин сезүүгө тийиш жана бул сыяктуу маселелер ата-энелер чогулуштарында, жекече жолугушууларда ич ара талкууга алынат. Түшүнүгү тар ата-энелердин балдарынын сабакка жетише албай жаткандыгы үчүн жалгыз гана окутуучуларды күнөөлөп туруп алган учурлары да жок эмес.

Биз өз изилдөөбүздө ата-энелерге консультация жана тренингдерди жүргүзүүнүн чегинде да бир топ иштерди жүргүздүк. Бул жерде окутуучунун ата-энелерге консультация жүргүзүүгө укугу барбы деген суроо туулбоого тийиш. Консультация дегенди ата-эненин кадыр-баркын төмөндөтүү деп түшүбөөбүз керек, кандай гана ата-эне болбосун ага ашыкча акыл айта берүүнү жактыра бербейт. Окуу процессиндеги конфликттик кырдаалдардын алдын алуу боюнча ата-энелерге консультация жүргүзүү – ата-эне менен окутуучунун диалогу, жагдайды өз ара анализге алуу, ар бир ата-эненин өз баласын колдун беш манжасындай жат билери өзүнөн өзү түшүнүктүү. Демек, бул жерде окутуучу ата-энеге гана кеңеш бербестен, ата-эне да өз кезегинде баласынын мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн толук ачып берүү менен окутуучуга да кеп-кеңешин берет, балага кандай мамиле жасоого туура келерин чогуу талдоого алышат. Бул жердеги консультацияны бири-бирине акыл үйрөтүү эмес, пикир алышуу, конфликттик кырдаалдардын алдын алуунун жолдорун алдын ала биргеликте таба билүү, тартиби начар студентти оң жолго салууну чогуу түрдө чечүү деп түшүнүүгө тийишпиз.

В.А.Сухомлинский тарабынан ата-энелер менен иштөөнүн бир топ алгылыктуу жолдору көрсөтүлгөн. Анын пикири боюнча, педагогика илими окутуучулар, студенттер үчүн гана эмес ата-энелер үчүн да жалпы тиешелүү. Сухомлинскийдин мектебинде ата-энелерди жок дегенде педагогикалык билимдердин минимуму менен камсыз кылууга багытталган “ата-энелер мектеби” уюштурулган. Мындагы ата-энелерге педагогикалык билим берүүнүн программасына институттук курстун бардык бөлүмдөрү кирген, курактык психологияга, инсандын психологиясына, дене-тарбия, акыл-эстик, нравалык жана эстетикалык тарбия берүүгө өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Педагогика жана психология курсуна 250 саат каралган. Ата-энелер менен иштөө жекече жана жамааттык түрдө

жүргүзүлгөн. В.А.Сухомлинский тестиер жана өспүрүм курактагыларга мектептин жана үй-бүлөнүн педагогикалык оң таасир этүүсүндөгү педагогикалык консультациянын маанилүүлүгүн өзгөчө белгилеп өткөн.

А.С.Макаренко мектеп жамааты тарбия иштеринде ата-энелерди көзөмөлгө алууга, аларга методикалык кеңештерди жана зарыл учурларда түрдүү жардамдарды берүүгө укуктуу деп баса белгилеген жана андай жардам, кеңештердин төмөнкүдөй түрлөрүн көрсөткөн:

- а) педагогикалык багыттагы атайын адабияттарды сунуштоо;
- б) ата-энелер үчүн кыска мөөнөттөгү курстар;
- в) тартиби начар окуучулардын ата-энелерине байкоо жүргүзүү жана алар менен иштешүү;
- г) окуучуларды керектүү окуу куралдары менен камсыз кылуу боюнча кеп-кеңештер;
- д) ата-энелердин балдарына оң таасир этүүсү, үлгү көрсөтүүсү боюнча сунуш-пикирлер.

Ата-энелерге консультациялык кеп-кеңештерди жүргүзүү демилгеси окутуучулар тарабынан чыгууга тийиш, болбосо, бардык эле ата-энелер балдарын тарбиялоонун жол-жоболорун талкууга алуу үчүн окутуучулар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө батына бербейт жана ага булардын намысы да жол койбойт .

Биз өз изилдөөбүздө, жогоруда белгиленгендей, педагогикалык жана психологиялык консультация жүргүзүүнүн түрдүү формаларын колдондук. Окутуучу ата-энелер менен өз ара баарлашууда жана пикир алмашууда окуу жана тарбия процессиндеги конфликттик кырдаалдардын алдын алууну башкы максаттарынын бири катары карайт. Ар кандай педагогикалык конфликт, чыр-чатактуу кырдаал психологиялык себептерден улам келип чыгат, мына ошондуктан да, окутуучулар, студенттер жана ата-энелер ортосундагы чырлуу жагдайлардын алдын алуу үчүн педагогикалык гана эмес психологиялык методдордун да колдонулуусу зарыл .

Үлгүлүү, балдарына күйүмдүү жана боорукер ата-энелердин баары эле балдарды тарбиялоонун жол-жоболору менен бирдей деңгээлде тааныш эмес. Республикабызда демократиялык коом курабыз, республикабызды Орто Азиядагы “демократия аралына”

айландырабыз деп катуу кыйкырып чыккан учурларыбыздан бери жарандарыбыз өз милдеттерин унутта калтырышып, укуктары үчүн гана жапа тырмак күрөшүп калышты.

Психолог окутуучу тарабынан студенттерге берилүүчү мүнөздөмөлөргө, конфликттик кырдаалдын келип чыгышы тууралуу маалыматтарга муктаж. Мунсуз психолог студенттин нагыз инсандык өзгөчөлүктөрүн психологиялык фактылар менен салыштыра албайт жана студент, алардын ата-энелери менен иштөөнүн приоритеттүү багыттарын так аныктоодо да анда бир кыйынчылыктар жаралат.

Окутуучуга да өз кезегинде окуу-тарбия процессинде пайда болгон социалдык-психологиялык проблемалардын башаты, алардын пайда болушунун жана чечилиш жолдорунун механизмдери тууралуу психологдун маалымат-фактылары зарыл. Бул маалыматтык маанидеги сунуштарсыз окутуучу өзүнүн педагогдук иш-аракеттеринин планын натыйжалуу түрдө түзө албай калат. Мына ошондуктан ата-энелер менен педагогдук да, психологиялык да консультацияларды жүргүзүүнүн зарылчылыгы келип чыгат.

Р.С.Немов психологиялык консультацияны ар бир физикалык жана психикалык жактан дени соо жаран алдында пайда боло калган психологиялык проблемаларды чече ала тургандыгына ишенүү менен аларга кошумча психологиялык жардам берүү катары карайт (психикалык жактан жабыркаган жарандарга карата мамиле таптакыр башкача болмок да). Психикасы жана акыл-эси сапсак адамдардын да пайда болгон проблемалардын түпкү маңызын түшүнө албай эки анжы ойдо калган жана өз мүмкүнчүлүктөрүнө толук ишене албаган учурлары турмушта көп эле жолу кездешет. Кесиптик жактан такшалган психолог-консультант мына ушундай учурларда жардамга келе алат жана инсандагы катылып жаткан, өзү баамдай албаган жөндөм-шыктарды ачуу менен анын өзүнө өзү болгон ишенимди ойготот жана калыптандырат.

Психологиялык консультация өз ичине төмөнкүдөй көп түрдүү иш-аракеттерди камтыйт: ата-энелердин жана студенттердин психологиялык билимин жогорулатууну; психологиялык диагностиканы жана маалыматтык текшерүүнү; жашоонун илимий-практикалык образын; өз алдынча аткарылуучу иш-аракеттерди (оюн, окуу, эмгек) жүргүзүүнү ж.б. Психологиялык консультация, адатта, көп убакытты деле албайт жана мындан кардар эч кандай жабыркатууларга туш болбойт. Ал сөзсүз түрдө бетме-бет

жолугушуу жана сүйлөшүү аркылуу жүргүзүлөт, мында кардардын психологго толук түрдө ишенгени, ичинде катылып жаткан жана башкаларга айтуудан тартынган бүткүл ой-пикирлеринин, ички сырларынын толук түрдө айтылганы чоң мааниге ээ жана эки тараптын аңгемешүүсүндө эч кандай жасалмалуулуктун болбошу зарыл. Ал тургай кеңеш алып жаткан жаран капа болуп турган болсо калп жылмайбай же тескерисинче, айрым кубанычтарын жашырбай мимика, жестинен, вербалдык каражаттарынан анын маанайынын ачык байкалып турганы дурус да, бул учурда “ары карап ыйлап, бери карап жылмайып” баарлашуу жарабайт. Болбосо психолог жаралган жагымсыз жагдайдын табиятын тактап биле албайт жана кардарына адекваттуу кеп-кеңеш бере албай калат. Аңгемелешүүдө консультанттын кардарына жаш бала сыктуу түздөн түз кеңеш берүүдөн этият болуусу зарыл, болбосо жарандын инсандык намысына доо кетет да, баарлашуу чорт үзүлүшү мүмкүн. Мына ошондуктан аңгемелешүү эски тааныштардын ортосундагы баарлашуу нугунда өтүп, ар кандай кеп-кеңеш абстрактуу түрдө берилгени максатка ылайыктуу да жеке чечимди кардардын өзүнүн чыгарганы дурус. Биздин изилдөөбүз психологдорго жана социалдык педагогдорго арналбагандыктан психологиялык консультация жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана анын ыкмаларына атайылап кеңири токтолуп отурган жокпуз.

Педагогикалык консультация конфликттик кырдаалдарды алдын алуунун, алар башталып калган болсо эч кандай залакасыз чечүүнүн формасы катары окутуучулар менен ата-энелердин же окутуучулар менен студенттердин ортолорунда жүргүзүлөт. Мында окутуучу ата-эне турсун студентке да эч кандай басым көрсөтпөөгө, үнүн көтөрүп сүйлөбөөгө тийиш. Бул күнөө кылган студентти жазалоонун түрү, ата-энеге сын-пикир айтуу эмес эмес, бул - педагогикалык консультация жана кеп-кеңеш гана. Кеңешти эч ким, эч качан кыйкырып айтпоого тийиш, үн көтөрө айтылган андай кеңеш баарлашуучуда невдик-психикалык чыңалган абалды жаратат да, бардык айтылган сөздүн текке кетиши күтүлөт.

Педагогикалык консультацияны да психологиялык консультация сыяктуу эле жаранга таасир этүүнүн каражаты, ага айрым маселелерди түшүндүрүүнүн, биздин изилдөө темабыздын чегинен алганда, конфликттик кырдаалдын алды алуудагы башкы максат жана талап катары кароо зарыл. Педагогикалык консультация жүргүзүүнүн

биринчи стадиясы - окутуучулар менен ата-энелердин ортосундагы коммуникациялык байланыш (коммуникация – мамиле, сүйлөшүү, маалымат, пикир алмашуу, өз ара биргелешип аракетке келүү ж.б.). Анын экинчи стадиясы – талаштуу маселелерди талкууга алуу, конфликттик кырдаалдын алдын алуу, ал башталып калган болсо аны токтотуунун жолдорун биргелешип издөө.

Т.П.Гаврилова ата-энелер жана окутуучулар биргеликте өспүрүмгө жардам беребиз, ага кеп-кеңеш айтабыз, тарбия беребиз деп чечишкен болсо, алардын бул маелелер боюнча алдын ала сүйлөшүп жана макулдашып алышканы дурус деп белгилейт. Ата-энелер менен тайпалардын кураторлордун байланышы кокустуктан пайда болгон мотивдерге, балдарына тарбия берүү, аларды жазалоо боюнча маселелер меен байланышпастан туруктуу мүнөздө болууга, куратор өспүрүмдүн айрым кемчиликтерине ата-эне менен кошо кайгырууга, ийгиликтерине кошо кубанууга тийиш. Себеби, окуу-тарбия процессиндеги ата-энелер менен окутуучулардын түпкү максаттары бирдей эмеспи. Тилекке каршы, айрым ата-энелер куратордун үйүнө келишин же колледжге чакырышын “балакеттүү белги” катары кабыл алуу менен аларда кооптонуулар пайда болот. Чындыгында, өспүрүм курактагы колледждин студентинин бейтартип мүнөздөрүн өз убагында токтотуп калууга, аларды чоң кылмыштырга жеткирбей туруп биргеликте кайра тарбиялоого не жетсин .

Педагогикалык практиканын жана күндөлүк жумушубуздагы тажырыйбаларыбыздын натыйжаларынан көрүнгөндөй, бардык эле окутуучулар ата-энелер менен жолугушуп турууга, алар менен биргеликте конфликттик кырдаалдардын алдын алып калууга жетишерлик түрдө маани беришпейт. Түзүлгөн пикир келишпестиктер, бири-бирине болгон макул эместиктер талаш-тартышка барган тараптар аркылуу алдын ала талкууга алынса, алар бири-бирин түшүнүүгө умтулушса, зарыл учурда компромисске бара билишсе, бири-бирине өчөшпөй жана каршылашпай кечиримдүү болушса, окуу-тарбия процессинде дээрлик түрдө конфликттик кырдаалдар жаралмак эмес. Бул боюнча кыргыз элинде эзелтеден “алдыңа келсе атаңдын кунун кеч”, “атаңды өлтүргөнгө апанды алып бер”, “битке өчөшүп көйнөгүндү отко таштаба” деген сыяктуу образдуу түрдөгү накыл кептер айтылып келет, бирок, тилекке каршы, аларды көңүлдөн сырт кетиребиз.

Педагогикалык консультация жүргүзүүнүн механизмдери өтө ар түрдүү жана алар алдыга

коюлган максатка, конкреттүү кырдаалга, консультация жүргүзүлүүчү жарандардын (ата-энелер, студенттердин өзү же алардын жакын адамдары ж.б.) мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. В.И.Сафьянова педагогикалык консультациянын төмөнкүдөй принциптерин ажыратып көрсөтөт:

1) Жагдайды жеңилдетүүчү суроолорду коюу аркылуу өз ара түшүнүшүүгө жетишүү, баарлашуучунун абалына байкоо жүргүзүү, өз абалын жана кызыкчылыктарын ачык түрдө билдирүү.

2) Бир пикирге, элдешүүгө тоскоолдук жаратуучу карама-каршылыктарды тактоо жана аларды четтетүүгө болгон аракеттер.

3) Тараптардын позицияларын, алардын керектөөлөрүн, кызыкчылыктарын жана түпкү максаттарын аныктоо.

4) Бир пикирге келе албаган тараптардын бардыгына макул келүүчү жана алардын кызыкчылыктарын каааттандыруучу, ар бир тараптын максаттарын кандайдыр деңгээлде ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берүүчү, эч бир тараптын кадыр-баркына шек келтирбөөчү компромисстик варианттарды сунуштоо.

Окутуучулардын ата-энелер менен педагогикалык консультациялык иштерди жүргүзүүсүндө (психологиялык консультациялар психологдордун компетенциясына кирет) жеңилдиктерди жаратуу максатында анын ишке ашуу жолдорун карап көрөлү. Бул үчүн педагогикалык консультацияларды өткөрүүдө төмөнкү моделге таянсак болот. Модель “салыштырмалуу түрдө өз алдынча болгон, бирок өз ара байланыш-катыштагы төмөнкүдөй этаптарды өз ичине камтыйт”:

1-этап - Баштапкы маалымат (идеялар, ой-пикирлер, ички сезимдер ж.б.) алмашуулар, алардын жардамы менен проблемаларды аныктоо.

2-этап - Өз ара түшүнүшүүгө жетишүү, маалымат алмашуунун тереңдетилиши, конфликттик кырдаалдан чыгуунун алгылыктуу жолдорун издөө.

3-этап - Конфликттик кырдаалдан чыгуунун алгылыктуу вариантынын аныкталышы, макулдашууга жетишүү.

4-этап - Кабыл алынган чечимдин ишке ашырылышы боюнча конкреттүү аракеттердин планын иштеп чыгуу.

Биричи этап боюча төмөнкүдөй сунуштар берилет:

1. Каршылашуудан качкыла, ыңгайы келген жана зарыл учурларда ата-энелерде кечирим сурап коюу менен кадырыңыз төмөндөп калбайт. Өз оюңузду эмоцияга алдырбастан токтоо түрдө кыскача жана жылуу түрдө билдириңиз.
2. Зарылчылыгы жок учурларда ата-энелерди кооптонууга салып, түйшүк тарттырбаңыз, тез жана кескин чечим чыгаруудан этият болуңуз, ата-энелерге да бул тууралуу эскертиңиз.
3. Талкуу, жалпы баарлашуу учурунда өзүңүздүн жекече баа берүүңүзгө жана таасирлериңизге эмес маселенин түпкү маани-маңызын талкууга алууга акцент жасаңыз.

“Өз ара түшүнүшүүгө жетишилүүчү” экинчи этапта ишке ашырылуучу милдеттер төмөнкүлөр:

1. Алдыдагы максаттарга жана милдеттерге тактык киргизүү.
2. Альтернативдик чечимдерди издөө.
3. Аңгемелешүүчүнү көңүл коюп угуу, анын ички максаттарын жана кызыкчылыктарын аңдай билүү.

“Конфликттик кырдаалдан чыгуунун алгылыктуу вариантынын аныкталышы” деп аталган үчүнчү этапта В.А.Соснин жана П.А.Лунёвдор өз сунушуна ашыкча баа берүүдөн, аны кабыл алууну талап кылуудан, жоопкерчиликтен качуудан, башка бирөөгө күнөөнү аңтара салуудан, орунсуз түрдө сын айтуудан, кекирейүүчүлүктөн, бой көтөрүүчүлүктөн (айрыкча, мен балаңыздын агайы боломун, мен университеттин окутуучусумун, мен илимдин кандидатымын, доцентмин, профессормун деген ой менен ата-энелерге теңсинбей мамиле жасоодон, ата-эненин же студенттин интеллектине баа берүүдөн, баарлашуучуну айласыз абалга калтырып, “жарга такоодон”, ата-эненин бүдөмүк ойлорго кабылтуудан сак болууга чоң маани беришет.

Аталышы айтып тургандай, төртүнчү этапта кабыл алынган чечимди ишке ашыруу боюнча түзүлгөн кырдаалдын аткарылуучу милдеттерине жана алдыга коюлган максаттарына ылайык келүүчү биргелешкен аракеттердин тактикалары иштелип

чыгылат. “Бул схема, принцибинде, окутуучу менен ата-эненин практикалык биргелешкен аракеттериндеги ар кандай түрдөгү консультация жүргүзүүнүн негизги этаптарын аныктайт. Бирок да, ал бардык эле схема жана моделдер сыяктуу ар кандай кырдаалдарга карата кескин жана терең ойлонулбаган түрдө колдонулбоого тийиш. Конкреттүү кырдаалдын, шарт-жагдайдын, аңгемелешүүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша консультация жүргүзүүнүн бардык этаптары колдонулбашы, алардын ырааттуулук тартиптеринин алмашылышы да толук мүмкүн”. Бул методикаларды тереңдете кароо менен анын иштелип чыгылышында нравалык-гумандуулук критерийдин да өзгөчө орунда болгондугуна күбө болобуз. Ар бир этап психологиялык жана логикалык мыйзамдардын чегинде гана эмес, аңгемелешүүчүнүн моралдык кадыр-баркын сактоо принциптеринин талаптарына ылайык да иштелип чыккан (203).

Ата-энелерге консультация берүүнүн айрым булактарында консультативдик психолого-педагогикалык жардам аны алуучулардын санына, алардын өзгөчөлүктөрүнө жараша төмөнкүчө ажыратылып каралган:

а) Үй-бүлөлүк проблемаларга, жагымсыз жагдайларга байланыштуу үй-бүлөнүн бир гана мүчөсүнө.

б) Никеге кирген же никеге кирер алдындагы жубайларга.

в) Үй-бүлөнүн жалпы мүчөсүнө.

г) Атага, энеге же экөөнөө чу.

д) Балдарды ата-энелер менен чогуу отургузуп.

ж) Бир окутуучуга же жалпы окутуучуларга.

з) Кеңеш сурап кайрылган бардык жарандарга .

Үй-бүлөгө консультативдик жардам берүүнүн түрлөрү ар кандай. Алар кеңеш берүүнүн багыты, мүнөзү, максаты жана милдеттери боюнча айырмаланат жана алардын ар бири консультативдик жардамдын тигил же бул моделин калыптандырат. Бул моделдерди ар бири өзүнө гана тиешелүү теориялык базага таянуу менен колдонулуучу методдорду тандайт жана алардын өзгөчөлүк, артыкчылыктарын аныктайт.

Консультативдик психолого-педагогикалык жардам максат, милдеттерине, өзгөчөлүктөрүнө жараша төмөнкүчө ажыратылып каралган:

а) Өспүрүм курактагы студенттерди тарбиялоо менен байланышкан иш-чаралардын уюштурулушун сунуштоо.

б) Окутуп-тарбиялоонун методдорун сунуштоо.

в) Өспүрүмдүн жогорку окуу жайында окуй алууга болгон даярдыгын, анын билим алуудагы, сабакты өздөштүрүүдөгү туш болгон кыйынчылыктарын жана тоскоолдуктарын аныктоо.

г) Сабагынан жетишпеген же тарбиясы начар студенттерге психотерапевттик жана психокоррекциялык таасир жана жардам көрсөтүү (193).

Жогоруда аталган бардык жардамдар психологиялык себептерге байланыштуу келип чыккан проблемаларга багытталгандыктан жана психологиялык, педагогикалык таасирлерге, алардын биргелешкен аракеттерине негизделгендиктен, алар психолого-педагогикалык жардамдар болуп саналат (193).

Консультативдик психологиялык жардамды жалаң эле психологдор көрсөтпөйт. Өз жөндөмүнө, кесиптик даярдыгына жараша врач-психиаторлор, психотерапевттер, психоневрологдор, педагогдор жана социалдык кызматкерлер да психологиялык жардам бере алат.

Ата-энелерге консультативдик жардамдын өзгөчөлүктөрүнө, максаттарына жана мүнөздөрүнө жараша бир нече моделди ажыратып кароого болот. Модель кең маанисинде алып караганда, кайсыл бир объектинин, процесстин же кубулуштун ар кандай образы, аналогу (көңүлдөгү же шарттуу түрдөгү сүрөттөлүш, схема, чертёж, план, карта ж.б.).

1. Педагогикалык модель ата-энелердин жетишпеген түрдөгү педагогикалык компетенциясынын гипотезаларына негизделет жана алардын өз балдарын туура тарбиялоосуна багытталат. Мындай жардамдын жана кеңештин, биринчи кезекте, бала даттанган, ал көбүрөөк жеме уккан үй-бүлө мүчөсүнө көрсөтүлгөндүгү максатка ылайыктуу болор эле.

Консультант ата-энелер менен биргеликте жаралган жагымсыз жагдайларды талдоого алат жана аны жакшыртууга багытталган иш-чаралардын, аракеттердин план-программасын иштеп чыгат. Айрым учурларда өспүрүмдүн начар тарбиясына, өзүн туура эмес алып жүрүшүнө ата-энелердин өздөрүнүн күнөөлүү болуп калышы да толук

ыктымал жана мындай жагдайларда окутуучулардын алдында бир топ татаалчылыктар пайда болот. Мындай караганда, айыл аксакалдарын, картайып калган ата-энелерин, тууган-уругун укпаган ичкич, тополоңчул, терс мүнөздүү аталар же энелер окутуучуну же психологду укмак беле. Бул жагдайларда окутуучунун, куратордун же психологдун өспүрүмгө жакшы мамиле жасоо, түшүндүрүү иштери менен жаман ата-эненин айтпаганын айтып, көрсөтө албаган жакшы үлгү, таасирлерди көрсөтүп, алардын ордун баскандай деңгээлге жете алганы тарбия ишиндеги эң чоң ийгилик жана натыйжа болор эле.

Консультант өспүрүм өзүндөгү байкабаган кемчиликтерди, өзү ачык айтып-айтпаган проблемаларды байкай билүү, андагы кемчиликтерди жана артыкчылыктарды анын өзүнө далилдүү түрдө көрсөтүү менен аларды четтете алууга тийиш. Себеби, адам баласы, айрыкча тестиер жана өспүрүм курактагылар табиятынан өз кемчилигин оңой менен сезгиси да, моюнга алгысыда келбейт да, мына ушул себептүү биз изилдөөгө алган конфликттик кырдаалдар келип чыгат.

1.Консультативдик жардамдын диагностикалык модели балдарды тарбиялоодо, кайра тарбиялоодо туура чечим кабыл алууга мүмкүнчүлүк берүүчү ата-энелердеги атайын педагогикалык билимдин жетишсиздигин эске алууга негизделет жана бул моделдин аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, тарбия маселелеринде педагогикалык консультант ата-энелерге диагностикалык жардамдарды көрсөтөт.

2.Консультативдик жардамдын социалдык модели үй-бүлөдөгү жагымсыз жагдайларды, андагы айрым кыйынчылыктарды эске алууга таянылат, педагог турмуш-тиричиликке байланышкан кырдаалдарды анализге алуу менен ата-энелерге да, өспүрүмдөргө да кеп-кеңеш берет, баланын инсандык өздүгүн төмөндөтпөгөн деңгээлде жардам, жеңилдиктер көрсөтүлөт.

3.Консультативдик жардамдын медициналык модели ата-энелердин же өспүрүмдүн оорулуу абалын эске алуу менен жүргүзүлөт, ооруп сабакка бир нече күн келе албай калган студентке жекече консультациялар өткөрүлөт, ага мыкты окуган студенттерден шефтик жардымчы бекитилет. Оорусу узакка созулган студентке академиялык өргүү уюштурулат. Адатта, өспүрүмдөр анча-мынча ооруну тоготпой жүрө беришет, мындай

учурларда педагог ага медициналык жардам (кайсыл медициналык адиске кайрылуу, кандай дары-дармек пайдалануу, кийинүү ж.б.) көрсөтөт, кеп-кеңеш берет.

4.Консультативдик жардамдын психологиялык модели тигил же бул көйгөйдүн себебин үй-бүлөдөгү, ата-энелердин же өспүрүмдүн өзүндөгү психикалык чыңалуудан издейт, аны анализге алат. Ата-энелердин балага тийгизүүчү оң-терс таасирлери иликтөөгө алынат, баланын психикасынын позитивдик багытта калыптанышына кам көрүлөт жана консультативдик жардамдын психологиялык моделинин медициналык жардам менен чаташтырылышына жол бербөө зарыл .

Консультативдик психологиялык модель өспүрүмдүн инсандык өнүгүшү, жүрүм-туруму менен байланышкан үй-бүлөлүк проблемаларды талдоого алат. Үй-бүлөлүк кырдаалга анализ жасалуу, аны жакшыртуу боюнча туура “диагноз” коюлуу менен психолог-консультант, психотерапевт үй-бүлөгө жана анын мүчөлөрүнө конкреттүү түрдө жардам жана кеңеш бере алат.

Ата-энелерге психологиялык жардам көрсөтүүнүн модели жалгыздап ишке ашпайт, жардамдын бул түрү башка иш-чаралар менен коштолуп жүрүп отурат. Мисалы, кеңеш, педагогикалык рекомендация берүүдөн, өспүрүмгө карата диагностикалык корутунду чыгаруудан мурун ата-энелердин, өспүрүмдүн мындай жардамга эмне себептен муктаж экендигин, консультация берүүнүн мотивдерин аныктоо зарыл (193).

Жогоруда аталып өткөн ата-энелерге жардам көрсөтүүнүн моделдеринин ар биринин өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар. Атап айтсак, жекече жүргүзүлгөн педагогикалык консультация лекцияга, китеп окууга караганда натыйжалуураак, себеби, жекече консультациянын жалгыз өзүнө багытталып, педагогдун ал үчүн гана түйшүк тартып жаткандыгын өспүрүм түшүнөт, башынан өткөргөн терс кылык-жоругу үчүн уялат, лекцияда болсо ал курсташтарынын катарында кайдыгер маанайда отура бериши мүмкүн. Китеп окуудан бардык эле жаран конкреттүү түрдө нарк-насилди сиңирип алууга толук түрдө жөндөмдүү эмес.

Эгер консультант ата-эненин, өспүрүмдүн инсандык жекече спецификасын, үй-бүлөдөгү жалпы психологиялык абалды, консультативдик мамиле-катыштын, кырдаалдын мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең түшүнбөсө жана ага маани бербесе, консультация жүргүзүүнүн натыйжалуулугу аз болот. Демек, ата-энелерге

консультативдик жардам берүү натыйжалуу болсун үчүн (башкача айтканда, окутуучулардын да, ата-энелердин да түзүлгөн конфликттик кырдаалдын келип чыгуу себептерин, аны чечүүнүн жолдорун аныктоо) аталып өткөн беш моделдин баарынын айкалыша колдонулганы максатка ылайыктуу. Аталып өткөн ар бир модель бирин-бири толуктап, бири-бирине таасир этет да, натыйжада түзүлгөн кырдаал-жагдай боюнча ата-энелер жана окутуучулар маалымат алышып, окутуучу менен ата-эненин, окутуучу менен студенттин биргелешип аракетке келишине, алардын бири-бирин мыктыраак түшүнүшүнө шарт түзүлөт. Конфликттик кырдаалдардын алдын алуу, алар башталып калган болсо залакасыз чечүүдө ата-энелерге жардам көрсөтүү, кеңеш берүү боюнча программа түзүүдө, тандап алган темабыз боюнча эксперименттик иштерди жүргүзүүдө, психологиялык-педагогикалык консультацияларды, топтук тренингдик сабактарды өтүүдө жогоруда аталып өткөн консультативдик жардамдардын бардык моделдери колдонулду.

Колледждердин студенттеринин ата-энелери менен байланыш түзүүдө окутуучуларга чоң жоопкерчилик жүктөлөт. Ар бир ата-эне өз алдынча мүнөзгө, темпераментке, кызыкчылыктарга ээ, алардын ар биринин жашоого болгон көз карашы ар түрдүүчө. Эң эле жаманы, айрым ата-энелердин окутуучуларга милдет кыла сүйлөгөнү, байлыгы же бийлиги барлардын окутуучуга үстөмдүк көрсөткүсү келгени, балдарынын келечеги өздөрүнө эмес окутуучуга көбүрөөк керектей пикир, мамиледе болгону, жогорку окуу жайынын программасына ишенбөөчүлүк менен мамиле жасагандыгы, окутуучулар менен болгон кызматташууга пессимисттик көз караш. Ар кандай чукул мүнөз, терс кыял ата-эне менен мамиле жасай билүү педагогдун накта кесипкөйлүгүн билдирет. Андай адамдарды түшүнүү менен кабыл ала жана уга билүү аркылуу тарбия маселесинде өз ара биргелешип иштешүүгө “эшик ачууга” болот.

Эл арасында акча бербесең балаң сынактан өтпөйт деген сөздөрдүн жүрүп жаткандыгы да, тилекке каршы чындык. Ошол эле учурда, мыкты окуган, тарбиясы мыкты студентке окутуучу өз баласындай, бир тууганындай сүймөнчүк менен мамиле жасагандыгы, “рахмат уулум, кызым”, же “бали иним, бали карындашым” деп сынактан бошотуу менен “эң жакшы” деген баа коюп берери да айныгыс чындык.

Бала ата-энеге канчалык кымбат болсо, ата-эне да бала үчүн ошончолук баалуу жана барктуу. Бала ата-энеден жылуулукту, мээримдүү мамилени, колдоону күтөт. Ар бир ата-эне өз баласына жакшы тарбия, татыктуу билим берүүнү биринчи кезектеги ыйык милдетим деп түшүнүүгө тийиш.

Ата-энеде окутуучу балама адилетсиз түрдө, ашыкча катаал мамиле жасайт деген ишеним калыптанып калган болсо, анда ата-эне менен окутуучунун биргелешип иш алып баруусунда, алардын бири-бирин түшүнө билүүсүндө кыйынчылыктар жаралып, эки тараптын ортосунда кошумча тоскоолдуктар пайда болот.

Окутуучуну жактырбаган ата-эне ага жардам сурап кайрылбайт, андан кеңеш сурабайт. Эгер окутуучу студентте пайда болгон кандайдыр проблеманы байкап, анын ата-энеси менен сүйлөшүүнүн жана кызматташуунун зарылчылыгын байкаса, ал өзү диалогго баруунун жолун издөөгө тийиш.

Тажырыйбалуу окутуучулар окуу жайды, анын окутуучуларын жактырбаган ата-эне менен да контакт түзө алат. Андай ата-энелерди тайпанын иш-чараларына – экскурсияларга, ар кандай кечелерге, жыйналыштарга чакыруу жакшы натыйжа берет. Ата-энени өз кесибине жараша жардамга чакыруу аны тайпанын турмушуна кызыктырат эле, мисалы, окумуштуу өз илимий иштери тууралуу айтып берсин, ашпоз жүрүштөргө чыкканда балдарга тамак жасап берсин, балдарга кондитер азыктарын жасап сабакка алып келип берсе да ашыкча болбойт, сүрөтчү класс, аудиторияны жасалгалаганга чакырылсын, спортсмен ата-эне спорттук мелдештерди уюштурсун ж.б.

Окутуучу, студент жана ата-эненин кызматташуусундагы конфликттик кырдаалдын алдын алуунун эң эле башкы шарты - студентке туура баа берүү. Эч бир ата-эне өз баласы тууралуу начар пикирди укканды каалабайт. Дегинкиси, эч нерсеге жөндөмсүз жаран чанда болот, мына ошондуктан сабагынан жетишпеген же тарбиясы начар студенттин да дурус сапаттарын байкап, аны ата-эне менен окутуучу биргеликте өнүктүргөнү башкы максат. Аз болсо да ошол үрөндү урук, таяныч катары пайдалануу менен “оптимисттик гипотеза” аркылуу ата-эне же окутуучу түңүлө баштаган өспүрүмдү да туура жолго багыттоого болот .

Ата-энелер колледжге ар түрдүү суроолор менен келет, алар айрым убакта шашылган абалда болот. Алардын илгери үмүтү жакшылык, баласынын ийгилиги гана. Ал тургай,

айрым окутуучулардын балдары колледжде окуу менен ата-энесине ишенип, сабакка жакшы катышышпаган учурлары да бар. Бул балдар колледжде иштеген атасын же апасын уят кылбаш үчүн башкаларга үлгү болорлук деңгээлде окууга, өзүн жакшы алып жүрүүгө милдеттүү. Сабакка сейрек келген, өзүн начар алып жүргөн баланын окутуучу (ал колледждин директору болчу) атасына кайрылып, балаңыздын ийгилиги мага караганда сиздин өзүңүзгө жүз эсе зарыл деп сүйлөшкөн учурум да болгон. Демилге кимден чыкканына карабастан ата-эне менен окутуучунун же куратордун сүйлөшүүсү студенттин келечеги үчүн гана. Эгер окутуучу ата-эне тарабынан катуу сөздөрдү, жүйөөсүз айыптоолорду уга баштасаал да эркин түрдө конфронтацияга даяр болот. Педагог үчүн мындай учурлардагы эң эле жооптуу учур жана милдет жаман сөзгө жаман сөз менен жооп бербөө, өзүн кармап билүү, ата-эненин ачуусун токтото алуу.

Эгер окутуучу ата-энеге, анын баласына карата ашыкча талапчылдыгын көрсөтө баштаса, ата-энеде да, балада да кыжырдануу сезими ойгонот да ортодо эч кандай тил табышуу болбойт. Мында ата-эне менен окутуучунун, ата-эне менен баланын ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөр келип чыгуу менен ал конфликттик кырдаалга чейин өсүп жетет. Эгер ата-эне өзүндөгү күнөөнү сезүү менен моголог түрүндө өзүн өзү күнөөлөй баштаса, окутуучу аны чыдап аягына чейин угуу менен проблеманы конструктивдүү түрдө талкуулоого өтөт.

Эгер окутуучу ата менен энеге бир эле мезгилде консультация жүргүзүп жаткан болсо, анын эркек менен аялдын ортосундагы чырга айланып кетшинен этият болуусу зарыл. Адатта, адам баласы күнөөнү башкага жаба салганга уста. Окутуучунун сын –пикиринен кийин “сенин күнөөң”, “сенин айыбың”, “сен эркелетип”, “айтса көнбөйсүң”, “кулак салбайсың”, “мен сага айткам”, “сен буздун”, “ата болуп уулуңду тарбиялай албайсың”, “аталык милдетинди аткарбайсың”, “эне болуп кызыңды тарбиялабайсың”, “энелик милдетинди билбейсиң” деген сыяктуу айыптоолор менен окутуучунун сөздөрүнө ыза болго алар бирин-бири күнөөлөй башташы толук мүмкүн. Мындай учурда окутуучу кептин нугун бири-бирин күнөөлөөгө эмес, бала тууралуу сөз кылууга бурууга, аларды жалпы тил табышууга чакырууга, башкы маселени экинчи даражадагы маселеден ажыратып, айырмалай билүүгө тийиш. Сүйлөшүүгө ата да, эне да катышканда үй-бүлөлүк, жекече, тарбияга тиешеси жок маселелерге киришкенден этият болуу,

мамиленин дистанциясын сактоо зарыл. Зарылчылык туулганда ата жана эне менен өз-өзүнчө сүйлөшүү жүргүзүү да максатка ылайыктуу. Ата-энелер менен өтө жакындашып сырлана болуп кеткен да жарабайт, бардык макулдашуу, сүйлөшүү жана пикир алмашуу өз-өз орду жана жарак-жайы менен болууга тийиш.

Айрым учурларда өспүрүм курактагы колледжердин студенти болгон өз баласын туура тарбиялоода ата-энелер үчүн бир топтүйшүктү жаратат. Жалпыбызга белгилүүболгондой, бул жаштагылар “өспүрүм курактагылар” деп аталат да, алардын психикалык-нравалык, жүрүм-турумдук, акыл-эстик калыптануусу ушул курактан башталат да, тилекке каршы, айрым ата-энелер тарбия, билим берүүнү окуу жайына гана оодарып коюшат .

Окутуучу, куратор студенттин ата-энеси, алардын өз ара мамилеси тууралуу канчалык деңгээлде жакшы билбесин, үй-бүлө өзүнчө микроклиматка ээ бирдиктүү организм боюнча кала берет жана үй-бүлөдөгү абал окутуучу үчүн көп жагынан туңгуюк. Анын тарбияга, студентке тиешеси жок маселелерди толук билүүгө акысы да жок. Окутуучу менен ата-эне кандайдыр деңгээлде теңдеш эмес абалдагы мамиледе болушат. Студенттин келечеги үчүн, керек болсо, окутуучуга караганда ата-эне көбүрөөк кызыгдар болууга, өз баласынын абалы жана билим деңгээли, сабакка болгон кызыгуусу менен жакындан тааныш болуу үчүн окутуучулар менен мамиле-катыш түзүүгө алар умтулууга тийиш .

Ата-энелердин окутуучу, анын кемчиликтери тууралуу сырттан сөз кылган учурлары да кездешет. Окуу жайларында педагогикалык этикеттин сакталуусу абдан маанилүү. Мына ошондуктан студентке курсташтарынын көзүнчө катуу тийүү, ага кескин сын айтуу жарабайт, мугалимге адан бетер. Ушул себептүү ата-эне окутуучунун кемчиликтери боюнча сырттан сөз кылып, ушак тараткандан көрө жекече жолугуп сын-пикирин билдиргени дурус. Акыл-эстүү жаран жеке айтылган сын-пикирге ырахмат гана айтууга тийиш.

Коомдук бөтөнчөлүктөр таасир этип жаткан азыркы үй-бүлөлөргө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө көңүл бурууга туура келет. Үй-бүлөлөрдүн материалдык жактан, натыйжада, кызыкчылыктары, керектөөлөрү жана нравалык баалуулуктары боюнча ажырымдарга ээ болушу

учурдагы экономикалык, саясий жана социалдык кайра түзүүлөрдүн негизги тенденцияларынын бири болуп саналат. Айрым үй-бүлөлөрдүн жашоо деңгээлинин төмөндөшү менен бактылуу балалыктын турагынын муктаждык, керектөөлөрү көбөйөт, балдардын кызыкчылыктары жетишерлик түрдө канааттандырылбай калат жана алар материалдык-моралдык, психикалык жактан жабыркай баштайт. Үй-бүлө ичинде ашыкча көйгөлөр жаралат, ажырашуулар арбыйт, ата-энелердин түйшүгү көбөйгөндүктөн, алардын балдарга көңүл бурууга болгон убактылары азаят, психологиялык-педагогикалык жактан болгон чыңалуулар күчөйт. Бул жагымсыз жагдайлардын бардыгы ата-эне менен баланын, ата-эне менен окутуучунун ортосундагы конфликттик кырдаалдын пайда болушуна түрткү берет.

Республикабыздагы социалдык-экономикалык шарт-жагдайга байланыштуу айрым ата-энелер турмуштун айынан балдарын ата-энелерине, тууган-уруктарына ташташып, алыскы, жакынкы чет өлкөлөргө миграцияга кетишкен. Ата-энеси алыста жүрсө деп баланын чоң ата, чоң энеси же таята таэнеси, тууганы баланын айтканы менен болуп, же болбосо алар тиешелүү деңгээлде балдарды көзөмөлдөй албай, тестиер, өспүрүм курактагы балдардын тескери жолго түшүп кеткен учурлары да болуп жатат.

Ата-энелерге психологиялык-педагогикалык консультация жүргүзүүнү педагогдор аңгемелешүү, дискуссия, педагогикалык билим, билдирүүлөр, сунуш берүү, талкуу жүргүзүү формасында ишке ашыруусу мүмкүн жана төмөндө алардын ар бирине өз-өзүнчө токтололу:

1) Аңгемелешүү жекече (ата-энелердин бири же экөө менен тең) же топтук формада жүргүзүлөт.

2) Дискуссия – топтук иш-чара өткөрүүнүн негизги формаларынын бири. Жамааттык ата-энелер дискуссиясы педагогдун жетекчилиги менен өткөрүлөт жана анда балдарга тарбия берүүнүн курч проблемалары, ата-энелер менен балдардын, окутуучулар менен

балдардын ортосундагы конфликттик кырдаалдын алдын алуу боюнча маселелер жалпы талкууга алынат.

3) Педагогикалык билим берүүдө ата-энелердин педагогикалык маданияты жогорулатылат (ата-энелерди өспүрүмдөрдү тарбиялоонун негизги

теорияларын, үй- бүлөнүн жана окуу жайдын актуалдуу проблемаларын чагылдыруучу психологиялык- педагогикалык изилдөөлөр жана сунуш, пикирлер менен тааныштыруу).

- 4) Баланын өсүүсү, умтулуусу же кемчиликтери тууралуу билдирүүлөр (ата-энелерге студенттин окуудагы ийгиликтери, кемчиликтери, колледжде жана курсташтарынын арасында өзүн алып жүрүүсү, окутуучулар жана курсташтарына карата мамилеси тууралуу маалыматтар берилип турат).
- 5) Студентке окуусуна, өз алдыча даярдануусуна, ден-соолугунун сакталышына үй ичинде зарыл шарттарды түзүп берүү боюнча сунуштар (баланын сабакка даярдануусуна зарыл болгон эмеректер, керектүү адабияттар, жарыктын жетиштүүлүгү, режим, гигиена, тамактануунун маданияты ж.б.).
- 6) Аудиториядан тышкары иш-чараларга ата-энелерди тартуу (ата-энелердин түрдүү иш-чараларга, жүрүштөргө, экскурсияларга, көргөзмөлөргө ж.б.катышуусу).
- 7) Билим, тарбия берүү процессин жаа алардын натыйжаларын талкууга алуу (ата-энелер менен окутуучулардын бул маселелер боюнча ой жүгүртүүсү, пикир алмашуусу, андан аркы билим, тарбия берүү иштеринин пландарын талкуулоо).

Конфликттик кырдаалдардын алдын алуу максатында психологиялык-педагогикалык консультация жүргүзүүдөн тышкары топтук тренингдик сабактарды өтөрүүнүн да мааниси абдан чоң. Айрым психологиялык-педагогикалык илимий-методикалык булактарда тренинг өспүрүмдүн жүрүм-турумун жана иш-аракеттерин башкаруунун моделин кайрадан программалаштыруу катары аныкталса, башкаларында ага билимди байытууга жана иш тажырыйбаны арттырууга багытталган иш-чаралардын бир бөлүгү катары мүнөздөмө берилет. Биз болсо, изилдөөгө алган темабыздын максаты жана багыты боюнча тренингте проблемалык кырдаалдын алдын алуу, аны залакасыз жайына коюу боюнча биргелешкен иш-аракет катары аныктама берер элек. Сөз болуп жаткан багыт жана максат боюнча тренинг өткөрүүнүн натыйжалуулугу окутуучунун компетенциясына, билим деңгээлине жана педагогдук-психологиялык жөндөмүнө жараша болот, ошондуктан тренинг андайча өткөрүлөт, мындайча жүргүзүлөт деп ага кенен токтолуп отурууну туура көрбөдүк.

Тренингдик сабактарды ата-энелер жумуштарынан бошогон кечке маалкы мезгилдерде өткөрүү, ал эми психологиялык-педагогикалык консультацияларды куратордук чогулуштурда жүргүзүү максатка ылайыктуу. Ата-энелер чогулуштарын өткөрүп туруу менен студенттердин ата-энелеринин таанышуусу, өз ара жакындашуусу ишке ашат, алар биз сөз кылып жаткан проблема боюнча ой-пикирлерин, сунуштарын айтуу, аларды талкууга алуу менен жамааттык пикир иштелип чыгат, балдарынын билими, тарбиясы үчүн жалпы жоопкерчилик, педагогикалык маданият калыптанат. Ата-энелер менен жолугушуп туруу пайдалуу гана эмес, айрым учурларда ал зарыл да. Мындай жолугушуулар жана жалпы чогулуштар, тренингдер окутуучу менен ата-энелердин ортосундагы тыгыз карым-катышты түзүүгө, студенттердин билими жана тарбиясы боюнча кемчиликтерди өз убагында четтетүүгө, окутуучулар менен ата-энелердин, окутуучу менен студенттердин ортосундагы конфликттик кырдаалдардын алдын алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Ооруну дарылоого, оорулууну айыктырууга караганда оорунун алдын алуу бир топ жеңил болгон сыяктуу эле, кемчиликти четтетүүгө караганда анын алдын алуу алда канча жеңил. Өспүрүмдө жаман адат, кыял-жорук калыптанып калгандан кийин аны четтетүү алда канча татаал жана түйшүктүү проблема.

Жыйынтыктап айтканда, бул параграфта окутуучулар менен ата-энелердин, студенттердин ортосундагы өз ара мамилелердеги конфликттик кырдаалдардын алдын алууга мүмкүнчүлүк берүүчү көптөгөн педагогикалык шарттар жана ыкмалар каралды, алардын ар бирине илимий-методикалык талдоо жүргүзүлдү. Алардын салыштырмалуу түрдөгү маанилүүлөрү деп төмөнкүлөрдү атаар элек:

- Окутуучулардын студенттердин ата-энелери менен болгон байланышы, аларга тийгизген оң таасирлери.
- Окутуучулар тарабынан конфликттик кырдаалдардын түз жана кыйыр түрдө алдын алынышынын формаларынын жана ыкмаларынын иштелип чыгылышы.
- Өспүрүмдүк курактын өзгөчөлүктөрү, алардын кызыкчылыктары, колледждердин студенттеринин окууга, билим алууга болгон умтулууларын калыптандыруу, ата-энелердин жогорку окуу жайларындагы билим берүүгө

болгон талаптарын коррекциялоо боюнча педагогикалык багыттагы иш-аракеттер.

Жогоруда аталган дал ушул үч шарт жана талап окуу процессине түз же кыйыр түрдө катышуучулардын ортосунда пайда боло калуучу конфликттик кырдаалдардын алдын алууну камсыз кылат.

БИРИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУЛАР

Азыркы психология жана педагогика илимдеринде конфликтология багытында бир топ бай тажырыйба бар. Конфликттин теориясынын көптөгөн аспектилери педагогика илиминде изилдөөгө алынган.

Педагогикалык адабияттардагы конфликт темасындагы изилдөөлөрдү анализге алуу менен бул багыттагы илимий изилдөө иштери, бул проблема боюнча көз караштар акыр аягына чейин толук түрдө бирдиктүү системага салына элек экендигине көзүбүз жетти, анын үстүнө, конфликттик кырдаалга, анын алдын алууга жана залакасыз чечүүгө карата түрдүү окумуштуулар түрдүүчө пикирлерди да билдиришет. Конфликттүүлүк түшүнүгүнүн өзүнө карата да бирдиктүү көз караш жок. Конфликттүүлүктүн деңгээлдери так такталган эмес, бул болсо биз тандап алган багыт боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүнү татаалдаштырууда. Студенттерде конфликттин алдын алуу жана чечүү жөндөмдөрүн калыптандырууга багытталган тарбия иштеринин маани-маңызы, методдору жана формалары боюнча маселелер толук түрдө чечилген эмес. Айрыкча, инсандар аралык, студенттердин топтук конфликттерине, анын ичинде, өспүрүмдөр арасындагы конфликттерге аз көңүл бөлүнгөн. Каткенде да, инсан адам катары дал ушул өткөөл мезгил деп аталган өспүрүм куракта калыптана баштайт.

Философиялык, социологиялык жана психологиялык-педагогикалык адабияттарды анализге алуунун негизинде конфликттин түпкү мүнөздөмөсүн терең карап чыгууга аракеттендик жана “конфлик” түшүнүгүнө улуттук, аймактык жана социалдык-саясий өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен аныктама бердик. Беш негиз, аспект жана критерийдин

негизинде педагогикалык процессте пайда болуучу конфликттин классификациясы иштелип чыкты.

Кесиптик орто билим берүү окуу жайларынын студентеринин арасында, алар менен окутуучулардын ортосунда болуучу өспүрүм курактык конфликттин өзгөчөлүктөрү аныкталды. “Конфликттүүлүк” феноменин изилдөөгө карата жаңы концептуалдык мамиле жасоо сунушталуу менен бул түшүнүккө илимий-практикалык негизде аныктама берилди. Өспүрүмдөрдүн конфликттүүлүгүнүн деңгээли, студенттердин конфликттүүлүгү менен өз алдынчалуулугунун ортосундагы байланыш аныкталды. Өз алдынчалуулуктун жана сабырдуулуктун деңгээли конфликтти жөнгө салуунун фактору катары каралат. Биздин изилдөөбүз жана анда айтылган сунуштар кесиптик орто билим берүү окуу жайларынын студентеринин арасындагы конфликттик кырдаалдын алдын алуу жана аны чечүү боюнча тарбия процессинин моделин түзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

II ГЛАВА. ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨ СТУДЕНТТЕРДИН АРАСЫНДАГЫ КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖАНА СҮЙЛӨШҮҮЛӨРДҮ ЖҮРГҮЗҮҮ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Колледждин окуу-тарбия процессинде студенттердин арасындагы изилдөөнүн методологиялык жагдайлары жана методдору

Колледждердин өспүрүмдөр жамааттарындагы конфликттик кырдаалдын алдын алууну жана аны чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процесстеринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана аны уюштуруу принциптерин аныктоо бизге бул процесстин структураларынын, алардын өз ара байланыштарынын, бири-бирине тийгизген таасирлеринин моделин түзүүгө мүмкүнчүлүк берди (№1 таблица).

АВтореферат 15 стр таблица

Биз сунуш кылган модель студенттин өз алдынчалуулугунун деңгээлин, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн, идентификациясынынын стадиясын эске алуу менен тарбия процессинин 5 этабын өз ичине камтыйт. Тарбия өзүнүн ар бир этабында өз алдынча

мазмундук, максаттык жана милдеттик өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен тиешелүү методдор жана формалардын жардамы менен ишке ашырылат. Анын тигил же бул этабынын натыйжалуу түрдө ишке ашырылышы өспүрүмдү конфликттүүлүктүн улам жаңы позитивдүү деңгээлине алып чыгат.

Конфликттик кырдаалдын алдын алууну жана аны чечүүнү калыптандыруу боюнча тарбия процессинин төмөнкүчө 5 этабын бөлүп карадык:

- “*демонстративдик*” – чыр-чатактуу кырдаалдардын алдын алынышы жана чечилиши боюнча үлгүлөрдүн көрсөтүлүшү;
- “*ритуалдык*”- конфликттик кырдаалдын алдын алууга жана аны залакасыз чечүүгө болгон жөндөмдү иштеп чыгуу, аны адатка айландыруу;
- “*стереотиптик*”- өспүрүмдө конфликтке барбаймын, ар кандай маселени чыр-чатаксыз чечемин деген ишенимди калыптандыруу;
- “*аң-сезимдүү түрдө чечимге келүү*” - конфликттик кырдаалдын алдын алуунун жана аны залакасыз чечүүнүн социалдык, инсандык-нравалык маанисин студенттин аң-сезимдүү түрдө тереңдеп түшүнө билүүсү;
- “*өзүн өзү актуалдаштыруу*” – жамааттагы, курсташтар арасындагы конфликттик кырдаалдын алдын алууга жана аны залакасыз чечүүгө студенттин активдүү түрдө катышуусу жана ошондой эле өзүнө өзү болгон ишенимдин бекемделиши.

Ар бир этапта тарбия процесси методдордун комплексинин жардамы менен ишке ашат.

МОДЕЛЬ АВТОРЕФЕРАТА

Методдордун биринчи тобу конфликттүүлүктүн рационалдуу компоненттерин калыптандырат да ага ишендирүү, түшүндүрүү, этикалык аңгемелешүү, диспут, мисал көрсөтүү методдору кирет.

Ишендирүү методу жамааттагы конструктивдик мамилелерди түзүүнүн зарылдыгына болгон студенттердин ишенимин калыптандырууну, мамиле-катышта пайда болгон карама-каршылыктарды, пикир келишпөөчүлүктөрдү кызматташуу жолу менен чечүүнү камсыз кылат.

Түшүндүрүү методу конкреттүү инсанга карата багытталган жана мына ошондуктан өспүрүмдүн жекече өзгөчөлүктөрүн (анын жамааттагы социалдык статусун, тайпалаштар жана курсташтар арасындагы өз ара мамилесин) жана ошондой эле түзүлгөн жагдай, кырдаалды (конфликттик кырдаалдын келип чыгуу себептерин, анын мүнөзүн жана өзгөчөлүктөрүн) эске алууну талап кылат. Түшүндүрүү иштеринде конфликттин зыянынан башка пайдасынын жоктугу, аны позитивдүү түрдө чечүүнүн жолдору оппоненттерге жеткирилет, алар тууралуу өспүрүмдөрдө түшүнүктөр калыптанат.

Өспүрүм курак **этикалык аңгемелешүүгө** жакын жана сезимтал келет, аңгемелешүүнүн жүрүшүндө конфликтология боюнча билимдер тереңдетилет жана жалпыланат, конфликттик компетенциянын ажырагыс курамдык бөлүктөрү болгон конструктивдик көз караштар, ишенимдер, өспүрүмдөгү сабырдуулук сапат калыптанат. Инсандар аралык же жамааттык (топтук) конфликттер келип чыкканда жекече аңгемелешүүлөр өзгөчө актуалдуулукка ээ болот.

Өспүрүм курактагы конфликттүүлүктүн рационалдуу компоненттеринин калыптанышынын натыйжалуу методдорунун бири болуп диспуттар эсептелет. Диспут өз табияты боюнча талаш-тартыш, талкуу болуп саналат жана ал эки карама-каршы көз караштардын жана ишенимдердин кагылышы. Мына ошондуктан да мыкты уюштурулган диспут конфликттик кырдаалга карата конструктивдик шартты гана жаратпастан, конфликттүүлүктүн маани-мазмундук компонентин калыптандыруу менен студенттерди дебаттарды жана сүйлөшүүлөрдү өз алдынча жүргүзүүгө даярдайт.

Жогоруда аталып өткөн бардык методдорду конфликттик кырдаалдарда өспүрүм курактагы студенттерди өз позициясын так жана ачык түрдө билдире алууга, каршы тарап менен сабаттуу диалог түзө алууга *мисал көрсөтүү* катары кызмат кылат деп эсептөөгө болот. Мындан сырткары, өспүрүмдүн конфликттик компетенциясынын калыптанышына реалдуу конфликттик кырдаалдардагы педагогдун, тайпалаштарынын,

курсташтарынын жана ошондой эле ата-энелердин өздөрүн алып жүрүшү, жекече үлгүлөрү күчтүү таасир этет.

Методдордун экинчи тобу болгон көнүгүүлөр, тапшырмалар, тарбиялоочу кырдаалдар конфликттүүлүктүн жүрүм-турумдук компонентин калыптандырат.

Конфликтти чечүүгө болгон *көнүгүүлөр конфликтологиялык тренинг* формасында системага салынышы жана уюштурулушу мүмкүн. Мындай тренингдердин (инсандар аралык мамиленин тренинги) басымдуу бөлүгүн конструктивдик түрдө биргелешип аракетке келүүгө үйрөтүү түзөт. Ар бир балага анын өзү гана эмес анын ою, сөздөрү жана кылык-жоруктары да башкалар үчүн кызык экендиги түшүндүрүлүүгө тийиш. Түрдүү көрүнүштөргө, кубулуштарга, окуяларга биргелешип талдоо жүргүзүүдө өспүрүм болжол менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: “Менин тайпалашым мендей эле, жагымсыз нерсе мен үчүн гана эмес ал үчүн да жаман, жакшы окуяга, кабарга мен сыяктуу ал да кубанат, мендей эле ал да башкалардын аны түшүнө билүүсүн каалайт. Экинчи жактан алып караганда, мен аны менен барабармын, мен да ал сыяктуу кызыктуумун жана жөндөмдүүмүн, менде баары жакшы, мен кайталангыс талантмын. Мен өзүнчө дүйнөмүн”.

Конфликттин маани-маңызы студент тарабынан терең түшүнүлгөн болсо, анын алды алуу, эч бир залакасыз чечүү да ошончолук жеңил болот. Эч бир тараптын материалдык-моралдык кызыкчылыктары болбогондуктан, окуу процессинде пайда болгон конфликттерди башка тармактагы чыр-чатактарга, талаш-тартыштарга салыштырмалуу жөнгө салуу айтарлык татаалчылыктарды жаратпайт.

Туура жана ырааттуу түрдө жүргүзүлгөн тренигдер жамааттагы (тайпадагы, курстагы, факультеттеги ж.б.) гумандуу атмосфераны түзүүгө өбөлгө болот жана ал конфликттик кырдаалдардын алдын алуу, аларды натыйжалуу жайгаруу боюнча жүргүзүлгөн тарбия иштеринин ийгилигин жана жетишкендиктерин көрсөтөт.

Тренингдик сабактарда студенттер пикир келишпөөчүлүктөрдү жөнгө салуунун методдоруна этаптар боюнча ээ болушат. Демонстрациялык этапта алар конфликтти токтотуунун бир топ жалпы жана жөнөкөй методдорун үйрөнүшөт, кийинки этаптарда тапшырмалар жана алдыга коюлган максаттарды татаалдашы менен студенттер чыр-

чатактардын чыгуу себептерин, түрлөрүн жана аларды чечүүнүн алгылыктуу жолдорун өздөштүрүшөт.

Конфликттик кырдаалдардын алдын алуу, аларды натыйжалуу чечүүнүн традициялык методдору тике (түз) жана кыйыр методдор болуп бөлүнөт.

Биринчи топко ишендирүү, үчүнчү жаксыз же тикеме-тике сүйлөшүү жүргүзүү, жамааттык дискуссия, аргасыз кылуу, конфликтке баргандарды жараштыруу методдору кирет.

Ишендирүү методу ийкемдүү жүргүзүлсө, алардын таасири конфликтке барган тараптар үчүн абдан таасирлүү болот. Конфликттик кырдаалдарда жүйөөлөрдү (аргументтерди) жана каршы жүйөөлөрдү (контраргументтерди) сабаттуу жана кылдаттык менен билдирүү оппоненттердин ар бири үчүн ары салмактуу, ары жеңиштүү болот.

Ортомчусуз тикеме-тике сүйлөшүү жүргүзүү. Сүйлөшүү жүргүзүү, аңгемелешүү – конфликтти жайгаруунун алгылыктуу жолун табуу боюнча эки же андан көп тараптын диалогу же полилогу. Конфликтке барган тараптардын ачык түрдө сүйлөшүү жүргүзүүсү пикир келишпөөчүлүктөрдү жана карама-каршылыктарды чечүүнүн негизги методдорунун бири болуп саналат. Натыйжалуу диалог/полилог жүргүзүү үчүн оппоненттерден төмөнкүдөй сапаттар талап кылынат:

- оппонентти активдүү түрдө кабыл ала алуу (106);
- оппонентти, анын кылык-жоругун жактырбагандыгына карабастан ага түшүнүү менен мамиле жасоо, конфликттик кырдаалды тереңдетпөө;
- конфликтогендик сөздөрдөн жана аракеттерден (чыңалууну күчөтүүчү мимика, жесттер, инсанды кемсинтүүчү жана ызаландыруучу кептер ж.б.) качуу менен өз пикирин жана оюн жүйөөлүү түрдө билдирүү;
- конфликттик кырдаалды жайын келтирүүнүн жолдорунун алгоритмин издөө.

Ортомчулардын жардамы менен сүйлөшүү жүргүзүү. Эгер инсандар аралык конфликтке барган өспүрүм кызуу кандуулукка алдырса, сүйлөшүү жүргүзүүнүн тажырыйбаларына ээ болбосо же чыңалуу сырттан кийлигишүүсүз чечилбей турган деңгээлге жетсе, ага сөзү өтө турган, ал сыйлаган ортомчу аркылуу сүйлөшүү методу колдонулат. Мында ортомчунун же жараштыруучунун каршылашууга барган эки тарапка тең жакшы тааныш болгону, ортомчунун алардын кадыр-баркына ээ болгону

максатка ылайыктуу. Ортомчунун бейтарап (нейтральный) позицияда болгону, чыр-чатакка баргандарга салыштырмалуу анын токтоо жана сабырдуу болгону, сүйлөшүү жүргүзүүгө компетенциясынын жеткендиги абдан маанилүү. Класттык жамаатта бул функцияны куратор гана эмес ар бир окутуучу же тайпанын старостасы, чырлашкан эки тарапка тең бирдей жакын мамиледе болгон ар бир студент аткара алат.

Жамааттык дискуссия методу. Эгер инсандар аралык конфликттин конфликтке баргандар үчүн гана эмес жалпы коллективке жана ошодой эле алардын окуусуна, иш-аракеттерине залакасы жана зыяны тие турган болсо, конфликттик кырдаалды талкуулоо уюштурулушу мүмкүн. Жамааттык конфликт бышып жетиле баштаган же ал башталган болсо, тез арада жамааттык дискуссия, талкуу уюштуруу зарыл. Конфликттик кырдаалды талкууга алуу жана ага анализ жасоо, жамааттын мүчөсүнүн чырлашкан тараптарга сын-пикир билдирүүсү, биргелешкен макулдашууну издөө педагогдун же болбосо өспүрүмдөр жамаатынын лидерлеринин биринин жетекчилиги менен ишке ашырылууга тийиш. Дискуссияга катышуучулар алдын ала анын төмөндүгүдөй эрежелери жана талаптары менен тааныштырылууга, аларды катуу сактоого тийиш:

- өспүрүмдөр конфликттик кырдаалдан чыгуунун жолу издөөгө жана дискуссияга катышууга даяр;
- оппоненттер жана дискуссияга катышуучулар аларга сөз берилгенде гана өз пикирлерин, ойлорун же таарынычтарын айта алышат;
- маалымат алмашуу “артка кайткан байланыш”болгондо гана толук түрдө ишке ашат: чыр-чатакка барган ар бир тарап ага сөз берилгенде оппонентинин сөздөрүн жана ага карата болгон мамиле, аракеттерин кандайча түшүнгөндүгүн жана кабыл алгандыгын өз сөзү, түшүнүгү менен айтып берет. Ошол эле учурда, каршылаш тарап оппонентинин аны туура түшүнгөндүгүн же жаңылыш кабыл алып алгандыгын билдирет (айрым учурларда оппоненттердин бири-бирин туура эмес түшүнгөндүгүнөн улам да конфликттик кырдаал курчуп кетет).
- дискуссиянын катышуучулары конфликтогенден качууга тийиш ж.б.у.с.

Аргасыз кылуу методу же конфликттик аракеттерди сырттан таасир этүү менен токтотуу, эреже катары, түрдүү тыюуларды, талаптарды жана ультиматумдарды коюу жолдору менен ишке ашырылат. Аргасыз кылуу физикалык күч колдонуу менен да ишке

ашырылышы мүмкүн. Бул метод жогорку конфликттик чыңалуу болгондо жана чыр-чатактуу кырдаалдан чыгуунун башка жолу калбаганда колдонулушу мүмкүн.

Аргасыз кылуу методу конфликтти башка методдорго салыштырмалуу кескин жана тез убакытта токтотот, бирок көпчүлүк учурларда ал түп тамырынан жок болуп кетпейт. “Жеңилген” тараптын протесттик реакциясы бир топ жогору болуу менен анда таарыныч, ызалануу сезими, өчөгүштүк сакталып кала берет да, ал кандайдыр бир убакыт өткөндөн кийин кайра күчөп, көтөрүлүп чыгышы да мүмкүн. Демек, жаңы кагылышуулардын мүмкүнчүлүгү, оппоненттердин ортосундагы өз ара мамиленин чыңалган абалы сакталып кала берет. Эң эле жаманы, чыр-чатакка барган оппоненттердин өздөрүнүн эмес, кайсыл бир тарапты жактаган үчүнчү бирөөлөрдүн аргасыз кылуу, мажбурлоо, айласын кетирүү, коркутуу иш-чараларын жана аракеттерин колдонгону. Мындай учурларда жекече инсандар аралык конфликттин жамааттык, топтук конфликтке өтүп кетиши оңой эле.

Экинчи жактан алып караганда, өспүрүмдүн аргасыз кылуу методун колдонгону өз алдынча мыкты сапат да болуп эсептелет. Өзүнө өзү болгон ишеним бекемделген өспүрүм аргасыз кылуу методуна барат, ошол эле учурда адам баласы өзүнүкүнүн туура эместигин сезип турса да, куру намыска алдырып талашып-тартышып тура берет. Бул сыяктуу учурларда жана чырлуу адам түшүндүргөнгө, жакшы сөзгө көнбөсө ага карата аргасыз кылуу методун эркисиз түрдө колдонууга туура келет (орус элинин макалында айтылгандай, “пряник менен же камчы менен”). Бирок да, гуманизм жана конструктивизм көз карашынан алып караганда, аргасыз кылуу методу сейрек жана зарыл учурларда гана колдонулууга тийиш. Күч колдонуунун (акыл-эстик, физикалык күч, катуу эскетүү ж.б.) оппоненттин туура эместигин өзүнө далилдөө жана башка жылуу-жумшак методдор менен коштолгону максатка ылайыктуу.

Конфликтке баргандарды *жараштыруу же эки жакка бөлүп жиберүү* методу. Конфликтти чыр чыгаруучу, инсандын кыжырына же ачуусуна тийүүчү булакка (оппонент же шарт-жагдай тарабынан чыгуучу) түздөн-түз тийишпей туруп деле чечүүгө болот. Чырлуу жаран менен өчөгүшүп отуруунун ордуна ал менен болгон мамилени биротоло токтотуп койгон дурус. Конфликт теориясында “конфликттин баасы” түшүнүгү бар (101). Конфликттин баасы, башкача айтканда, индивид үчүн конфликттин

маанилүүлүгү анын оппонент менен болгон мамилеси, конфликттен кийин мурдагы мамилени улантуу же биротоло токтотуу, аны жакшыртуу же начарлатуу менен бааланат. Айрым учурларда конфликттик кырдаалдан кийин оппоненттердин өз ара мамилеси бирин бири түшүнүү менен мурдагыдан да жакшырып кетет (эр чекишпей бекишпейт). Эгер конфликттин баасы мамиленин баасынан жогору болсо, чыр-чатакка барган субъектилердин мамилени үзүү тактикасын тандайт.

Конфликтке барган өспүрүмдөрдүн өз ара мамилелеринин үзүлүшү алардын биринин демилгеси менен, экөөнүн тең бири-бирин каалабай калган себеби боюнча же алардан жогору турган инсандардын (ата-энелер, окутуучулар, субъектилердин жакын адамдары, достору ж.б.) сунуш, талабы менен ишке ашышы мүмкүн. Кээде мамияни толук токтотуу мүмкүн болбой же анын зарылчылыгы жок да болуп калат. Мисалы, бир тайпада окуган жана чыр-чатакка барган тайпалаш студенттер кааласа, каалабаса да күн сайын бири-бирин көрүп, жакындан жолугушуп турушат. Мындай учурларда конфликтке барган студенттер мурдагы экөөнө тең жагымсыз болгон себеп, жагдайларды биротоло унутуп, жарашууга, жакын мамилени улантып, ал тургай, жакшыртып кетүүгө тийиш. Эгер ал мүмкүн болбосо, эки тарап тең конфликттен пайда жок экенин түшүнүү менен жаңы чыр-чатакка провакацияны жаратуудан алыс болуу менен бири-биринен бейтарап, оолак мамиледе болгону дурус.

Конфликтти жөнгө салуунун *кыйыр методун* көпчүлүк учурларда даярдоочу метод деп да аташат, себеби ал карама-каршылыктын жана пикир келишпөөчүлүктүн баштапкы этаптарында колдонулат. Ал конструктивдик өз ара биргелешкен мамилеге карай өз алдынча даярдык болуп саналат жана кыйыр методду ишке ашыруу үчүн чыгармачыл аракеттер талап кылынат. Алардын өспүрүмдөр арасындагы конфликтти жөнгө салууда натыйжалуу жардам берүүчү айрым түрлөрүнн санар өтөлү.

Ички бугуп жаткан ойду сыртка чыгаруу сыртка чыгаруу методу. Өспүрүмдүн өзүн кыжалатчылыкка салган ойлорду ачык билдирүүсүнө мүмкүнчүлүк берүү зарыл. Ал өспүрүмдүн эмоционалдык-психологиялык чыңалуусун бошондотот жана конфликтке даяр турган оппоненттер карама-каршылыкты конструктивдик жол менен чечүүгө психологиялык жактан жакындап калышат. Ошол эле учурда, өспүрүм оппонентке карата таарынычын, ызалануусун, айрым терс мамилелерин, балким, жек көрүүсүн аны

бетине айтпай, өз алдынча күр-шар болуп алышы да мүмкүн. Мында пикирлери жана мүнөздөрү туура келбеген өспүрүмдөрдүн ортосунда тикеме-тике конфликт жаралбайт.

Инсандын *оң баа берүү методу* конфликтке даяр турган же ага барган тигил же бул тараптын оппонентин түшүнүүгө, ага аёо сезими менен мамиле жасоого умтулуусуна (жылуу сүйлөсө жылан ийинден чыгат) негизделген. Оппоненттин бири экинчисин актоого аракет жасаса, тигил да конфликтти чечүүнүн, аны токтотуунун позитивдүү жолун издөөгө аракет жасайт. Оппонентине оң баа берүүгө жасалган аракет конфликттин катышуучуларын бири-бирин душман катары сезүү коркунучунан сактайт.

Позицияларды алмашуу методунда өспүрүм конфликт убагында оппоненттин позициясынан өз наарызылыктарын (притензияларын) билдирет. Мында өспүрүм өзү менен өзү сүйлөшкөндөй абалда болот да, каршылаш тараптын мотивдерин билүүгө, өзүнүн катачылыктарын жана кемчиликтерин табууга, өзүн сырттан туруп байкагандай болууга аракет жасайт. Бул аркылуу өспүрүм каршылашын жеңүүгө, анын жол берүүсүнө гана аракет жасабастан, өз жүрүм-турумун оңдоого, өзүн өзү тарбиялоого жана өнүктүрүүгө умтулат.

Конфликтти кеңири түрдө кабыл алуу методу аны субъективдүү түрдө кабыл алуунун чегиненен сыртка чыгарат. Пайда болгон чыр-чатактуу кырдаалга сырттан карап көз салууга болгон аракет, ага объективдүү баа берүү, анын залакаларын эсепке алуу жана бул жагымсыз кырдаалды чече билүүнүн жолдорун издөө конфликтти жөнгө салууну бир топ жеңилдетет.

Тарбиялоочу кырдаал методу же моделге салынган конфликт методу (оюн формасында моделге салуу) конфликттик кырдаалды атайылап түзүү катары каралат. Моделге салынган микроконфликт сабак мезгилиндеги же сабактан тышкаркы учурлардагы ар кандай окуу же тарбиялык кырдаалдын бир бөлүгү боло алат. Моделге салынган конфликт методу же ролдук оюн конфликттен чыгуунун жолдорун өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт, өспүрүмдөрдүн өздүк рефлексиясын жогорулатат. Эгер өспүрүм микродеңгээлдеги окуу-тарбиялык конфликтти чече алган болсо, анда ага турмуштагы ушуга эле окшош конфликттин алдын алууга, андан жеңил түрдө чыгууга бир топ жеңил болот.

Тарбия иштеринин жүрүшүндө конфликттүүлүктүн эмоционалдык компоненттерин калыптандыруу өзүнөн өзү жүрүп турат. Ишендирүү процесстеринде, диспуттарда, аңгемелешүү жана дискуссияларда, көнүгүүлөрдү жана тапшырмаларды аткаруу учурунда өспүрүмдүн эмоционалдык компоненттерин калыптандыруу активдүү түрдө ишке ашат. Ошол эле учурда, жогоруда аталган компонентти түздөн-түз калыптандырууга багытталган методдордун үчүнчү бир тобун бөлүп көрсөтүүгө да болот, ал методдор – көнүгүүлөр, ийгилик кырдаалын жаратуу, сыйлоо жана жазалоо.

Ийгиликтин кырдаалынын маанисин жана ролун өзгөчө белгилеп кетүүгө туура келет. Ал өспүрүмдүн жекече өзгөчөлүктөрүнүн негизинде түзүлүп, тайплаштары жана курсташтары менен мыкты мамиле түзүүгө жардам берет. Ар кандай жумушту ийгиликтүү жана сапаттуу бүтүрүүгө болгон өспүрүмдүн оң эмоционалдык реакциясы өзүнө өзү берген баасынын жогорулашына алып келет, анын жамааттык иш-аракеттерге аралашуусундагы мотивациясын өнүктүрөт, өз алдынчалыкка болгон умтулууну күчөтөт жана натыйжада, өспүрүмдүн конфликттик компетенттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө өбөлгө түзүлөт.

Конфликттин алдын алууну жана аны залакасыз чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбиянын методдорун жана формаларын тандоо тарбия процессинин максаттары, милдеттери жана анын этаптарынын маани-маңызы менен шартталган.

Жалпысынан алганда, өспүрүмдүн конфликттик компетенттүүлүгүн калыптандыруу боюнча тарбиялык иштердин мазмуну төмөнкүдөй үч бөлүктөн турат:

а) студенттердин өз алдынчалуулугун калыптандырууга жана мамиле-катыштын конфликтогендик факторлорун оңдоп-түзөөгө багытталган жамааттык жумуштарды жана дем алууларды уюштуруу;

б) конфликттин алдын алууга жана аны залакасыз чечүүгө болгон жөндөмдү иштеп чыгууга атайын багытталган мамиле, байланыштын тренинги;

в) иштелип чыккан жөндөмдөрдү бекемдөө максатында конфликттик кырдаалдарды моделдөө.

Жыйынтыктап айтканда, өспүрүм курактагылардын жамааттарындагы конфликттердин алдын алууну жана аларды залакасыз чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн жана

принциптеринин негизинде биз изилдөөгө алган жана сөз кылып жаткан процесстин модели иштелип чыкты. Биз түзгөн моделде инсандын жамааттагы идентификацияланыш стадиялары, өспүрүмдөрдүн өз алдынчалыгынын калыптануу деңгээли, конфликттердин алдын алууга жана конструктивдүү чечүүгө болгон жөндөмдүн калыптануу этаптары, студенттерди пайда боло калган конфликттерди жөнгө салууга тарбиялоонун методдору жана формалары, тигил же бул этапта пайда болгон конфликттүүлүктүн деңгээлдери өзгөчө эске алынды.

2.2. Колледждердеги педагогикалык конфликттерди чечүүгө багытталган окуу-тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери.

Моделдөө – таанып-билүүнүн объектисин анын өзүнүн моделдеринин негизинде изилдөө процесси. Моделдөөнүн натыйжасында объектинин изилдөөгө алынган системасынын моделдери түзүлүп, реалдуу объектилердин же кубулуштардын касиеттери жана алардын өз ара байланыштары ачык байкалат.

Биздин изилдөөбүздөгү моделдөө методунун изилдениши жана анын колдонулууга сунушталышы төмөнкүдөй себептер менен түшүндүрүлөт:

Биринчиден, азыркы педагогика жана психология илимдеринде социалдык конфликттин теориясы боюнча бай материалдар жыйналып, аларды системага салуу жана жалпылоо иштери жигердүү түрдө ишке ашууда.

Экинчиден, биз изилдөөгө алган маселенин актуалдуулугунун улам жогорулап жатышы өспүрүм курактагы жаштардын арасындагы конфликттерди конструктивдүү түрдө чечүүнүн жолдорунун иштелип чыгышын жана жамааттык билим алууда, инсандар аралык байланыштарда студенттерди позитивдүү мамиле-катыштын ыкмаларына тарбиялоонун методдорунун түзүлүшүн талап кылууда.

Үчүнчүдөн, азыркы педагогика илиминде конфликттердин алдын алууну жана аларды залакасыз түрдө чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия иштеринин принциптери, методдору жана формалары жөнүндөгү маселелер акыр аягына чейин чечиле элек. Мындай методдорду иштеп чыгуу жана ишке киргизүү иштери эпизоддук гана мүнөзгө

ээ болуу менен толук системага салына элек жана бул багыттагы изилдөө иштери туруктуу түрдө жүрүп жатат деп да айта албас элек.

Жыйынтыктап айтканда, кесиптик орто билим берүү колледждериндеги студенттер жамааттарындагы конфликттердин алдын алуу жана аларды залакасыз чечүү процессине объективдүү түрдө мүнөздөмө жана баа берүүнүн зарылчылыктары келип чыгууда.

Кесиптик орто билим берүү колледждериндеги өспүрүм курактагы студенттер жамааттарындагы конфликттердин алдын алууну жана аларды чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процессин моделдөө төмөнкүдөй үч этаптан турат:

- колледждердин студенттик жамааттарындагы конфликттердин алдын алууну жана аларды залакасыз түрдө чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоо;
- бул процесстин моделин түзүү;
- түзүлгөн моделдердин натыйжалуу иштешинин шарттарын аныктоо.

Биздин изилдөөбүздүн максаттарына жана милдеттерине ылайык конфликт проблемасы

боюнча педагогикалык, психологиялык, философиялык жана социологиялык адабияттарды теориялык жактан анализге алуунун негизинде колледждердин өспүрүм курактагы студенттер жамааттарындагы конфликттердин алдын алууну жана аларды натыйжалуу чечүүнү калыптандырууга багытталган тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталды жана бул багыттагы алдынкы педагогикалык-психологиялык тажырыйбалар жалпыланды.

Конфликттердин спецификасы инсандардын социалдык абалы жана өспүрүмдөрдүн жаш курактык өзгөчөлүктөрү менен шартталган.

Инсандар аралык жана инсандык ички конфликттер, чакан жана орточо социалдык топтогу чыр-чатактар жалпы коомчулукта болуп жаткан глобалдык процесстердин чагылышы. Учурда коомчулукта кездеше калып жаткан конфликттер айрым социалдык көйгөйлөргө да байланыштуу. Социалдык карама-каршылыктар курчуп турган учурларда өспүрүмдөргө айрыкча кыйын болот. Өспүрүмдөрдүн дем алышын туура уюштурбоо, ата-энелердин жана окутуучулардын алардын көйгөйлөрүнө жана кызыкчылыктарына жетишерлик түрдө көңүл бурбоосу конфликттик кырдаалдын

жаралышына алып келет. Өспүрүм курактагы жаштар арасындагы агрессивдүүлүктүн, кылмыштуулуктун жана сексуалдык зомбулуктун күчөп жатышы өзгөчө тынсызданууну жаратууда. Айрым өспүрүмдөр топторунда алкогольдук ичимдиктерди ичүү, тамеки, насвай чегүү, банги заттарын колдонуу адатка да айланган. Окууга болгон кызыгуу, түрдүү иш-аракеттерге болгон жигердүүлүк, деги эле, жалпы жашоого болгон кызыкчылык өспүрүмдөрдө башкы максатка айланууга тийиш. Банги заттарга болгон көз карандылык, ата-энелер менен болгон келишпөөчүлүк, теңтуштары же тайпалаштары менен мамиле түзө албоо өспүрүмдөрдү депрессияга алып келет. Ата-энелери, чоңдор же окутуучулар тарабынан катуу мамилеге, кысымга учураган бала кризиске кабылат жана муну окутуучулар эстеринде бекем сактоого тийиш.

Жалпысынан алганда, азыркы өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү конфликттик мамиленин мүнөзү ХХ кылымдын 70-80-жылдарындагы ушул эле курактагылардын конфликттик кырдаалдарынан түп тамырынан айырмаланат. Эгер өткөн кылымдын 80-жылдарынын аяк чендеринде өспүрүмдөр арасындагы конфликттерге көбүнчө жашоонун маани-маңызын философиялык издөө, идеология, экология жана айлана-чөйрөнү коргоо, чарба жүргүзүү, кесип тандоо проблемалары менен байланышкан факторлор себеп болсо, кийинки жылдары өспүрүмдөр үчүн жыныска тиешелүү маселелер, социалдык жана укуктук коргоого алуулар, улуттук өзгөчөлүктөр кызыктуураак болуп калды. Союз мезгилинде жатаканада эротикалык фильм көргөндүгү үчүн студенттердин окуудан четтетилгендиги тууралуу фактылар белгилүү. Азыр кол телефонду ача салсаңыз эле жарнамалай турган башка нерсе жоктой уяттуу сүрөттөр чыга келет, муну ким көзөмөлгө алат?! Тилекке каршы, жаштарыбыз өз милдеттери тууралуу билгиси келбегени менен укуктук кызыкчыларын талашууга уста болуп баратышат.

Немец социологу Х.Кюндун (113; 248-252-беттер) изилдөөсү конфликттин спецификасы социалдык факторлор менен да шартталгандыгын жана бир эле доордогу түрдүү өлкөлөрдүн индивиддеринин ортосундагы конфликттердин мүнөзү бири-биринен кескин түрдө айырмаланарын далилдейт.

Объективдүү физиологиялык жана психологиялык себептерге байланыштуу өспүрүмдөр конфликттери конкреттүү маданий- тарыхый жана социалдык-саясий

шарттарга байланышпаган бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Өспүрүмдөр конфликттеринин өзгөчөлүктөрүнө биз изилдөөбүздүн биринчи бабында кеңири токтолгонбуз.

Конфликттердин алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдү калыптандырууну тарбиялоо процесси жарандык коомдун демократиялык өзүн өзү таанып билүүсүнө, инсандардын өлкөбүздөгү адам укугу жана эркиндиги, милдеттери маселелерин терең түшүнө билүүсүнө байланыштуу.

Демократиялык мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүнүн башкы шарттарынын бири демократиялык баалуулуктарды арттырууну көздөгөн, билим берүү тармагындагы кызматкерлер менен кызматташа алган жана жаңы муундун алдындагы өз милдетин жогорку аң-сезимдүүлүк менен сезген мыкты өнүккөн жарандык коом болуп эсептелет. Жарандык коом билим берүү процессине аны мамлекеттик системадан коомдук-мамлекеттик жана коомдук системага айландыруу менен активдүү түрдө катышууга тийиш. Ал билим берүүгө социалдык буйрутма берүү менен билим берүү менен тарбияга, педагогикалык мамилелердин мүнөзүнө, окуу процессинин социалданышына чоң таасирин тийгизе алат.

Конфликттүүлүккө инсандар ортосундагы байланыш-катыш проблемасынан мамиле жасоо менен конфликттүүлүктүн деңгээли менен студенттин тайпадагы теңтуштарын идентификациялоосунун стадияларынын ортосундагы байланыш маселесине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Идентификациянын структуралык-деңгээлдик компоненттери: эмоционалдык, жүрүм-турумдук (инсандын мүнөзүнө байланышкан өзгөчөлүктөр) жана аң-сезимдик стадиялар жана белгилер (атайын максат, ой-пикирдин негизинде келип чыккан өзгөчөлүктөр) (83; 8-9-беттер), ушундай эле компоненттер конфликттүүлүктүн курамында да бар.

Идентификациянын биринчи стадиясында (эмоционалдык) инсан чыңалуунун субъектилерине карата өзүн идентификациялайт, башкача айтканда, алар менен өзүн, талашка чыккан кызыкчылыктарды салыштырат, мында чыр-чатактын чыгуу мүмкүнчүлүгү төмөндөйт.

Экинчи стадияда (жүрүм-турумдук) карама-каршылыкты чечүүнүн зарылдыгы сезиле баштайт да конфликттик кырдаал андан ары күчөбөйт. Карама-каршылыкты

чечүүгө болгон кызыкчылык акырындап аны биротоло токтотуу максатына айланат. Максат чечкиндүү аракеттерге алып келүү менен инсан конфликттик кырдаалды залакасыз чечүүгө карай кадам таштайт.

Үчүнчү стадия (аң-сезимдик) конфликттердин алдын алуунун жана аларды натыйжалуу чечүүнүн социалдык жана психологиялык маанилүүлүгүнүн, карама-каршылыктарды конструктивдүү түрдө чечүүнүн жолдорун жана максаттарын оптималдаштыруунун аң-сезимдүү түрдө түшүнүлүүсү менен мүнөздөлөт.

Өспүрүмдөрдүн конфликттүүлүгүнүн деңгээли орто мектептердеги билим берүү системасындагы жана ошондой эле жогорку окуу жайларынын билим системасындагы демократиялаштыруу жана гуманизациялаштыруу процесстерине байланыштуу да болууда.

Коомдогу демократиялаштыруу жана гуманизациялаштыруу тенденцияларынын күчөшү социалдык конфликт түшүнүгүнө өзгөртүүлөрдү киргизүүдө. Бүгүнкү күндөгү конфликт проблемасына болгон субъективдүү мамилелерди эске алуу менен конфликт дайыма болуп келген жана боло берет, ал өзүнүн залакасыз түрдө чечилүү жолдорун табууну талап кылат жана ага болгон аракеттер, умтулуулар прогресске алып барат деп да жыйынтык чыгарууга болот (философияда карама-кашылыксыз коом өнүкпөйт деп байыртадан бери эле айтылып келе жатпайбы). Чындыгында да, коомдогу эң жаман көрүнүш “мен сага тийбейм, сен мага тийбе” же “кайдыгерлик”.

Конфликттүүлүк деңгээли оптималдуу түрдө калыптанган адам конфликтти инсандык эркиндик катары кабыл алат да карама-каршылыкты чечүүгө болгон зарылдыкты инсандык баалуулук катары түшүнөт.

Жогорку окуу жайларынын билим системасындагы демократиялаштыруу тарбия процесстерине катышуучулардан конфликттердин алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон чыгармачыл жөндөмдү талап кылууда.

Жогорку окуу жайларынын гуманизациялаштырылуусу болсо, өспүрүмдөрдүн өзүн курсташтарынын, жалпы эле окуу жайынын алдында толук түрдө көрсөтө алуусуна, алардын интеллектуалдык-нравалык эркиндикке жетишүүсүнө, аң-сезимдүү түрдө жогорку деңгээлдеги билимдерге ээ болуусуна жагымдуу шарттарды түзүүдө.

Гумандуулук багытынын жана талаптарынын ишке ашуусу менен өспүрүмдөр айланадагылар, курсташтары менен гана эмес окутуучулары менен да тең аталык мамиледе кызматташууга бара алат, ар кандай конфликттик кырдаалдарда өз позициясын коргоого (эгер ал туура болсо) жетише алат, өзүн өзү жана башкаларды өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болот.

Конфликттердин алдын алууну жана аларды натыйжалуу чечүүнү калыптандыруу боюнча тарбия процессинин натыйжасы философия, психология, педагогика, маданият таануу жана башка илимдер тарабынан иштелип чыккан гумандуулук идеяларына педагогдордун ээ болушуна, алардын кесиптик жөндөмдөрүнө жана ошондой эле алардын өспүрүмдөрдүн конфликттик кырдаалдарды жөнгө сала алуусу боюнча тарбия иштерин жүргүзүүдөгү компетенттүүлүктөрүнө байланыштуу.

Өспүрүмдөрдүн конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптануусу чыр-чатактуу кырдаалдардагы педагогдордун компетенттүүлүктөрүнө да көз каранды, себеби өспүрүм окутуучуну карап туруп андан таасирленет. Илимдин түрдүү тармактарынан алынган конфликтологиялык билимдерди мыкты өздөштүрүү өспүрүмдөрдүн конфликттик компетенттүүлүгүн жогорулатат.

Социология философиядагы конфликтти пикир келишпөөчүлүктөрдүн, кагылышуулардын жана карама-каршылыктардын түрү катары кабыл алуу принциби менен кароо аркылуу ага социалдык өнүгүүнүн башкы өбөлгөлөрүнүн бири катары түшүнүк берет.

Этикада конфликттин катышуучуларынын мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө, алардын дискуссияга баруу манераларына, сүйлөшүүгө, байланыш-катышка баруу маселелерине негизги көңүл бурулат. Өз ара мамилелердин этикасы жана конфликттик кырдаалдарды алдын алуунун жана аларды натыйжалуу чечүүнүн маданияты адам баласынын жалпы маданиятынын, акыл-эсинин негизги белгилеринин бири болуп саналат. Пикир келишпөөчүлүктөрдү цивилизациялык түрдө жөнгө салуу жөндөмүн өнүктүрүү, биринчи кезекте, жогоруда айтылгандай, жарандардын ички маданияты менен тыгыз байланышкан.

Психология илиминде конфликтке барган тараптарды макулдашууга алып алып келүүнүн конкреттүү методикаларын издөө жигердүү түрдө жүрүүдө. Оюн түрүндөгү моделдерде конфликттик кырдаалдардагы жарандардын аракеттеринин түрдүү варианттары иштелип чыгууда. Өнүккөн өлкөлөрдөгү, айрыкча, чыгыш мамлекеттериндеги элдердин бири-бирине жылмайып кароосу, күлүп сүйлөөсү бизге сабак болууга тийиш, кимдин эле күлүп сүйлөгөн адам менен чатакташкысы келсин. Бизде, тескерисинче, жылмайып сүйлөмөк турсун салабаттуу, кадыр-барктуу сезилүү кыялында мурдуна солоп, маңкаланып сүйлөп көнүп калган эркектер да жок эмес.

Педагогика илими окуу процессинде кездеше калуучу педагогикалык кырдаалдардын алдын алуунун жана аларды натыйжалуу чечүүнүн жолдорун изилдейт. Бул илимдин тармагында окуу процессинде натыйжалуу колдонууга боло турган жаңы технологиялардын жана методдордун бай тажырыйбасы жыйналды десек жаңылышпаган болор элек.

Билим берүү процессинде гуманисттик идеяларды колдонуунун оң-тескери жактары да байкалууда. Мектеп окуучуларына толук эркиндик берүүнүн өзү максатка ылайыктуубу деген суроо билим берүү тармагынын күн тартибине дайыма коюлуп келет. Орто мектептерде эркек мугалимдердин өтө аз калып, окуучуларга дээрлик жалаң эжекелердин билим, тарбия берип калгандыгы коомубузда курч маселени жаратып жаткандыгы ачуу чындык. Каалайбызбы, каалабайбызбы, эркек балдарга эркек мугалимдердин тарбиясынын күчтүүрөөк жана таасирдүүрөөк болорун моюнга алууга тийишпиз.

Өспүрүмдөр арасындагы чырлуу маселелерге окутуучулардын авторитардык маанайда кийлигишүүсү же тескерисинче, бейтарап, кайдыгер маанайда калуусунун натыйжасында конфликттик кырдаал күчөйт, окуучулар жана өспүрүм курактагы студенттер өзүм билемдикке өтө баштайт. Чырлашкан тараптарды катуу жазалоо же аларга аткарылгыс талап коюу менен студенттер ортосундагы пикир келишпестиктин студент менен окутуучунун ортосундагы карама-каршы мамилеге өсүп жетүүсү толук мүмкүн. Мында, конфликттин чыгуу себептерин аныктоо, эки тарапка тең түшүндүрүү иштерин жүргүзүү максатка ылайыктуу. Өспүрүмдөрдүн ара мамилелерин корректировкалоо окутуучу менен тайпанын өз ара сыйлашкан, алар бири-бирин түшүнө

алган, окутуучу студенттерге орундуу талап коё билген учурларында жана шарттарында гана ишке ашат.

Конфликттик кырдаалдардын алдын алуу жана аларды залакасыз чечүү процессине педагогикалык жетекчилик пайда боло калган чыр-чатактуу абалды жөнгө салуу үчүн гана эмес өспүрүмдөргө туура тарбия берүү, аларды оң жолго салуу, жакшы мамиле эмне, жаман мамиле эмне экендигин, алардын кандай себептерден жана шарттардан улам жараларын түшүндүрүү үчүн да зарыл. Биз изилдөөгө алган процессти педагогикалык башкаруунун максаты өспүрүмдөрдө конфликттик кырдаалдарга туура берүү, аларда мындай жагымсыз жагдайларды чоңдордун кийлигишүүсүз өз алдынча залакасыз чечүү жөндөмүн калыптандыруу болуп саналат. Демек, кесиптик орто билим берүүчү жогорку окуу жайларынын өспүрүм курактагы студенттер арасындагы конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдөрүн туура калыптандыруудагы педагогдордун компетенттүүлүгү менен чыр-чатактуу кырдаалдарды өспүрүмдөрдүн өздөрүнүн туура чече билүүгө жетишүүсүнүн ортосунда тыгыз байланыш бар. Өспүрүмдөр арасындагы конфликтке туура баа бере албаган окутуучу анын чечмек турсун күчөтүп да жибериши толук мүмкүн, мындай учурларда чырлашкан тараптар окутуучунун көзүнчө чырды, талаш-тартышты токтоткондой көрүнгөнү менен ал кеткенден кийин конфликт улана берет, себеби окутуучу студенттерге жетишээрлик деңгээлде түшүндүрүү иштерин жүргүзгөн эмес, кимдин тууралыгын, кимдин туура эместигин же экөөнүн тең туура же туура эместигин жүйөөлүү түрдө далилдөөгө албаган.

Колледждердин өспүрүм курактагы студенттерин өз алдынчалыкка тарбиялоо процесси тайпалык жамаатта конструктивдүү инсандар аралык мамиленин түзүлүшүнө, студенттерде конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына өбөлгө түзөт.

Конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды залакасыз чечүүгө болгон жөндөмдөрдүн калыптануусу боюнча тарбия процесстеринин натыйжалуулугу өспүрүмдөрдүн айлана-чөйрө менен болгон өз ара байланышын жана мамилесин маданияттын гумандуулук аспектилеринин негизинде уюштурууга, студенттерди коомдук пайдалуу жана прогрессивдүү иш-аракеттерге тартууга байланыштуу жана

мындай багыттагы тарбия иштеринин натыйжасында студенттерде коом менен кызматташууга, өз мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга болгон умтулуулар жаралат.

Студенттерди социалдаштыруу аларды түрдүү коомдук иш-аракеттерге тартуу процесстеринде ишке ашат (А.Н.Леонтьев, Е.А.Климова, Г.И.Щукина ж.б.) жана бул процесстер инсандар аралык биргелешкен аракеттердин кеңири спектри менен коштолот. Бул сыяктуу иш-аракеттердин натыйжасында коом, айлана-чөйрөдөгүлөр, окуу процессине катышуучулар менен кызматташуу, алар менен түрдүү мамиле-катыштарга баруу аркылуу өспүрүмдөрдө пайда болгон карама-каршылыктарды конструктивдүү түрдө чечүүгө болгон жөндөм калыптанат.

Окуу процессинде пайда болуучу конфликттик кырдаалдардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо аркылуу алардын алдын алууга жана залакасыз чечүүгө болгон жөндөмдөрдү калыптандырууга багытталган тарбия процессин туура уюштуруунун төмөнкүдөй бир катар принциптерин аныктадык:

- *Балалык феноменинин негизинде конфликтти чечүү принциби.* А.С.Белкин балалыктын мектепке чейинки, төмөнкү класстардын окуучулары (кыргыз тилинде тестиер курак деп аталат), өспүрүмдүк курак жана жашы чоң курактагы балалык (кыргыз тилинде боз уландык курак, уландар жана кыздар) деп төрт стадиясын бөлүп ажыратат. Аталып өткөн жаш курактык айырмачылыктар, алардын мүнөзүндөгү жана психологиясындагы өзгөчөлүктөр жаш балдардын өзүн өзү башкара билүүсүнө, чоңдордун көз салуусуна муктаж эместигине, курчап турган чөйрөнүн, айланадагы адамдардын карама-каршылыктарына өз алдынча каршы тура алуусуна, өз кызыкчылыктарын коргой билүүсүнө жараша аныкталат (22).
- Конфликттерди чечүү процесстериндеги *инсандар менен социумдун мамилелеринин гармонияланыш принциптери* мамлекеттин, коомдун, билим берүү институттарынын, кесиптик кошуундардын ж.б. коргоого алуу кызматтары, алардын бул милдеттерин ишке ашырылышы менен аныкталат жана бааланат, себеби алардын бардыгы балдардын биологиялык, психофизиологиялык, интеллектуалдык, рухий-нравалык жана социалдык ж.б.у.с. коопсуздуктарын камсыз кылууга милдеттүү.

- *Студентти конфликттүүлүктүн деңгээли менен идентификациялоо принциби* тайпанын жалпы эле студенттери менен конфликттик кырдаалдардын алдын алуу жана аларды залакасыз чечүү процессин өз ара салыштыруу аркылуу ишке ашат.
- *Жарандык коомдун нравалык баалуулуктарын таануунун негизиндеги принциптер* аркылуу өспүрүмдөр башкаларга сый менен мамиле жасоого үйрөнүшөт, чыр баштоо алдында турган оппонентине жылуу сүйлөө аркылуу аны токтото алат жана өзүнө болгон урмат-сыйды жарата алат.
- *Конфликттик кырдаалдарды чечүүдөгү субъект-субъектилик иш-аракеттер принцибинде* өспүрүм өз максаттарына, кызыкчылыктарына жана керектөөлөрүнө жараша жана ошондой эле социалдык-коммуникативдик шарттарга ыайык конфликтке барууга, пикир келишпөөчүлүктөрдү эч бир тарапка зыян келбегидей деңгээлде чечүүгө укуктуу.
- *Конфликттик кырдаалдарды чечүү убагындагы өспүрүмдүн өзүнө өзү баа бере билүү принцибинде* студент башкалардын алдында өзүн кем сезбөөгө, алардын алдында жалтайлабоого даяр болот, теңтуштарынын аны кемсинтүүсүнө, шылдыңга алуусуна жол бербейт да, натыйжада ал конфликттик кырдаалдарды натыйжалуу чечүүнүн оптималдуу деңгээлине жетишет.
- *Конфликттик кырдаалдарды чечүү процессиндеги педагогикалык башкаруу менен өспүрүмдөрдүн өзүн өзү башкаруусунун өз ара айкалышуу жана байланышуу принцибинде* педагогдун тарбия процессиндеги орду бекемделет. Окуучулар канчалык деңгээлде окутуучуну сыйлаган болсо, педагогдор да өз шакирттерин ошончолук эле деңгээлде урматтоого тийиш, башкача айтканда, урмат-сыйдын эки тараптуу болуусу зарыл. Чыр-чатактуу кырдаалды окутуучунун жайгаштыргандыгына салыштырмалуу өспүрүмдөрдүн өздөрүнүн ич ара тил табышкандыгы абдан маанилүү, мында “эр чекишпей бекишпейт” деп айтылгандай, өз ара түшүнүшүүдөн кийин балдардын өз ара мамилелеринин мурдагыдан да бекем чындалышын күтүүгө болот.
- *Жамаат менен өспүрүмдүн кызыкчылыктарын айкалыштыруучу билим, тарбия берүүнү калыптандыруу принциби* боюнча студент менен жамааттын өз ара биргелешип аракетке келүүсү, бирин-бири мыкты деңгээлде түшүнүшө билүүсү

тарбияланат. Кандай гана шарт-жагдайда болбосун студент жеке кызыкчылыгына караганда тайпанын, курстун, бөлүмдүн, факультеттин, институттун, жалпы эле окуу жайынын кызыкчылыктарын жогору коюуга милдеттүү. Ошол эле учурда, эч качан окуу жайы, анын бөлүмдөрү студентке зыян келтирүү менен өз кызыкчылыктарын көздөбөйт.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда кесиптик орто билим берүү окуу жайларындагы колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына багытталган тарбия процессин уюштуруунун салыштырмалуу түрдө зарыл болгон мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери аныкталды.

ЭКИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУЛАР

1. Биздин изилдөө иштерибиздин жүрүшүндө кесиптик орто билим берүү окуу жайларындагы колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды натыйжалуу чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына багытталган тарбия процессинин моделдери иштелип чыкты.

2. Конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды залакасыз чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына багытталган тарбия процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталды жана анын төмөнкүдөй принциптери иштелип чыкты:

- өспүрүмдүк курактын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен конфликттик кырдаалдарды чечүүнүн принциби;
- конфликттик кырдаалдарды чечүү процессинде инсан менен социумдун мамилесин гармониялаштыруу принциби;
- студентти конфликттүүлүктүн деңгээли менен идентификациялоо принциби;
- жарандык коомдун нравалык баалуулуктарын таануунун негизинде конфликтти жайгаштыруу принциби;

- конфликттик кырдаалдарды чечүүдөгү субъект-субъектилик иш-аракеттердин принциби;
- конфликттик кырдаалдарды чечүү убагындагы өспүрүмдүн өзүнө өзү баа бере билүү принциби;
- жамаат менен өспүрүмдүн кызыкчылыктарын айкалыштыруучу билим, тарбия берүүнү калыптандыруу принциби;

Жогоруда аталып өткөн принциптердин ишке ашырылышы менен конфликттик кырдаалдардын алдын алууга жана аларды залакасыз чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына багытталган тарбия процессин уюштуруунун натыйжалуулугу бир топ жогорулайт.

3. Биз сунуш кылган принциптердин негизинде кесиптик орто билим берүү окуу жайларындагы колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин чыр-чатактуу кырдаалдардын алдын алууга жана аларды кесепетсиз чечүүгө болгон жөндөмдөрүнүн туура калыптанышына багытталган тарбия процессинин моделдери иштелип чыкты.

Биз түзгөн модел студенттердин демонстративдик, ритуалдык, стереотиптик, келечек кесибин тандап алуу, өзүнө өзү баа бере билүү сыяктуу өз алдынчалуулуктарынын калыптаныш деңгээлдерин эске алуу менен тарбия процессинин 5 этабын өз ичине камтыйт.

Өспүрүм курактагы студенттердин чыр-чатактуу кырдаалдарды алдын алуусу жана аларды кесепетсиз чечүүсү боюнча жөндөмдөрүн тарбиялоо процесси ар бир этапта өз маани-мазмунуна ээ жана алар өздөрүнө тиешелүү методдордун жана формалардын жардамы менен ишке ашат.

Биз изилдөөгө алган багыттагы жөндөмдөрдү калыптандыруу боюнча тарбия иштеринин тигил же бул этапта натыйжалуу ишке ашырылышы өспүрүмдү конфликттүүлүктүн улам жаңы позитивдүү деңгээлине чыгарат.

4. Биз түзгөн моделдер билим берүү процессине катышуучулардын төмөнкүдөй шарттарды сактоосунда ишке ашат:

- педагогикалык процессти гумандаштыруу;

- педагогикалык мамиле-катыштын негизинде өспүрүмдөрдүн нравалык сапаттарын жакшыртуу;
- педагогикалык процессти студенттердин курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштуруу;
- педагогикалык процессти өспүрүмдүн окуу жайына келгенге чейинки жашоо-шартын, үй-бүлөлүк абалын, нравалык-психологиялык жана жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштуруу, себеби алар баланын жалпы адамзаттык баалуулуктарына кошулушуна өз таасирин тийгизет;
- өспүрүмгө туура баа берүү, ага алга өнүгүүгө карай стимул түзүү анын өзүн өзү баалай билүүсүнө шарт түзүү менен алардын чыр-чатактуу кырдаалдарды алдын алуусуна жана аларды кесепетсиз чечүүсүнө өбөлгө түзөт;
- педагогикалык этиканын нормаларына жана коомдук моралдын талаптарына ылайык конфликттик кырдаалдарды конструктивдүү ыкмалар менен чечүү;
- конфликттик кырдаалдардын залакасыз чечилишинин натыйжасында өспүрүмдүн өзүнө өзүнүн ыраазы болушун камсыз кылуучу ийгилик кырдаалын түзүү жана бул аркылуу физикалык чыңалууну бошондотуу;
- колледж менен студенттердин ата-энелеринин өз ара макулдашылган аракеттери менен тарбиялоочу чөйрөнүн позитивдүү факторлорун түзүү.

III ГЛАВА. СТУДЕНТТЕРДИН КОНФЛИКТТИК КЫРДААЛДАРЫН АЛДЫН-АЛУУ ЖАНА БАШКАРУУНУН НАТЫЙЖАЛАРЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТЕ ТЕКШЕРҮҮ

3.1. Педагогикалык эксперименттин аныктоочу этабын уюштуруу.

Тарбиялоонун эң маанилүү жана бийик деңгээли болуп сабырдуулукка жана өзүн-өзү тарбиялоо эсептелет. Бул болсо адамдын жекече өзгөчөлүктөрү жана шыктары менен катар жалпы социалдык чөйрөдө тарбияланып жаткан адамдардын ар түрдүү инсандык позицияларынын кеңири спектрин элестетет.

Студенттердин сабырдуулукка, ак көңүлдүүлүккө, чыр-чатаксыз жашоого өзүн-өзү тарбиялоосу комплекстүү, көп жактуу процесс болуп саналат жана белгилүү бир деңгээлде бөтөнчө бир мааниге ээ, бул болсо илимий жактан негизделген педагогикалык жетекчиликти талап кылат. Талдоолор көрсөткөндөй, аны ишке ашырууда жетектөөчү роль колледжде эмгектенген педагогдорго, жетекчилерге, ата-энелерге таандык.

Кыргыз Республикасындагы коомдук-социалдык турмушундагы айрым терс көрүнүштөр инсандын дүйнөгө болгон көз караштарын, адеп ахлактык баалуулуктарын өзгөртүп салды. Бул проблема колледждердин студенттик чөйрөсүндө да байкалып турат. Руханий маданият менен адептүүлүккө негизделген баалуулуктар бааланбай калгандыгы ачык байкалып турат.

Маселен, ар түрдүү курстарда окуган ОшМУнун ИПК (индустриялык педагогикалык колледжин) 126 студентине оң жана терс адептүүлүк сапаттары, чыр-чатактар боюнча өзүн-өзү баалоосун аныктоо үчүн анонимдүү тест жүргүзүлдү. 10 баллдык шкала боюнча студенттердин оң сапаттарын төмөндөгүдөй рейтинг көрсөттү: ар-намыстуулук -7,2 балл, адилеттүүлүк – 6,5 балл, кең пейилдик - 6,1 балл, чынчылдык – 6,8 балл, жоопкерчилик -6,8 балл, боорукерлик - 5,2 балл, эрктүүлүк -6,2 балл, сабырдуулук – 5,6 балл, кечиримдүүлүк – 5,7 балл

Ал эми терс адептик сапаттар төмөндөгүдөй жыйынтыкты көрсөттү: адилетсиздик - 2,3 балл, катаалдык - 2,4 балл, ач көздүк - 2,9 балл, жоопкерсиздик - 3,0 балл,

жалганчылык - 3,2 балл, агрессивдүүлүк - 3,4 балл, эгоизм - 3,5 балл, коркоктук - 3,6 балл, адепсиздик - 3,9 балл, оройлук - 4,0 балл.

Жыйынтыгында, сурамжылоо көрсөткөндөй, студенттердин көпчүлүгү тынчтыкта чогуу жашоо маданиятына ээ болуу менен өздөрүн ар-намыстуу, адилеттүү жана кең пейил деп эсептешет.

Педагогикалык эксперимент үч этап аркылуу ишке ашырылды: **аныктоочу, калыптандыруучу жана текшерүүчү.**

Эксперименттин этаптары коюлган максаты, гипотезаны формулировкалоо, мазмуну жана жыйынтыктары боюнча айырмаланат. Ар бир этапта жетишкен максаттарды текшерүү эксперименталдык маалыматтарды кайрадан иштеп чыгуу аркылуу ишке ашырылды.

Эксперименттин аналитикалык аныктоочу этапбы (2018-2020-жж.)

Педагогикалык эксперименттин базасы жана катышуучулары тандалып, студенттердин чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу жашоо маданиятынын өнүгүү деңгээли диагностикаланып, гуманитардык, укук сабактарында толеранттуу таалим-тарбия берүү процессинде окутуучуларда пайда болуучу көйгөйлөр аныкталды.

Ушундай мазмундагы көйгөйлөр сурамжылоо, тестирлөө, окутуучулар менен аңгемелешүү, маселенин аспектисинде алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү жана талдоо, изилдөө усулдары колдонулду. Эксперименталдык группалар сунушталды жана сунуш кылынган сабактардын иштелмелери талдоодон өткөрүлдү.

Калыптандыруучу этапта (2020-2022-жж.) Студенттердин конфликттик кырдаалдарын алдын алуу жана аны башкаруу боюнча таалим-тарбиянын педагогикалык шарттарын текшерүү максатында биз жактан иштелип чыккан теориялык моделдин эффективдүүлүгү текшерүүдөн өткөрүлдү. Бул этапта төмөндөгү усулдарды колдондук: сабактын жүрүшүндө колледждердин студенттердин таалим-тарбия ишмердүүлүгүнө байкоо жүргүзүү, моделдөө, прогноздук усулдар, диагностикалык, педагогикалык талдоо, алгачкы жыйынтыктарын иштеп чыгуу, статистикалык усулдары ж.б.

Калыптандыруучу эксперимент окуу-тарбия процессинин табигый шарттарында, гуманитардык жана укуктардын негизи сабактарынын алкагында жүргүзүлдү. Калыптандыруучу эксперименттин максаты эксперименталдык группадагы

студенттердин, колледждердин стратегиясын өркүндөтүү үчүн окуу процессинде өлкөдөгү кырдаалды турукташтыруу, сабырдуу жүрүш-туруштун жана кызматташтыктын жөндөмүнө ээ болуучу билимдерди аныктоо болуп эсептелди. Максатка ылайык аталган предметтердин программасынын мазмунуна кошумча материалдардын жана тапшырмалардын топтому киргизилди.

Калыптандыруучу эксперименттин жүрүшүндө төмөндөгү маселелер аткарылды: студенттердин таалим-тарбия берүү пландарынын мазмунуна, педагогикалык шарттарды, аны уюштуруунун формаларын аныктоо, алынган маалыматтардын негизинде изилдөөнүн гипотезаларын текшерүү жана тактоо.

Текшерүүчү этап (2022-2024-жж.)- изилдөөнүн буга чейинки стадияларында алынган жыйынтыктарын текшерүү, интерпретациялоо, окуу-тарбия ишмердүүлүк процессинде студенттердин адеп-ахлактык маданиятынын негиздерин калыптандырууга көмөк көрсөтүүчү педагогикалык шарттарды тактоо, изилдөө материалдарын жалпылоо.

Конликттик кырдаалдардын пайда болуш себептерин алдын алуу жагынан алып караганда, оройлук, адепсиздик, коркоктуу сыяктуу сапаттар да студенттин адептик жүрүш-туруш эрежелеринде орчундуу орунду ээлеп турат.

Мындан сырткары, эрктүүлүк, сабырдуулук жана кечиримдүүлүк, боорукерлик сыяктуу сапаттар рейтингде акыркы орундарда тургандыгы бизди кооптондурут, бул болсо алардын моралдык-адептик жүрүш-туруш нормаларынын төмөндөп кеткендигинен кабар берет.

Чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу жашоо, тартиптүүлүк, ар-намыстуулук, боорукерлик ж.б. у.с. сыяктуу инсандык сапаттар да өз маанисин жоготуп баратат. Мекенчилдик, патриотизм деген түшүнүктөрдүн да баркы төмөндөп кеткен. Биздин замандын азаматы катары жаштардын көз карашында үлгү болгон адам катары өзүмчүл, адепсиз, бирок ийгиликке кандай жол менен болсо да, тез жетип жаткан жаш адам элестетилип калды. Эмгек социалдык категория катары өз маанилүүлүгүн төмөндөтүп жиберди.

Университетин Эл аралык билим берүү, инновациялык техникалык колледждеринде уюштурулган педагогикалык экспериментке 2-курстун 246 студенти катышты. Ар бир адистик боюнча биз эки группаны катыштырганбыз, алардын бири (121 студент) эксперименталдык группа (ЭГ), экинчиси (125 студент) – контролдук группа (КГ) болуп бөлүндү. Эксперимент түрдүү адистиктерде окуган колледждердин студенттеринин арасында жүргүзүлдү.

Эксперименттин калыптандыруучу этабында (2020-2022-жылдар) инсанга багытталган мамиленин негизинде студенттердин окуу-тарбия процессинин иш-чаралары апробацияланды. Эксперименттин жыйынтыктоочу этабында окуу-тарбия процессинде студенттердин толеранттуу инсан катары калыптанган деңгээли аныкталды жана алардын сабырдуу таанып-билүү активдүүлүгүнүн жогорулагандыгы байкалды.

Педагогикалык экспериментте студенттерди чыр-чатаксыз инсан катары калыптандыруу максатында жогорку, ортоңку, төмөнкү деңгээлдер аныкталды.

Жогорку деңгээл – студенттерде инсандык сапаттарды калыптандыруунун принциптерине, мазмунуна байланыштуу дүйнө билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүүсү.

Ортоңку деңгээл – студенттердин адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруу принциптерин, укуктук жалпы нормаларды, улуттук каада-салттарды, социалдык топтордун баалуулуктарын ж.б. сапаттарды салыштырмалуу түрдө өздөштүрүүсү.

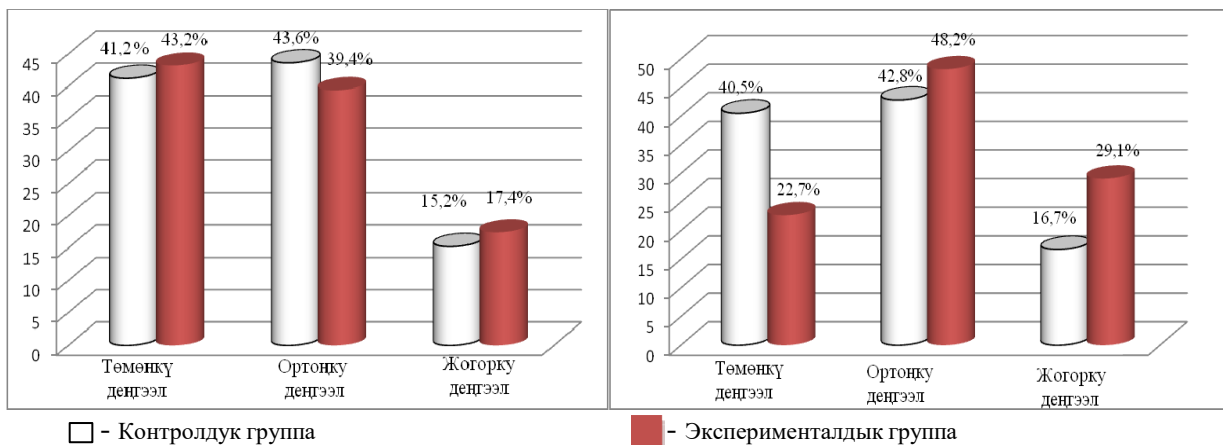
Төмөнкү деңгээл – студенттердин жалпы инсандык толеранттуу сапаттардын жана социалдык баалуулуктардын мазмунун төмөн өздөштүрүүсү.

Педагогикалык эксперименттин негизги жыйынтыктары жалпылангандан кийин № 2 таблицада жана № 2, № 3 сүрөттөрдө берилди.

Деңгээлдер	Педагогикалык экспериментке чейин (% менен)		Педагогикалык эксперименттен кийин (% менен)	
	Контролдук группа	Эксперименталдык группа	Контролдук группа	Эксперименталдык группа

	ИПК	ОГПУ	ИПК	ОГПУ	ИПК	ОГПУ	ИПК	ОГПУ
Төмөнкү деңгээл	38,2	44,2	40,2	43,2	40,7	42,8	23,7	23,3
Ортоңку деңгээл	46,2	40,6	43,4	42,1	42,8	41,4	47,2	48,5
Жогорку деңгээл	15,6	15,2	16,4	14,7	16,5	15,8	29,1	28,2

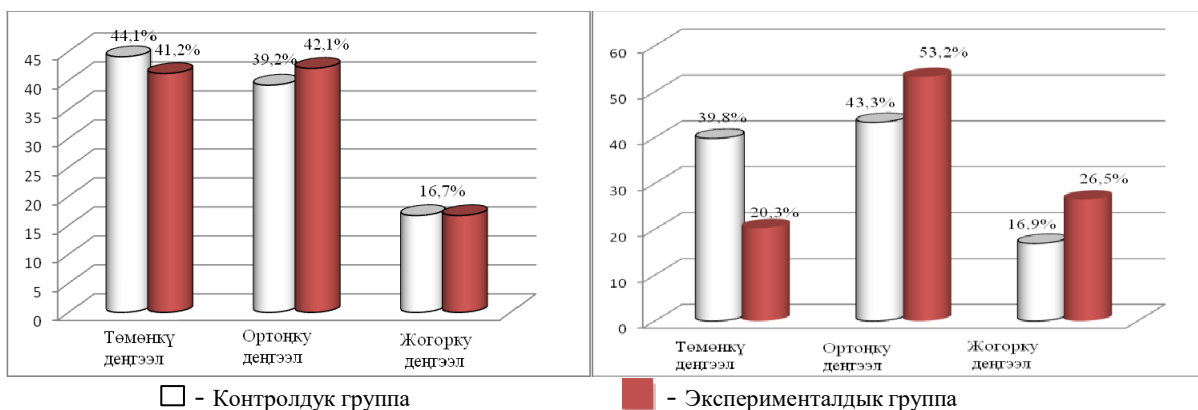
Педагогикалык эксперименттин жыйынтыгы боюнча №2 сүрөттө Инновациялык техникалык колледждин студенттеринин адеп-ахлактык жактан калыптануусунун гистограммасы берилди.

Педагогикалык экспериментке чейин **Педагогикалык эксперименттен кийин**

№4 сүрөттө ОГПУнун кесиптик колледждеринин студенттеринин экспериментке чейинки жана эксперименттен кийинки адеп-ахлактык жактан калыптангандыгынын гистограммасы берилди.

Педагогикалык экспериментке чейин **Педагогикалык эксперименттен кийин**

Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктарынын ишенимдүүлүгүн текшерүү үчүн биз статистикалык критерий χ^2 (Chi-квадратты) пайдаландык.

Биздин шартта градациянын саны үчкө барабар $L=3$ – “төмөнкү”, “ортоңку” жана “жогорку” студенттердин инсандык жактан калыптануусунун денгээлдери.

$\chi^2_{эмпи}$ (Хи - квадраттын) эмпирикалык мааниси төмөндөгүдөй формула менен аныкталды:

$$\chi^2_{эмпи} = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$$

(1)

N - эксперименталдык группадагы студенттердин саны; M - контролдук группадагы студенттердин саны;

L - градациянын саны;

$n_{i_{эмпи}}$ - эксперименталдык группадагы $i_{чи}$ алган студенттердин саны;

$m_{i_{контролдук}}$ - контролдук группадагы $i_{чи}$ алган студенттердин саны; ($i=1,2,3$)

$\chi^2_{критикалык}$ мааниси 0,05 барабар.

Биздин учурда экспериментке чейин ОшМУ студенттерине $\chi^2_{эмпи} = 0,1520$, ал эми ОГПУнин студенттерине $\chi^2_{эмпи} = 0,177$ экендиги (1) формула аркылуу аныкталды.

Эксперименттен кийин $L-1=2$

$$\chi^2_{эмпи} = 6,2290 \quad \chi^2_{эмпи} = 6,0186 \quad (\text{ОшМУ}), \quad \chi^2_{эмпи} = 6,0186 \quad (\text{ОГПУ}) \quad \chi^2_{0,05} = 5,99$$

таблицанын негизинде аныкталды.

Эксперименттен кийинки жыйынтык критикалык мааниден чоң, бул педагогикалык эксперименттин ишенимдүүлүгүн тастыктайт.

3.2. Педагогикалык эксперименттин калыптандыруучу этабынын натыйжасы

“Окутуучу-өспүрүм” системасындагы конфликттик кырдаалдарды

изилдөөдө жана аларга анализ жасоодо мындай жагымсыз жагдайлардын чыгуу себептерине гана эмес алардын түрлөрүнө, жүрүү өзгөчөлүктөрүнө да өзгөчө көңүл бурдук. Бул процесске изилдөө жүргүзүү конфликттерди алдын ала байкай билүүдө жана алардын алдын алууда өзгөчө маанилүү болуп саналат. Оппоненттердин конфликттик кырдаалдарда өзүн алып жүрүүсүн, ал тургай, алардын алдын ала айтууга мүмкүн болбогон кийинки аракеттерин терең изилдөөгө алуу күтүүсүз жагымсыз жагдайлардан

качууга, андай кырдаалдын созулуп кетишинен, чыр-чатактардын массалык абалга өтүп кетүүсүнөн жана көптөгөн кесептеттерди, стресстик жагдайларга алып келүүсүнөн сактанууга өбөлгө түзмөкчү. Бизди көптөгөн байкоолорубузга караганда, айрым учурларда оппоненттер (эң эле өкүнүчтүүсү, бул касиет студенттерге караганда окутуучулардын өздөрүндө көбүрөөк болуп калгандыгында) бири-бирине жетишерлик деңгээлде баа бере албай калышат. Студент кандай гана күнөө кетирбесин, аны тайпалаштарынын көзүнчө же сабак мезгилинде катуу жемеге алуу жарабайт. Себеби, ар бир өспүрүмдүн өзүнүн “Мени” бар, аны тайпалаштарынын арасында кемсинтүү жарабайт, балким, тайпада анын сүйгөн кызы же жигити да отурушу мүмкүн экендигин эске алуу зарыл. Бой жетип калган өспүрүмдөрдү катуу жемеге алууга караганда жылуу сүйлөп, жөн гана уяткарып коюу жазага карганда жакшы таасир берерин ар бир окутуучу көңүл борборунда тутууга тийиш. Айрыкча далилсиз же жөнсүз катуу айтуу же жемеге алуу студентке катуу тийип, анын психофизиологиялык абалына терс таасирин тийгизери нагыз чындык.

Айрым учурларда окутуучулар же студенттер үчүнчү тараптан алынган туура эмес маалыматтын натыйжасында бир тараптан экинчи тарапка каршы терс пикирлер, жөнсүз жактырбоолор пайда болуп, бир тараптуу “сценарий” боюнча терс аракеттер жаралып, ал бара-бара эки тараптуу карама-каршылыктарга өтүп кетиши да күтүлөт.

Колледждердеги “окутуучу-студент”, “студент-студент” системаларындагы конфликттердин алдын алуу жана аларды залакасыз чечүү боюнча жүргүзгөн изилдөө-эксперименталдык иштерибиздин, тиешелүү илимий-методикалык адабияттарды анализге алуубуздуң натыйжасында бул багыттагы билимдердин, илимий көз караштардын системага салынуусунун, ал билимдердин толукталуусунун жана бул максатта заман талабына ылайык улам жаңы методдордун иштелип чыгуусунун зарыл экендигине толук көзүбүз жетти.

Биз изилдөөгө алган багыттагы басымдуу көпчүлүк адабияттарда педагогикалык системадагы өз ара мамиле, байланыш-катыш боюнча практикалык рекомендациялар берилет, педагогикалык процесстерде учурай калчу конфликт проблемалары каралат. Авторлор окуу-тарбия иштериндеги конфликттик кырдаалдардын пайда болуу себептеринин, алардын жүрүшүнүн жана чечилишинин кайсыл моменттерине (демек,

аларга жалпысынан же үстүртөдөн мамиле жасоого болбойт) көбүрөөк көңүл буруу керек экендиги тууралуу баса белгилешет. Эреже катары, бул багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөгү сунуштар кеңеш катары гана берилгендиктен алар теориялык мүнөзгө ээ. Ар бир жаран психологиялык-физиологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон сыяктуу эле ар кандай конфликт, алардын чыгуу себептери да ар түрдүүчө, демек бардык эле чыр-чатактарга бирдей мамиле жасоо таптакыр мүмкүн эмес.

Биз изилдөөгө алган алган темадагы илимий эмгектерде конфликттик кырдаалдардын алдын алуу жана андан залакасыз чыгуу боюнча тарбия процессинин натыйжалуу жүрүшү үчүн студенттерге кандай мамиле жасоо тууралуу кеңири белгиленет. Тактап айтканда, изилдөөчүлөр өспүрүмдөрдүн мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылдыгына (сабырдуулугу же тез чап, ачуусу чукулдугу, кечиримдүүлүгү же кекчилдиги, мимикасы, сүйлөө маданияты, тон, интонациясы ж.б.) көңүл бурушкан, аларга оң таасир этүүнүн ыкмалары, конфликттен чыгуунун түз жана кыйыр түрдөгү методдору келтирилген.

Кийинки кездерде көпчүлүк өспүрүмдөр чоңдордун акыл-насаатын, кеп-кеңешин жакшы укпай калды десек жаңылышпаган болор элек. Өткөөл курак дап аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, бул куракты кандайдыр деңгээлде конфликтүү деп да айтууга болот, каалайбызбы, каалабайбызбы өспүрүмдөр менен чоңдордун жашоого болгон көз караштары, кызыкчылыктары дайыма эле дал келе бербейт. Мындан бир топ жыл мурдагы жаш муундар менен азыркы замандын жаштарынын айырмасы да бир топ чоң, бул курактагы эң чоң көйгөй алардын акыл айткан адамды көп жактыра бербегендиги. Алар али көп нерсеге акылы жетпегени, толук түрдө токтоло электигине карабастан өздөрүн чоң адам катары сезип калышкан, көпчүлүк учурларда өзүм билемдикке барышат, мына ошондуктан да кыргыз элинде “тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт” деген накыл сөз айтылып келет.

Изилдөө жана эксперименталдык иштерибиздин жүрүшүндө өспүрүмдөрдүн нервинин бекемдигине же бошондугуна, темпераментине, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө да өзгөчө көңүл буруунун зарыл экендигине толук көзүбүз жетти. Нерви бош өспүрүмдөрдүн ар кандай жагымсыз жагдайларга чыдамы жете бербейт, алар арзыбаган нерседен да чыр чыгарып жибергиши, болор-болбос нерседен улам да өзүн кармай албай

калышы мүмкүн. Ар кандай жумуштардан (окуу иштери, кошумча түйшүктөр, үй-бүлөдөгү татаалчылыктар ж.б.) улам көп чарчаган өспүрөмдөрдүн да нерви чыңалып, түрдүү кемчиликтерге алардын чыдамы жок болуп калат.

Айрым өспүрүмдөр өз фантазиясын акыр аягына чыгара алат, ал эми айрымдардын өжөрлөнө аракет кылууга, алга умтулууга эрки жете бербейт, мында баланын намыскөйлүгү, темпераменти, аракетчилдиги чоң мааниге ээ, максатына жеткен өспүрүмдө өзүнө болгон ишеним күчөйт, өзүн өзү өстүрүүгө болгон стимул жаралат.

Айрым өспүрүмдөрдө угуу эске тутууга салыштырмалуу эмоционалдык, көрүү эске тутуусу күчтүү өнүккөн, алар укканын унутуп калышкандыктан конфликттик кырдаал жаралышы да күтүлөт, андайларга кайталап айтсаң жактыра беришпейт.

Педагогикалык конфликттерде аны башкаруунун седативдик каражаттарын жигердүү түрдө колдонууну да сунуштар элек. Конфликтти башкаруунун седативдик каражаттары – оппоненттин борбордук нервдик системасын тынчтандыруучу аракеттердин жана методдордун тобу. Эң жөнөкөй мисал, кыйкыра баштаган каршылашыңызга акырын жылмая сүйлөп кайрылсаңыз, ал дароо басаңдай түшүүгө аргасыз болот.

Седативдик каражаттардын негизги түрлөрүн бөлүп көрсөтөлү:

1. деструктивдик конфликттердин алдын алуу;
2. деструктивдик конфликттерди жокко чыгаруу, чечүү;
3. конфликттин деструктивдик функциясын анын жүрүш убагында күчөтө койбой токтотуп калуу;
4. конфликттин жүрүү өзгөчөлүктөрүн, залакасын алдын ала байкай билүү.

Жогоруда аталган каражаттар жана методдор төмөнкүдөй этаптардан турат:

1. Конфликттин алдын алуу:

- а) конфликттин пайда болуу табиятын жана жүрүү өзгөчөлүктөрүн билүү;
- б) пайда болгон конфликттин залакаларына алдын ала баа берүү;
- в) конфликттик кырдаалдан эч бир тарап жапа чекпегендей абалда чыга билүү.

2. Конфликттен чыгуу:

- а) конфликттен чыгуунун натыйжалуу ыкмаларын билүү;
- б) конфликттен чыгуунун көптөгөн жолдорунун ичинен оптималдуу

түрүн тандай алуу;

3.Конфликттин деструктивдик функциясын анын жүрүш убагында күчөтө койбой токтотуп калуу:

а) деструктивдик конфликтти конструктивдик конфликтке айландырууга жетишүү;

б) деструктивдик конфликтти чоң жаңжалга жеткире койбой токтотуп калуу.

Конфликтти башкаруунун седативдик каражаттарынын үчүнчү тобу педагогдун кесиптик даярдыгынын жогорку деңгээлин гана эмес анын интуициясынын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлин жана актёрдук чеберчилигин да талап кылат. Педагог конфликттин башталыш этабында эле аны чыр-чатакка жеткирбей, шарт-жагдайга, өспүрүмдүн мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө жараша мамиле жасоо менен аны токтотуп калууга, конструктивдик нукка салууга тийиш. Башыбыздан өткөн окуядан мисал келтирели. Колледждин биринчи курсунуну студенти С менен анын кураторунун ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөргө күбө болгон жайыбыз бар. Психоаналитикалык корутундулардын натыйжасында Снын түпкү максаты өз күнөөсүн сезүүдө эмес, чырды ырбатууда экендигин толук түшүндүк. Түшүндүрүү, аңгемелешүү методдорубузга С агрессивдүү мамиле жасоо менен көгөрүп туруп алды. Биз бул учурда ал күтпөгөн кадамга баруу менен ага эч кандай катуу сөз айтпай, психологдун жекече кабыл алуусуна барууга анын эрки жетпестигин билдирип, анын намысына тийүү менен мелдеше кеттик. Биз алгачкы максатыбызга жеттик, бизди жеңип кетем деген ал психологдун консультациясына келди. Биз Снын конфликтти улантам деген оюна көңүл бурбай, ага даале болсо жылуу мамиле жасап жаттык жана анын нерви акырындап жайына келүү менен психологго жылуу мамиле жасай баштады. Өспүрүм дээрлик түрдө өзүнө келгенден кийин анын кылыктарынын туура эместигин түшүндүрдүк жана ал кураторунан кечирим сурап, экинчи мындай иштерге барбоого сөз берди. Натыйжада, деструктивдик нукта өнүгүп жаткан конфликт эч бир тарапты капа кылбоо менен конструктивдик багытка өттү. Өспүрүмдөр менен иштөөдө бул сыяктуу методдор педагогдор, психологдор, колледждердин администрациясы тарабынан ийкемдүү колдонулуу аркылуу таталдашкан кырдаалдар жеңил түрдө чечилүүгө тийиш.

4.Конфликттик кырдаалдардан жеңил чыгууга өспүрүмдөрдү туура

тарбиялоодогу маанилүү талап конфликттин чыгуусун, анын жүрүшүн жана терс натыйжаларын алдын ала баамдай билүү. Кесиптик орто билим берүүчү колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин ортосундагы конфликттердин жүрүшүнө жана алардын натыйжаларына туура анализ берүүдө каршылашкан тараптардын кийинки этаптардагы аракеттерин алдын ала көрө билүү абдан маанилүү.

Колледждерде боло калуучу конфликттик кырдаалдарды чечүүдө биз жогоруда атап өткөн седативдик каражаттарды окуу жайдагы конфликтологдор ийкемдүү колдоно билүүгө тийиш. Колледждерде деконструктивдик, көп кырдуу, кээде эч күтүүсүз болгон конфликттер пайда болуп турат жана алар менен окуу жайдагы психолого-педагогикалык атмосфераны жакшыртууга өбөлгө болуучу атайын даярдыктан өткөн адистер иштөөгө тийиш.

Конфликтологдордун ишинин негизги багыттарын биз төмөнкүчө үч бөлүккө ажыратып карадык: *конфликтпрофилактика*, *конфликтдиагностика*, *конфликткоррекция* жана алардын ар бирине бирдей жумуш убактысы бөлүнүүгө тийиш.

Конфликтпрофилактикада педагогикалык процессстин катышуучуларында конфликтология боюнча жетиштүү билимдердин болушуна негизги көңүл бурулат. Конфликтпрофилактика аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, конфликттин алдын алуу боюнча иштерди алып барат, чындыгында, күчөп калган конфликтти токтотууга караганда аны башталыш этабында кармап калуу бир топ жеңил жана бул учурда оппоненттердин эч кимисине анын зыяны тийбейт. Конфликттердин алдын алууга багытталган профессионалдык консультацияларды өткөрүү, окутуучулар үчүн семинарларды уюштуруу конфликтпрофилактиканын милдеттерине кирет. Бул багыттагы семинарларды уюштурууда конфликтологиянын негизги маселелерине арналган маселелерди гана эмес, жалпы эле педагогикалык жана психологиялык аспектидеги проблемаларды да кароону сунуштаар элек.

Колледждерде иштеген бардык эле окутуучулардын педагогикалык жана психологиялык багыттагы маалыматтарга жана билимдерге жетишерлик деңгээлде ээ эмес экендиги биздин байкоолорубуздан ачыкка чыкты. Алардын өспүрүмдөр менен өз ара мамилеге баруудагы айрым катачылыктарыны себеби курактык психологияга жана

педагогикага тийиштүү деңгээлде маани бербегендигинен болуп жатат деген ойдобуз. Мына ошондуктан да, семинарлардын комплекстүү мүнөзгө ээ болуусу зарыл, себеби конфликттердин типологиясын, структурасын, чыгуу себептерин, өспүрүмдөрдүн жаш курактык өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрбөй туруп, биз сөз кылып жаткан багытта мыкты натыйжаларга жетишүүгө мүмкүн эмес. Зарыл учурларда айрым окутуучулардын кесиптештеринен тартынганына карабай алар менен жекече иштөөгө да туура келет, себеби, тилекке каршы, окутуучунун айтканы (ал, балким, туура эмес талап коюп жаткандыр) студенттер тарабынан толук аткарылууга тийиш, студент окутуучу менен талашып-тартышпаганга, анын айтканын кыңк этпей аткарууга милдеттүү деген сыяктуу ишенимде болгон педагогдор да жок эмес.

Конфликтодиагностиканын максаты байкоо, анкета жүргүзүү, тест алуу методдорунун жардамы менен окуу процессиндеги конфликттердин жүрүшүнүн типологияларын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо болуп саналат. Конфликтодиагностиканын жардамы менен колледждердин студенттери арасындагы чыр-чатактардын чыгуу себептерине, табиятына, өзгөчөлүктөрүнө анализ жасалат жана аларды өз убагында эч бир тарапка зыянсыз түрдө токтотуп калуунун жолдору аныкталат. Мында эч бир майдадай сезилген себептер жана шарт-жагдайлар көңүлдөн сырт калбоого тийиш.

Конфликттен чыгуунун бир топ оптималдуу жолун иштеп чыгууга *конфликтокоррекция* жардам берет. Кайсыл бир конкреттүү конфликтти тигил же бул типологияга кошууга боло тургандыгына карабастан, ар бир конфликт жекече өзгөчөлүктөргө ээ жана ага бул белгилерге карап мамиле кылууга туура келет. Мына ошондуктан да айрым учурларда конфликтологго кээ бир өзгөчөлөнгөн конфликттерден чыгуунун өзүнчө жолун тандоого жана анын оптималдуу вариантын иштеп чыгууга туура келет. Мында конфликтологго конфликтокоррекция жардамга келет, бул конфликттен сөзсүз түрдө мындайча чыгуу керек деп айтуу туура эмес, пикирлери туура келбей, жаңжалдашып калган өспүрүмдөрдүн жекече мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө, түзүлгөн кырдаалга жараша педагог конфликттен чыгуунун түрдүү методдорунун комбинациясын коррекциялап колдонушу да толук мүмкүн.

Колледждердеги конфликттик кырдаалдардын алдын алуу жана андан натыйжалуу чыгуу боюнча тарбия иштери дал ушул биз жогоруда атап өткөн жаңжалдуу кырдаалдардын конфликтопрофилактикасына, конфликтодиагностикасына жана конфликтокоррекциясына багытталган.

Колледждердеги конфликттик кырдаалдарды мүмкүн болушунча азайтуу, пайда болуп калгандарынан залакасыз чыгуу боюнча тажырыйбалык-эксперименталдык, түшүндүрүү-тарбия иштерибиздин натыйжасы студенттер ортосундагы деструктивдик жагдайлардын кыскарышынан, алардын окууга болгон кызыгууларынын жогорулашынан, тайпалардагы моралдык-психологиялык климаттын жакшырышынан көрүндү.

Конфликтология илимине болгон студенттердин кызыгууларын жогорулатуу максатында алардын коммуникативдик, бири-бирин түшүнө билүүчүлүк жөндөмдөрүн көтөрүүгө багытталган практикалык сабактар өтүлдү. Бул сабактар кызыктуу жана оюн формаларында өтүлгөндүктөн студенттер аларга абдан активдүү түрдө катышышты. Изилдөө темабыз боюнча сабактарды өтүүдө алдыбызга төмөнкүдөй милдеттерди койдук:

1. Студенттерди түрдүү курактагы жана жаштагы чоң адамдар менен мамиле түзө билүүгө, улууларды урматтоого тарбиялоо, мында “окутуучу-студент” системасы биринчи планга коюлду.

2. Оппоненттин туура түшүнүшү жана анын кийинки аракеттерин алдын ала байкашы үчүн өспүрүмдүн ага карата эмпатиясын өнүктүрүү. Чырлашкан инсандын эмоционалдык абалын жана аракеттеринин мотивациясын туура байкоо конфликттин андан ары өрчүшүнө жол бербейт да, анын өз убагында токтотулушуна шарт түзөт. Конфликттердин 50% дан ашууну бири-биринин оюн туура түшүнбөөдөн улам келип чыгат. Оппоненттин акыл-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө болуп жаткан процесстерди түшүнбөө, анын ордуна өзүн коё билбөө, эки тараптан тең болуп жаткан каршылаш аракеттердин түпкү мотивациясына баа бербөө көпчүлүк учурларда чырдын келип чыгышына себеп болуп, анын ийкемдүү чечилишине жолтолук түзөт.

3. Конфликттик кырдаалдар жаралганда студенттерди өзүн кармай билүүгө, эмоцияга алдырбоого тарбиялоо.

4. Конфликттердин алдын алууга жана аларды акыл-эс менен токтоо

мүнөздө чечүүгө студенттерди тарбиялоо.

Жогоруда аталган максаттарга ылайык колледждердин биринчи курстарынын студенттери үчүн конфликтология боюнча мини жана максипрограмма иштеп чыктык.

Биздин минипрограмма өзүнүн кыскалыгы (5-6 саат) жана конфликттик кырдаалдарга туруштук бере албаган жана аларды оңойлук менен чечүүгө жетише албаган жамааттар үчүн өз алдынча “тез жардам” катары кызмат кылгандыгы менен кызыктуу. Зарылчылыкка жараша бул программаны окуу процессине факультетивдик сабак, окутуучулар үчү семинар катары киргизүүгө болот.

Педагог менен студенттин, студент менен студенттин ортосундагы психологиялык-педагогикалык климатты жакшыртуу максатында түзүлгөн минипрограмманын структурасы үч бөлүктөн турат.

Биринчи бөлүктө биз конфликт жөнүндөгү негизги жоболорду чагылдырдык. Студенттер “конфликт” түшүнүгү менен психологиялык-педагогикалык өңүттөн таанышышат, өздөрү кез болгон же күбө катары катышып калган учурлардан мисал келтиришет. Конфликттин формалары жана касиети, табияты, типологиялары тууралуу маалыматтар берилет, ага үстүртөдөн эмес аң-сезимдүү түрдө ой жүгүртүү менен мамиле жасоого үйрөнүшөт. Конфликтологияны үйрөнүүнүн актуалдуулугу негизделет.

Минипрограмманын экинчи бөлүмү студенттердин коммуникативдик жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган.

Сбактын жүрүшүндө өспүрүмдөрдүн жогорку окуу жайынын чөйрөсүнө батыраак адаптация болушуна жана конфликттин алдын алуунун жана аны зыянсыз чечүүнүн оптималдуу жолдорун тандай билүүгө жардам берүүчү оюн сабактары өткөрүлөт. Атайылап жасалма түрдө конфликттик кырдаалдар түзүлөт жана студенттер андан жеңил түрдө чыгуунун жолдорун үйрөнүшөт.

Үчүнчү бөлүм сабактардан жана алынган билимдерден жыйынтык чыгарууга, жүргүзүлгөн тарбиялык иштерге анализ берүүгө арналган. Өспүрүмдөр берилген материалдар жана аларды турмушта кандайча колдонуу боюнча өз пикирлерин билдиришет. Студенттердин реалдуу жашоосунда учураган жана өздөрү кез келген конфликттик кырдаалдар мисал катары алынып, алар анализге алынат.

Жаш конфликтологдорго (психологдорго) практикалык сабактарды өтүүдө колдонуу үчүн жардам катары бир катар тапшырмаларды сунуш кылабыз. Бул тапшырмалар максипрограммада да колдонулушу мүмкүн, бирок, жогоруда айтылгандай, өспүрүмдөрдүн өздөрүнүн чыныгы жашоосунда кез келген конфликттик кырдаалдардын мисалга алынганы мыкты натыйжа берер эле, себеби алар студенттин көз алдында элестеп турат. Анын үстүнө өспүрүм кайсыл жерде туура аракетке барганын жана кайсыл учурларда катачылыктарга жол бергенин түшүнүү менен өзүн өзү оңдоого аракет жасайт.

- Практикалык сабактарда студенттер өздөрү менен окутуучунун ортосунда болуп өткөн конфликттин келип чыгуу себептерин, анын жүрүшүн жана структурасын анализге алат. Андан ары студенттер конфликтолог менен биргеликте ал конфликттин кайсыл типке тиешелүү экендиги, анын кандайча чечилгендиги жана аны кандай жол менен чечүү керектигине б.а. ал конфликтти жолго салуунун оптималдуу жолуна тийиштүү маселелерди карап чыгышат.

- Андан ары атайын түзүлгөн сценарий боюнча студенттер өз алдынча деструктивдик этикалык, дидактикалык жана окутуунун методикасы боюнча конфликттерди ойношот. Бул тапшырмаларды жана көнүгүүлөрдү тренинг формасында өткөрүүнү конфликтологдорго сунуштайбыз. Өз каалоолору боюнча айрым студенттер окутуучунун, ал эми башкалары болсо студенттердин ролдорун аткарышат. Мындай сабактарда ага катышуучулар конфликттик кырдаалдардын башталыш, чыңалыш жана чечилиш этаптарын өз көздөрү менен көрүшөт жана ага катышуучулардын негизги катачылыктарына алардын көңүлү концентрацияланат. Конфликтти ойноого катышкандар да аны бошондотууда жана ийгиликтүү чечүүдө сабак учурунда алган билимдерин шар-жагдайга жараша колдоно алышат.

- Конфликтолог студенттер ойногон конфликттик кырдаалды сабаттуу түрдө алардын өздөрүнүн анализге алуусунда жардам көрсөтөт, бирок да алардын өз алдынчалуулуктарына чектөө коюу жарабайт. Сценарий боюнча ойнолгон конфликттик кырдаалды көрүп отурган студенттер өз алдынча кандай түрдөгү жана типтеги конфликттин көрсөтүлгөндүгү, анын өнүгүү жана чечилүү өзгөчөлүктөрү, жекече оюу боюнча оппоненттердин кадыр-баркына доо келтирбей кандайча чечилсе туура болмоктугу жөнүндө пикирлерин билдиришет.

- Конфликттик кырдаалды демонстрациялоодо ролдордун алмашып тургандыгы максатка ылайыктуу. Тактап айтканда, окутуучунун ролун аткарган өспүрүм кийин студенттин, ал эми студенттин ролун аткарганы окутуучунун ролун аткарат. Мында бир эле өспүрүм окутуучунун да студенттин да ордунда болуу менен ар кандай орунда кандайча аракет кылуу керек экендигин тереңдеп түшүнөт жана ал буларды тайпалаштарына айтып берет.

- Практикалык сабактарда студенттер менен конфликттик кырдаалдын чыгуу себептерин гана эмес алардын жүрүү өзгөчөлүктөрүн да өздөштүрүү зарыл. Чырчатактуу кырдаалдарда төмөнкүдөй факторлордун бири же бир нечеси бузулууга учурайт:

- конфликттин жүрүшүнүн адекваттуулугу;
- конфликтке барган жактардын өз ара мамилелери;
- биргелешкен кызматташтык жана бири-бириге болгон ишеним;
- конфликттин маани-маңызын аныктоо.

- Конфликтолог практикалык сабак учурунда ар бир өспүрүмдүн инсандык-мүнөздүк сапаттарына көңүл бурат, себеби дал ушул мүнөздүк өзгөчөлүктөр конфликттик кырдаалдын токтотулушуна же тескерисинче, андан ары күчөтүлүшүнө өбөлгө болот.

- Студенттер конфликттин башталыш себептерине, жүрүү өзгөчөлүктөрүнө, алардын чечилүү жолдоруна анализ жасоону өздөштүргөндөн кийин өтүлгөн материалдар боюнча корутунду чыгарылганы максатка ылайыктуу.

Конфликттик кырдаалдардын болжолдуу түрлөрүн конфликтологдун алдын ала даярдап алуусу зарыл (студенттер үчүн мындай маселе айрым кыйынчылыктарды жаратышы да мүмкүн). Бул тизмедеги конфликттердин чыгуу себептери болжолдуу түрдө төмөнкүчө болуусу мүмкүн:

- Окутуучу студенттерге кайсыл бир чыгарманы окуп чыгып, ага берилген сынчылардын пикирлерин эске алуу менен адабий талдоо жүргүзүүнү сунуш кылат. Студент О окутуучунун сунушун эске албоо менен чыгармага, анда берилген идеяларга жана каармандарга өзүнүн жеке пикирин билдирүүгө аракет жасайт. Окутуучу

болсо студенттин өзүм билемдиги менен макул болбой, анын баасын төмөндөтөт, студент болсо буга макул эмес.

Жогоруда биз сөз кылып жаткан конфликттер объективдүү жана субъективдүү себептерге, оппоненттердин темпераменттеринин типтерине, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө, алардын жекече кызыкчылыктарына жана түзүлгөн шарт-жагдайга байланыштуу өтө ар түрдүү. Конфликттик кырдаалга катышуучулардын жекече сапаттары, тарбиясы, акыл өзгөчөлүктөрү конфликттик жагдайдын андан ары жүрүшүнө чоң таасирин тийгизет.

Конфликттик кырдаалдын жүрүш өзгөчөлүктөрүнүн типологиясын биз төмөнкүчө ажыратып карадык: “демонстративдик-антисоциалдык”, “резервдик-убактылуу”, “агрессивдүү”, “жашыруун”, “диалогдук”, “формалдуу”, “элементардык”, “көп этаптуу”.

“Демонстративдик-антисоциалдык” типологиянын жүрүшү көпчүлүк учурларда конфликттик кырдаалды башкарган жана оппоненттин каралап, “мен жакшымын, ал жаман” деп баарына далилдөөгө аракет жасаган “доминанттык” оппонентке байланыштуу. Мисалы, окутуучу менен студенттин ортосундагы конфликтти алып көрөлү, педагогдун талабы менен бул чырга колледждин директору, тарбия иштери боюнча анын орун басары чакырылды дейли. Окутуучу алардын көз алдында өзүнүн тууралыгын гана далилдөөгө аракет жасабастан, студентти мүмкүн болушунча каралай баштады. Студенттин мурдагы айыптары, тартип эрежелерин бузгандыгы, начар жүрүм-туруму айтылып, аны колледждин администрациясынын көзүнчө жаман көрсөтүү аракеттери болду. Мында педагог студенттин алсыз жактарын алдын ала билүү менен өз “жеңишине” бекем ишенип ушул кадамдарга барган. Педагогдук этика боюнча администрация өкүлдөрү да педагогдун сөзүн сүйлөп, студентти колдогон сөздөр айтылган эмес.

“Резервдик-убактылуу” типологияда оппоненттердин бири убактылуу токтоп туруу менен өз каршылашына байкоо жүргүзөт, ал кандай сүйлөсө да ага убактылуу мүмкүнчүлүк берет. Оппоненттин толук байкаштырып, анын оюн кандайдыр деңгээлде билип бүткөндөн кийин окуянын кийинки кандай жүрүшү бир аз болсо да белгилүү болуп калат да, биринчи тарап эч кандай күтүүсүздүктөрдөн чочулабай өз аракетин

баштайт. Өзүбүз күбө болгон практикадан мисал келтирели. Укук таануу дисциплинасы боюнча окутуучу студенттер менен өз ара түшүнүүчүлүк жагдайында лекция окуйт, семинардык сабактарды жүргүзөт, эгер кайсыл бир студент менен конфликттик кырдаал башталса, ал өз убагында эки тарапка тең залака келтирбей тургандай деңгээлде токтотулат. Жагымсыз жагдайдан кандайча натыйжалуу жана жеңил чыгып кетесиз деген суроомо ал мындайча жооп берди: “Мен студенттер менен конфликтке баргым келбейт, бирок да, ал башталып калган болсо, студенттерим кандай аракетке келерин алдын ала билемин. Бул мага үчүнчү тарапты кошпой эле жагымсыз жагдайдан жеңил түрдө чыгып кетүүгө жардам берет.”

Конфликттин “агрессивдүү” түрдө жүрүшү оппоненттердин экөөнүн тең этикалык нормаларды, жүрүм-турум эрежелерин сактабай сөз талаша беришин күбөлөндүрөт. Конфликтке барган окутуучу да, студент да же эки студенттин экөө тең бири-бирине үн көтөрүү менен кайрылат, кыйкырат, эки тараптан тең орой сөздөр айтылат, ар бири кандай гана болбосун өзүнүн тууралыгын далилдөөгө болгон аракетин жумшайт.

“Жашыруун” типологияда оппоненттердин биринин эч сүйлөбөй, беркинин буркан-шаркан түшкөнүнө көңүл бурбай коюусу менен конфликт өзүнөн-өзү токтоп калат. Оппонент ачык талаш-тартышка барбаганы менен өз көз карашын сактап кала берет жана каршылашынан көңүлү калып, аны менен мамиле түзүүнү токтотот. Мына ошондуктан да элде “эки адам урушса акылдуусу күнөөлүү”, “чалчыкты чапсаң бетке чачырайт”, “битке өчөшүп көйнөгүндү отко салба” деген сыяктуу накыл сөздөр айтылып келет. Кээ бир акылсыздар конфликттик кырдаал жаралып, мүнөзү токтоосу сага теңелбейм деген мааниде унчукпай койсо, тиги мен жеңдим, унчуга албай калды деп дердейе түшөт. Окутуучу конфликттик кырдаалда студенттин өзүн пассивдүү кармашы менен, эреже катары, дээрлик дайыма эле ал өз күнөөсүн сезди, өзүн өзү ондоого аракет кылат деген ойдо калат.

“Диалогдук” конфликттик кырдаал башкаларына салыштырмалуу түрдө жеңил жана эч бир тарапка залакасыз түрдө өтөт, себеби оппоненттер бирин-бири кемсинтпей, капа кылбай жана бири экинчисинин кадыр-баркына доо кетирбей маселени жөн-жай сүйлөшүү менен чечип алышат, мына ошондуктан да ага кеңири токтолуп отурбадык.

“Формалдуу” типологияда оппоненттер үчүнчү жакты эркисизден конфликттик кырдаалга тартып алат же тескерисиче, оппоненттер үчүнчү жак тарабынан конфликтке аралашкан болот, мында конфликттин атынан эле белгилүү болуп тургандай, жагымсыз жагдайга үчүнчү жак формалдуу түрдө гана катышып калат жана аны конфликттин кандайча чечилиши көп кызыктыра бербейт. Мисалы, колледждин администратору студенттин ата-энеси менен катуу чырлашып калгандан кийин баланы окуудан чыгарууну чечет (анын эч себепсиз эле ата-эне менен чырлаша бербешин бештен белгилүү, студенттин начар тартиби, окуудан жетишпегендиги же келишим акынын төлөнбөгөндүгү сыяктуулар буга себеп болушу мүмкүн). Ал айрым окутуучулардан бул студентке баа койбоону суранат, ал эми бул окутуучулар үчүн студенттин окуудан чыгарылышы же чыгарылбашы көп деле маанилүү эмес, (окутуучу студенттин кызыкчылыгын көздөшү да мүмкүн, бирок объективдүү себептерге байланыштуу ал өз пикирин айта албайт) бирок администратордун сөзүн таштоо алар үчүн ыңгайсыз болуп калат. Натыйжада, жаңжалга эркисиз түрдө аралашып калган окутуучу менен студенттин ортосунда колледждин администратору тарабынан жаратылган “жалган” конфликт пайда болот. Конфликттин “элементардык” түрү бат-бат болуп туруу менен жеңил өтөт, аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, чыр-чатактын бул түрүндө жүрүм-турумдун этикалык ченемдери орой түрдө бузулбайт жана эч бир тараптын психофизиологиялык абалына негативдик таасирлер тийбейт. Салыштырмалуу түрдөгү майда-чүйдө кемчиликтерге оппоненттер көңүл бурбайт да чыр-чатактуу кырдаалдардан чыгып кете беришет. Мисалы, студент дүйшөмбү күнү өзүнүнүн нөөмөттө (дежурство) болорун эстен чыгарып койгон да, башка студент нөөмөтчү болот деген ишеничте калган, окутуучу же тайпанын старостасы менен болгон кичинекей талаш-тартыштан кийин ал өзүнүн кемчилигин сезип, милдетин аткарууга киришкен (демек, мындан ага эч ким капа да болбойт).

“Көп этаптуу” конфликт үчүнчү тараптан атайылап жаратылат жана аны оппоненттер сезбей да калышы мүмкүн. Мында чыр-чатактын күнөөкөрү оппоненттер эмес дал ошол үчүнчү тарап болуп эсептелет. Үчүнчү тарап конфликттин жүрүшүнө көз салып турат жана ал өзүнүн тескери максаттарына жетүү үчүн оппоненттерди бири-бирине кайраштыра берет. Эки жарандын ортосундагы конфликт көп узакка созулбай

токтолуп калышы толук мүмкүн, бирок бузукунун милдетин аткарып калган үчүнчү тараптын айынан улам чыр-чатак улам жаңы этаптарга өтүү менен улантыла беришин күтүүгө болот. Негизи, чыр-чатактуу кырдаалдарда үчүнчү тарап аны токтотууга умтулат а бул жерде ал аны күчөтүүгө болго аракетин жасайт (“куюшканга кыпчылат” же “ортомчуга он таяк”). “Көп этаптуу” конфликтте бузукулук милдет аткарган үчүнчү тарап оппоненттерге байкалышы, ага тикеден-тике катышышы да мүмкүн же ал каршылашкан тарапка түздөн-түз көрүнбөй өзүнүн тескери иштерин уланта бериши да күтүлөт. Мындай конфликттин чыгуу себептери оппоненттерге ачык белгилүү болгондо гана ал токтотулат.

Конфликттин чыгуу себептерин, анын жүрүү өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрүү педагогикалык процесстин катышуучуларына чыр-чатактуу кырдаалдардын алдын алууга, аны өз убагында эч бир тарапка залакасы түрдө чечүүгө мүмкүнчүлүк берет. Дагы бир жолу кайталап айта турган болсок, педагогикалык процесстеги конфликттерден эч бир тарап моралдык да материалдык да пайда көрбөйт.

“Окутуучу-өспүрүм” системасындагы конфликттик кырдаалдарды изилдөөдө жана аларга анализ жасоодо мындай жагымсыз жагдайлардын чыгуу себептерине гана эмес алардын түрлөрүнө, жүрүү өзгөчөлүктөрүнө да өзгөчө көңүл бурдук. Бул процеске изилдөө жүргүзүү конфликттерди алдын ала байкай билүүдө жана алардын алдын алууда өзгөчө маанилүү болуп саналат. Оппоненттердин конфликттик кырдаалдарда өзүн алып жүрүүсүн, ал тургай, алардын алдын ала айтууга мүмкүн болбогон кийинки аракеттерин терең изилдөөгө алуу күтүүсүз жагымсыз жагдайлардан качууга, андай кырдаалдын созулуп кетишинен, чыр-чатактардын массалык абалга өтүп кетүүсүнөн жана көптөгөн кесептеттерди, стресстик жагдайларга алып келүүсүнөн сактанууга өбөлгө түзмөкчү. Бизди көптөгөн байкоолорубузга караганда, айрым учурларда оппоненттер (эң эле өкүнүчтүүсү, бул касиет студенттерге караганда окутуучулардын өздөрүндө көбүрөөк болуп калгандыгында) бири-бирине жетишерлик деңгээлде баа бере албай калышат. Студент кандай гана күнөө кетирбесин, аны тайпалаштарынын көзүнчө же сабак мезгилинде катуу жемеге алуу жарабайт. Себеби, ар бир өспүрүмдүн өзүнүн “Мени” бар, аны тайпалаштарынын арасында кемсинтүү жарабайт, балким, тайпада анын сүйгөн кызы же жигити да отурушу мүмкүн экендигин

эске алуу зарыл. Бой жетип калган өспүрүмдөрдү катуу жемеге алууга караганда жылуу сүйлөп, жөн гана уяткарып коюу жазага карганда жакшы таасир берерин ар бир окутуучу көңүл борборунда тутууга тийиш. Айрыкча далилсиз же жөнсүз катуу айтуу же жемеге алуу студентке катуу тийип, анын психофизиологиялык абалына терс таасирин тийгизери нагыз чындык.

Айрым учурларда окутуучулар же студенттер үчүнчү тараптан алынган туура эмес маалыматтын натыйжасында бир тараптан экинчи тарапка каршы терс пикирлер, жөнсүз жактырбоолор пайда болуп, бир тараптуу “сценарий” боюнча терс аракеттер жаралып, ал бара-бара эки тараптуу карама-каршылыктарга өтүп кетиши да күтүлөт.

Жогоруда биз сөз кылып жаткан конфликттер объективдүү жана субъективдүү себептерге, оппоненттердин темпераменттеринин типтерине, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө, алардын жекече кызыкчылыктарына жана түзүлгөн шарт-жагдайга байланыштуу өтө ар түрдүү. Конфликттик кырдаалга катышуучулардын жекече сапаттары, тарбиясы, акыл өзгөчөлүктөрү конфликттик жагдайдын андан ары жүрүшүнө чоң таасирин тийгизет.

Конфликттик кырдаалдын жүрүш өзгөчөлүктөрүнүн типологиясын биз төмөнкүчө ажыратып карадык: “демонстративдик-антисоциалдык”, “резервдик-убактылуу”, “агрессивдүү”, “жашыруун”, “диалогдук”, “формалдуу”, “элементардык”, “көп этаптуу”.

“Демонстративдик-антисоциалдык” типологиянын жүрүшү көпчүлүк учурларда конфликттик кырдаалды башкарган жана оппонентин каралап, “мен жакшымын, ал жаман” деп баарына далилдөөгө аракет жасаган “доминанттык” оппонентке байланыштуу. Мисалы, окутуучу менен студенттин ортосундагы конфликтти алып көрөлү, педагогдун талабы менен бул чырга колледждин директору, тарбия иштери боюнча анын орун басары чакырылды дейли. Окутуучу алардын көз алдында өзүнүн тууралыгын гана далилдөөгө аракет жасабастан, студентти мүмкүн болушунча каралай баштады. Студенттин мурдагы айыптары, тартип эрежелерин бузгандыгы, начар жүрүм-туруму айтылып, аны колледждин администрациясынын көзүнчө жаман көрсөтүү аракеттери болду. Мында педагог студенттин алсыз жактарын алдын ала билүү менен өз “жеңишине” бекем ишенип ушул кадамдарга барган. Педагогдук этика боюнча

администрация өкүлдөрү да педагогдун сөзүн сүйлөп, студентти колдогон сөздөр айтылган эмес.

“Резервдик-убактылуу” типологияда оппоненттердин бири убактылуу токтоп туруу менен өз каршылашына байкоо жүргүзөт, ал кандай сүйлөсө да ага убактылуу мүмкүнчүлүк берет. Оппонентин толук байкаштырып, анын оюн кандайдыр деңгээлде билип бүткөндөн кийин окуянын кийинки кандай жүрүшү бир аз болсо да белгилүү болуп калат да, биринчи тарап эч кандай күтүүсүздүктөрдөн чочулабай өз аракетин баштайт. Өзүбүз күбө болгон практикадан мисал келтирели. Укук таануу дисциплинасы боюнча окутуучу студенттер менен өз ара түшүнүүчүлүк жагдайында лекция окуйт, семинардык сабактарды жүргүзөт, эгер кайсыл бир студент менен конфликттик кырдаал башталса, ал өз убагында эки тарапка тең залака келтирбей тургандай деңгээлде токтотулат. Жагымсыз жагдайдан кандайча натыйжалуу жана жеңил чыгып кетесиз деген суроо ал мындайча жооп берди: “Мен студенттер менен конфликтке баргым келбейт, бирок да, ал башталып калган болсо, студенттерим кандай аракетке келерин алдын ала билемин. Бул мага үчүнчү тарапты кошпой эле жагымсыз жагдайдан жеңил түрдө чыгып кетүүгө жардам берет.”

Конфликттин “агрессивдүү” түрдө жүрүшү оппоненттердин экөөнүн тең этикалык нормаларды, жүрүм-турум эрежелерин сактабай сөз талаша беришин күбөлөндүрөт. Конфликтке барган окутуучу да, студент да же эки студенттин экөө тең бири-бирине үн көтөрүү менен кайрылат, кыйкырат, эки тараптан тең орой сөздөр айтылат, ар бири кандай гана болбосун өзүнүн тууралыгын далилдөөгө болгон аракетин жумшайт.

“Жашыруун” типологияда оппоненттердин биринин эч сүйлөбөй, беркинин буркан-шаркан түшкөнүнө көңүл бурбай коюусу менен конфликт өзүнөн-өзү токтоп калат. Оппонент ачык талаш-тартышка барбаганы менен өз көз карашын сактап кала берет жана каршылашынан көңүлү калып, аны менен мамиле түзүүнү токтотот. Мына ошондуктан да элде “эки адам урушса акылдуусу күнөөлүү”, “чалчыкты чапсаң бетке чачырайт”, “битке өчөшүп көйнөгүндү отко салба” деген сыяктуу накыл сөздөр айтылып келет. Кээ бир акылсыздар конфликттик кырдаал жаралып, мүнөзү токтоосу сага теңелбейм деген мааниде унчукпай койсо, тиги мен жеңдим, унчуга албай калды деп дердейе түшөт. Окутуучу конфликттик кырдаалда студенттин өзүн пассивдүү кармашы менен, эреже

катары, дээрлик дайыма эле ал өз күнөөсүн сизди, өзүн өзү оңдоого аракет кылат деген ойдо калат.

“Диалогдук” конфликттик кырдаал башкаларына салыштырмалуу түрдө жеңил жана эч бир тарапка залакасыз түрдө өтөт, себеби оппоненттер бирин-бири кемсинтпей, капа кылбай жана бири экинчисинин кадыр-баркына доо кетирбей маселени жөн-жай сүйлөшүү менен чечип алышат, мына ошондуктан да ага кеңири токтолуп отурбадык.

“Формалдуу” типологияда оппоненттер үчүнчү жакты эркисизден конфликттик кырдаалга тартып алат же тескерисиче, оппоненттер үчүнчү жак тарабынан конфликтке аралашкан болот, мында конфликттин атынан эле белгилүү болуп тургандай, жагымсыз жагдайга үчүнчү жак формалдуу түрдө гана катышып калат жана аны конфликттин кандайча чечилиши көп кызыктыра бербейт. Мисалы, колледждин администратору студенттин ата-энеси менен катуу чырлашып калгандан кийин баланы окуудан чыгарууну чечет (анын эч себепсиз эле ата-эне менен чырлаша бербешин бештен белгилүү, студенттин начар тартиби, окуудан жетишпегендиги же келишим акынын төлөнбөгөндүгү сыяктуулар буга себеп болушу мүмкүн). Ал айрым окутуучулардан бул студентке баа койбоону суранат, ал эми бул окутуучулар үчүн студенттин окуудан чыгарылышы же чыгарылбашы көп деле маанилүү эмес, (окутуучу студенттин кызыкчылыгын көздөшү да мүмкүн, бирок объективдүү себептерге байланыштуу ал өз пикирин айта албайт) бирок администратордун сөзүн таштоо алар үчүн ыңгайсыз болуп калат. Натыйжада, жаңжалга эркисиз түрдө аралашып калган окутуучу менен студенттин ортосунда колледждин администратору тарабынан жаратылган “жалган” конфликт пайда болот. Конфликттин “элементардык” түрү бат-бат болуп туруу менен жеңил өтөт, аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, чыр-чатактын бул түрүндө жүрүм-турумдун этикалык ченемдери орой түрдө бузулбайт жана эч бир тараптын психофизиологиялык абалына негативдик таасирлер тийбейт. Салыштырмалуу түрдөгү майда-чүйдө кемчиликтерге оппоненттер көңүл бурбайт да чыр-чатактуу кырдаалдардан чыгып кете беришет. Мисалы, студент дүйшөмбү күнү өзүнүнүн нөөмөттө (дежурство) болорун эстен чыгарып койгон да, башка студент нөөмөтчү болот деген ишеничте калган, окутуучу же тайпанын старостасы менен болгон кичинекей талаш-тартыштан кийин ал

өзүнүн кемчилигин сезип, милдетин аткарууга киришкен (демек, мындан ага эч ким капа да болбойт).

“*Көп этаптуу*” конфликт үчүнчү тараптан атайылап жаратылат жана аны оппоненттер сезбей да калышы мүмкүн. Мында чыр-чатактын күнөөкөрү оппоненттер эмес дал ошол үчүнчү тарап болуп эсептелет. Үчүнчү тарап конфликттин жүрүшүнө көз салып турат жана ал өзүнүн тескери максаттарына жетүү үчүн оппоненттерди бири-бирине кайраштыра берет. Эки жарандын ортосундагы конфликт көп узакка созулбай токтолуп калышы толук мүмкүн, бирок бузукунун милдетин аткарып калган үчүнчү тараптын айынан улам чыр-чатак улам жаңы этаптарга өтүү менен улантыла беришин күтүүгө болот. Негизи, чыр-чатактуу кырдаалдарда үчүнчү тарап аны токтотууга умтулат а бул жерде ал аны күчөтүүгө болго аракетин жасайт (“куюшканга кыпчылат” же “ортомчуга он таяк”). “*Көп этаптуу*” конфликтте бузукулук милдет аткарган үчүнчү тарап оппоненттерге байкалышы, ага тикеден-тике катышышы да мүмкүн же ал каршылашкан тарапка түздөн-түз көрүнбөй өзүнүн тескери иштерин уланта бериши да күтүлөт. Мындай конфликттин чыгуу себептери оппоненттерге ачык белгилүү болгондо гана ал токтотулат.

Конфликттин чыгуу себептерин, анын жүрүү өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрүү педагогикалык процесстин катышуучуларына чыр-чатактуу кырдаалдардын алдын алууга, аны өз убагында эч бир тарапка залакасы түрдө чечүүгө мүмкүнчүлүк берет. Дагы бир жолу кайталап айта турган болсок, педагогикалык процесстеги конфликттерден эч бир тарап моралдык да материалдык да пайда көрбөйт.

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУЛАР

Реалдуу практикадагы конфликттик кырдалдарды анализге алуунун натыйжасында төмөнкүдөй корутундуларды чыгарууга болот.

1. Конфликттик кырдалдарды башталыш этаптарындагы доминанттык

себептерге, чөйрөгө жана ага катышкан оппоненттердин мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө, алардын жекече кызыкчылыктарына жана талаптарына жараша классификациялоого болот.

Окуу процессиндеги конфликтердин биринчи тобуна “окутуучу-студент” системасындагы өз ара терс мамилелерден жана пикир келишпөөчүлүктөрдөн келип чыккан карама-каршылыктарды киргиздик. Мындай чыр-чатактуу жагдайлар, эреже катары, окутуучунун төмөн этикалык маданиятынын, кесиптик даярдыгынын жоктугунун натыйжасында келип чыгат. Окутуучу менен студенттин өз ара мамилесинде бирин-бири кабыл алуу, түшүнүү процесси жүрөт, түрдүү мамилелер (биргелешкен же каршылашкан иш-аракеттер, таптакыр бири-бирине көңүл бурбоо, биринин экинчисин кабыл албоосу, жактырбоосу ж.б.) ишке ашат. Бири экинчисине оң же терс таасир эткен себептер келип чыгат. Биздин изилдөөбүздүн максаты жана милдети терс таасирлер болуу менен, алардын конфликттик кырдаалдардын пайда болуу себепчисине айланышы илимий-практикалык негизде каралды. Оппоненттердин бири-бирин туура түшүнбөөсүнөн улам да конфликт келип чыгат жана анын кандайча өнүгүшүн алдын ала айтуу кыйын.

Пикирлердин, кызыкчылыктардын жана керектөөлөрдүн дал келбеши, берилген маалыматтын, суроонун, кайрылуунун туура эмес интерпретациялашы конфликттердин келип чыгышына себепчи болот. Окутуучулар менен студенттердин этикалык нормаларды сактабоосу, кайсыл бир тараптын өзүн өзү ашыкча баалоосу, башкалардан өзүн артык сезүүсү, туура болобу, туура эмес болобу өз оюн бербөө, келишүүчүлүккө барбоо, студенттердин сабак мезгилиндеги тынч отурбоосу, алардын тартип бузуусу жана ошол эле учурда өз күнөөсүн мойнуна албоосу окуу процессиндеги конфликттик кырдаалдардын негизги кыртышы (башаты, себеби) болуп саналат.

Окуу процессиндеги экинчи топтогу конфликттер окутуучунун кесиптик, маданий-этикалык деңгээлинин төмөндүгү менен байланышкан. Окутуучунун жалпы жана ошондой эле профессионалдык маданияты жана деңгээли студенттерге даана көрүнүп турат да аларга өз таасирин тийгизет. Окутуучу өзүнүн студентине кандай сын көз менен караса, студенттер да окутуучуга ошондой эле байкоо жүргүзүшөт, аларды бири-бири менен салыштырышат. Мына ошондуктан да окутуучунун студент мезгилинде алган

начар баасы же баа албай калышы түккө турбайт, сынактан өтпөй калса аны кайра тапшырууга болот. Бирок, окуучусунун, студентинин сынагынан өтпөй калуу дегендик окутуучу үчүн чоң трагедия.

Окутуучунун студенттерге болгон кадыр-баркынын жоктугу да да конфликттик кырдаалды жаратат, ал берген билиминин сапатсыздыгын, өзүн так, тыкан алып жүрө албагандыгын эске албастан студенттерге сын-пикир айта берүүсү менен алардын кыжырын келтирет. Бул учурда окутуучу менен студенттин ортосунда сөзсүз түрдө пикир келишпөөчүлүк жагдайы келип чыгат. Студенттердин урмат-сыйына татыктуу болгон окутуучуга студент оңой менен оройлук кыла албайт, мындай учурларда студенттердин өздөрү тайпалашын токтотуп калат.

Конфликттердин үчүнчү тобуну чыгуу себептери, алардын жүрүшү жана чечилиши педагогикалык процесстин өзүнүн табиятынын өзгөчөлүктөрүнө жараша. Бул процесстеги окутуучу менен студенттин түпкү максаттары, тилекке каршы, айрым учурларда бири-бирине дал келбей калат. Окутуучунун деңгээли кандай гана болбосун (мыкты жана жөндөмдүү, орто саар, жөндөмсүз) ал студенттерине сапаттуу билим берүүгө аракет жасайт. Тилекке каршы, эптеп эле оңой жол менен мыкты баа алсам болду деген студенттер да жок эмес, эң эле жаманы, айрым тыңсынган студенттердин сиздин сабагыңыз мага кесибиме тиешелүү эмес, анын мага келечекте кереги жок дегендеринин да учурап калышы. Эң эле жөнөкөй алып караганда, кереги жок дисциплина окуу планына, окуу стандартына киргизилмек беле! Окутуучу өзүнүн милдети боюнча студенттерден окуу планы, программа боюнча материалдарды, өз алдынча аткарылган жумуштарды, курстук, дипломдук иштерди талап кылат. Ага өз жумушу, педагогикалык иш-аракеттери боюнча узак мөөнөттүү максаттарды коюуу татаал жана узак мөөнөттүү максаттарды студенттер өз алдына коюууга милдеттүү. Жөнөкөй тил менен айтканда, студенттин сапаттуу билим алышы, келечекте мыкты адис болуп чыгышы окутуучуга караганда студенттин өзүнө көбүрөөк керек. Окутуучулар болсо муну студенттерине жеткире албай түйшүккө батышууда, акыл-сезими чектелүү студенттер педагогдун өзү үчүн сабакка даярданып келип жатам деп да ойлоп кетишет. Сабакка даяр эмес студент окутуучудан сын-пикир укса же начар баа алса, биринчи кезекте, өздөрүнө эмес, окутуучуга таарынышат, өздөрү эмес, окутуучуну күнөөлөшөт.

Эң жөнөкөй мисал, сынактан өтпөй калган студенттин эшикке чыгып, мен акмакмын, даярданган эмесмин, билбейт элем дегендерин дээрлик сейрек угабыз, көбүнчө алар сынакчыны күнөөлөө менен “койбой койду” деп окутуучуга нааразы боло чыгышат. Мына, окутуучу менен студенттин ортосунда келип чыгуучу карама-каршылыктардын негизги себептеринин бири, окутуучу студенттин кызыкчылыгы үчүн анын мыкты окушун талап кылат, ал эми студент өзүнүн кызыкчылыгын, келечектеги керектөөсүн оюна албай, окутуучуга каршы чыгат.

Педагогикалык системадагы өз ара мамилелердин жакшы жолго коюлушуна же тескерисинче, ага жолтолук кылуучу үчүнчү топтогу конструктивдик, деструктивдик конфликттердин пайда болуу себептери окутуучу менен студенттин инсандык мүнөздөрүнүн өзгөчөлүктөрү менен байланышкан. Конфликттердин пайда болуш жана чечилиш өзгөчөлүктөрүнө таасир этүүчү окутуучу менен студенттин инсандык жана мүнөздүк бөтөнчөлүктөрүнө конфликттүүлүктүн деңгээли, инсандын нервинин бекемдиги же боштугу, темпераменттүүлүктүн тиби, психикасынын өзгөчөлүгү, өзүн өзү баалай билүүсү, коммуникативдүүлүгү, уюштуруучулук жөндөм, эмгекчилдик, эрк, чыдам, адилеттүүлүк, кекчилдик же кечиримдүүлүк сыяктуу жекече касиеттер кирет. Өспүрүм курактагы студенттеги терс сапаттар (мисалы, өзүн өзү ашыкча баалоо менен айкалышкан холериктик сапат), башкалар менен мамиле түзө албоочулук, этикалык маданияттын төмөндүгү, сөзсүз түрдө, конфликттүүлдүк мүнөздү пайда кылат.

2. Конфликттерди жүрүү мүнөзүнө жана созулуу белгилерине карап да классификациялоого болот.

3. Биздин изилдөөлөрүбүз окуу процессиндеги конфликттерди окуучулардын жана студенттердин ар түрдүүчө кабыл алышарын көрсөттү.

4. Конфликтопрофилактика, конфликтодиагностика жана конфликтокоррекцияга багытталган окутуучулар менен студенттердин биргелешкен аракеттери бул системадагы деструктивдик конфликттерди кыскартат, окуу жайындагы психологиялык климатты жакшыртат жана окуу процессине катышуучулардын социалдык жана психологиялык жактан камсыздалышына өбөлгө түзөт.

Колледждердеги конфликттик кырдаалдардын алдын алууга төмөнкүдөй факторлор таасир этет:

1. Педагогдун жүрүм-турумдун этикалык нормаларын жана гумандуулук позицияны сактай билиши.
2. Окутуучунун өспүрүмдүн жекече-психологиялык мүнөзүн байкай билиши, ага жараша мамиле жана анын курактык психологияны, конфликтологиянын негиздерин терең өздөштүрүшү, бул билимдерди өз практикасында чеберчилик менен пайдаланышы.
3. Студенттин пикирин баалай билүү, өспүрүмгө оң таасир этүүнүн педагогикалык методдоруна ээ болуу.
4. Өз предметин терең билүү, окутуунун жана тарбиялоонун методдорун чыгармачылык менен колдонуу.
5. Окутуучунун өз профессионалдык деңгээлин жогорулата барышы, студенттердин курактык жана жекече мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн кылдаттык менен баамдай билүүсү.
6. Студенттин проблемаларын сезе билүү, аны чечүүгө жардам берүү.

К О Р У Т У Н Д У

Изилдөө ишибиздин негизги жоболорун жана тыянактарын чыгаралы.

Конфликтти, анын маани-маңызын изилдөө конфликтологиялык ыкманын чегинде жүрдү. Окуу процессиндеги конфликтти жөнгө салуунун азыркы концепциясынын негизги жоболору конфликттердин кесепетинен келип чыккан карама-каршылыктарды жоюуга, өспүрүмдөрдү тайпалаштары, курсташтары жана жалпы эле айлана-чөйрөдөгүлөр менен жылуу мамиледе болууга тарбиялоого багытталган.

Ата Мекендик, жакынкы жана алыскы чет өлкөлүк педагогдор жана психологдордун конфликтология боюнча изилдөөлөрүнө талдоо жүргүзүү менен бул багытта абдан баалуу жана чоң материалдар чогулуп калгандыгына көзүбүз жетти. Педагогикалык конфликтология башка илимдерге салыштырмалуу түрдө жаңы илим болгондуктан анын көптөгөн аспектилерин кошумча карап чыгууга, педагогиканын бул тармагы боюнча жаңы көз караштарды, заман талабына ылайык методдорду иштеп чыгууга туура келет.

Биздин изилдөөгө алган темабыздын максаты жана милдеттери боюнча социалдык биргелешкен мамилелердеги конфликттин орду аныкталды жана ага чечүүнү талап кылган карама-каршылыктар пайда болуучу инсандар жана жамааттар аралык мамилелердин өнүгүшүнүн өзгөчө фазасы катары баа бердик.

Конфликттик мамилелердин негизги өзгөчөлүктөрүнө жана анын табиятына терең анализ жүргүзүү менен конфликтке бир топ тагыраак аныктама берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Конфликт - бул субъектилердин түрдүү максаттары, кызыкчылыктары, принциптери жана мотивдери менен байланышкан инсандар жана жамааттар аралык карама –каршылыктарды чечүүнү талап кылууну пайда кылуучу мамилелердин өнүгүшүнүн өзгөчө фазасы катары каралат. Ал нервдик-психологиялык чыңалуулар

менен коштолот жана натыйжада оппоненттердин пикирлери жана кызыкчылыктары бири-бирине карама-каршы чыгып, чырлуу жагдайлар жаралат.

Конфликттин пайда болуу табияты проксемиканын көз карашы жана себептери менен түшүндүрүлөт, чыр-чатакка барган оппоненттер бири-биринин кызыкчылыктарына “чабуул жасашат” да, каршылашынын керектөөсү, ой-максаттары эске алынбай калат жана ал көп учурларда нервдик стресс менен коштолот. Пикир келишпөөчүлүккө бир беткей мүнөздөмө берүүгө мүмкүн эмес, кээде конфликтке барган эки тараптын тең ойлору туура болуп калышы да мүмкүн, бирок бул учурда экөө бир эле кубулушту, окуяны же маалыматты эки башкача интерпретациялап калган болот.

Окуу процессинде пайда боло калуучу конфликттердин классификациясы иштелип чыкты.

Конфликттин структурасынын жана анын пайда болуу, жүрүү, чечилүү этаптарынын жана шарттарынын элементтеринин өз-өзүнчө ажыратылып бөлүнүшүнүн негизинде карама-каршылыкты жөнгө салуунун жана башкаруунун зарыл шарты болуп анын алдын алуу, аракетке келип калгандарын конструктивдүү түрдө чечүү боюнча тарбия иштерин жүргүзүүнүн зарылдыгы эксперименттердин жардамы менен негиздүү түрдө далилденди.

Конфликттин алдын алуу – инцидент башталганга чейин анын башталыш стадиясында эле оппоненттер ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөрдү түп тамырынан жокко чыгаруу. Күчөп кеткен карама-каршылык, чыр-чатак алоолоп жайыла баштаган өрткө окшош (учкундан жалын тутанат), өрттүн башталышында, учкун чыгар менен өчүрүп калуу эч бир кыйынчылыкты жаратпайт. Конфликтти өз убагында токтотуп калуу, эң жакшысы, анын алдын алуу оппоненттердин экөөсүнө тең болбосо да, бирөөсүнүн токтоо мүнөзүнө, сабырдуулугуна байланыштуу. Кесиптик орто билим берүүчү колледждердин өспүрүм курактагы студенттеринин арасында жаралуучу конфликттердин алды алуунун факторлору жана методдору аныкталды.

Өспүрүмдөр конфликтинин себептери жана мүнөздүк өзгөчөлүктөрү ачылды. Өспүрүм курактагы (өткөөл курак) конфликттик мамилелердин жыштыгынын себептери бул курактагылардын физиологиялык, психологиялык жаа социомаданий өзгөчөлүктөрү менен шартталгандыгы практикалык мисалдар менен далилденди жана такталды. Ошол эле мезгилде, бул өткөөл курактагы өспүрүмдөрдү ийге келтирүүнүн, чыр-чатактуу

кырдаалдардан алыс болууга, коомчулук менен тыгыз байланыш түзүүгө тарбиялоонун, зарылдыгы баса белгиленди (жаш чырпыкты ар түрдүү тарапка ийип, ошол боюнча чоңойтсо, ал чоңоюп жетилгенден кийин эч жакка ийилбейт, катуу тартсаңыз сынып кетет).

Азыркы коомдогу социалдык-экономикалык талаптардын негизинде студенттерди чыр-чатаксыз тынчтыкта чогуу колледждердин таалим-тарбия процессинде студенттердин конфликттик кырдаалдарынын жашоого калыптандыруу адеп-ахлактык теориялык жана методологиялык негиздери талдоого алынды, анын негизинде аны башкаруунун принциптери, формалары методдору изилденди.

Студенттерди адеп-ахлактык жактан калыптандыруу процессинде ишмердүүлүгүн уюштуруунун модели түзүлүп, ал моделде ишмердүүлүктүн максаты, милдети, инсандык сапаттарды калыптандыруунун мазмуну, принциптери, технологиялары, компоненттери жана критерийлери иштелип чыкты.

- Колледждин иш кагаздарынын тизмегине “Студенттин жекече мүнөздөмөлөрүнүн картасы” киргизилди, бул болсо келечектеги адистердин активдүүлүгүн жана адептик жактан өнүгүүсүн объективдүү баалоого, ошондой эле педагогдордун ишмердүүлүгүн критерийлер боюнча аныктоого мүмкүндүк берди.

- Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары көрсөткөндөй эксперименталдык группаларда студенттердин адеп-ахлактык жактан калыптануу деңгээлдеринин жогорулагандыгы далилденди. Студенттердин инсандык жактан калыптануу деңгээли ОшМУда 16,6% дан 28,1% га чейин жогорулады. Ал эми ОГПУде 15,6% дан 26,2% га чейин өзгөрдү.

Практикалык сунуштар:

1. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамында көрсөтүлгөн тарбиялык принциптерди ишке ашырууда өлкөнүн орто кесиптик окуу жайларында “Келечекке карай чыр-чатаксыз жашоо” аттуу семинарлардын, тренингдердин педагогдорго, ата-энелерге жана

студенттерге уюштуруу.

2. Адистерди даярдоонун көп баскычтуу системасында (тьютор, эдвайзер түшүнүктөрүн) эске алуу менен Кыргызстандын жалпы колледждердин окуу-тарбия процессине өркүндөтүүгө багытталган бирдиктүү нормативдик документтерди иштеп чыгууну талап кылат.
3. Студенттерди адеп-ахлактык жактан калыптандыруу процессинде педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун технологияларын, тарбиялык иш-чараларды пландаштырууда информациялык- маалыматтык технологияларды кеңири пайдалануу.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абрамова, Ж. Конфликт - это прекрасно // Путь к себе. [Текст] / Абрамова Ж. - №6, 1992.- С. 18-20.
2. Адылбек кызы, Г. Влияние социально-психологических факторов на поликультурное воспитание [Текст] / Адылбек, кызы Гулназ // Социальногуманитарные науки: сб. науч. тр. – Б, 2002. - №3 – 4.- С. - 48-49.
3. Адылбек кызы, Г., Национально-психологические особенности среды и их влияния на социальное формирование личности школьников [Текст] /Адылбек, кызы Гулназ // Вестник ИГУ: сб. науч. тр. 1999. - №3.- С. 29-33.
4. Алдашева, К.Б. Развитие толерантности студентов в процессе обучения иностранному (английскому) языку [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / К.Б.Алдашева. – Бишкек, 2004. – 21 с.
5. Алиева, Б.М. Формирование профессиональной компетентности [Текст]: автореф. дис. ... канд.пед. наук:13.00.01. / Б.М.Алиева.– Бишкек, 2012. – 23 с.
6. Апыш, Б. Педагогика [Текст] / Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.А.Жоробеков. – Ош, 2003. – 440 б.
7. Асипова, Н.А. Культурологический подход к воспитанию и многокультурное образование школьников [Текст] / Н.А. Асипова // социальные и гуманитарные науки: - Бишкек. 1999. - №1,2 – С. 100 -105
8. Асипова, Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Н.А. Асипова –Бишкек, 1997. - 369с.

9. Асипова, Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения [Текст] / Н.А. Асипова.– Бишкек: Илим, 1994. - 109 с.
19. А
- 10.Акматова, У.Ж. Колледждин студенттеринин толеранттулугун жогорулатуунун педагогикалык шарттары [Текст] / У.Ж. Акматова – Автореф. Дисс.к.п.н. – Бишкек, 2023. – 26 с.
11. Алексеева, А.Н. Влияние самооценки на способ разрешения конфликтной ситуации [Текст] / А.Н. Алексеева - Автореферат дисс.... канд. психол. наук. Ленинград, 1983.- 17с.
- 12.Андреев, В.И. Конфликтология (искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов) [Текст] / В.И. Андреев - М.: Народное образование, 1995.- 128с.
- 13.Аникеева, Н.П. Психологический климат в коллективе - [Текст] / Н.П. Аникеева -М.: Просвещение, 1989.-223с.
- 14.Анцупов, А.Я., Малышев, А.А. Введение в конфликтологию - [Текст] / А.Я. Анцупов, А.А. Малышев Ужгород: МАУП, 1995.- 101с.
- 15.Анцупов, А.Я. Проблемы конфликтологии [Текст] / А.Я. Анцупов //Философские науки.-№1-4, 1996.-С.75-81.
- 16.Анцупов, А.Я., Прошанов, С.Л. Конфликтология: междисциплинарный подход, обзор диссертационных исследований [Текст] / А.Я.Анцупов, С.Л.Прошанов- М.: Дом Советов, 1997.- 240с.
- 17.Анцупов, А.Я., Шипилов, А.И. Конфликтология: [Текст] / А.Я. Анцупов, А.И.Шипилов Учеб. для студ. вузов. - М.: ЮНИТИ, 1999.-551с.
- 18.Аристотель. Сочинения: В 4-х т. - М: Мысль, 1983. Т.4. - 830с.
10. Атватер И. Я вас слушаю...: Советы руководителю, как правильно слушать собеседника: Сокр. пер. с англ. - М.: Экономика, 1984.- 111с.
11. Афонькова В.М. К вопросу о конфликтах в процессе общения в коллективе.-В кн.: Общение как педагогическая проблема.- М., 1974.- С.28-40.
12. Афонькова В.М. Конфликты в коллективе старшеклассников и пути их

- преодоления: Автореферат дис... канд. пед. наук. - М., 1975.-19с.
13. Афонькова В.М. Некоторые аспекты педагогического вмешательства в конфликт // В кн.: Общение как педагогическая проблема.- М., 1974.- С.41-45.
14. Бабаев, М.Д. Инсандын өзгөчөлүгүн аныктоочу методикалар: Кошумча окуу куралы [Текст] / М.Б.Бабаев, М.С.Мырзаев. – Ош, 2000. – 80 с.
15. Бабосов Е.М. Конфликтология: Учеб. пособие для студентов вузов.- Мн.: Тетра Системе, 2000.- 464с.
15. Балабина И.А. Воспитание самостоятельности у младших подростков в процессе трудовой коллективной деятельности как условие формирования сознательной дисциплинированности // В уч. пособии: Организация системы коллективных отношений и творческих дел как средство воспитания сознательной дисциплинированности учащихся. Пермь: ПГПИ, 1991.- С.30-46.
16. Балабина И.А. Воспитание самостоятельности у младших подростков в процессе трудовой деятельности: Дис. ... канд. пед. наук. - Москва, 1987.
17. Батенин С.С. Человек в его истории / С.С.Батенин; М-во Высш. и сред. спец. образования РСФСР.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.- 295с.
18. Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения // Вопросы философии.- 1995.- №5.- С.109-129.
19. Бауэре С, Леймдорфер Т. Урегулирование конфликтов: творческий подход // Учительская газета.- 1996.-№31, С. 15.
20. Безрукова В.С. Педагогика. Перспективная педагогика. Учебное пособие для инженерно-педагогических институтов и индустриально-педагогических техникумов.- Екатеринбург: Издательство «Деловая книга», 1996.- 344с.
21. Белинская А.Б. Формирование практической готовности социального педагога к разрешению конфликтов среди подростков в учебном коллективе: Дис.... канд. пед. наук: 13.00.08.- М., 1997.- 131с.
22. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как ее создать.- М.: Просвещение, 1991.- 175с.
23. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: В 2ч.- Екатеринбург: УГПИ, 1992.- Ч.1.- 73с- Ч.2.- 85с.

24. Белкин А.С, Жаворонков В.Д., Зимина И.С. Конфликтология: наука о гармонии. Екатеринбург, 1995.- 96с.
25. Бекбоев, И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / И.Бекбоев. –Б.: 2004. – 240 б.
26. Березин СВ. Психокоррекционная деятельность школьного психолога в условиях межличностного конфликта учащихся подросткового возраста. Автореферат дисс. ...канд. психол. наук. Москва, 1995.- 20с.
- 26.Бодалев А.А., Ковалев Г.А. Психологические трудности общения и их преодоление // Педагогика.- 1992,- №5-6.- С.65-70.
- 27.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Наука, 1968.- 238с.
28. Болджурова И.С. Особенности развития Кыргызской Республики и её системы образования в переходный период [Электронный ресурс]. – М.: Вестник 531, С.107. – Режим доступа: www.cyberleninka.ru
29. Болджурова И.С. Диалоги / 12 мыслей [Электронный ресурс]. Б.: Режим доступа. - www.onemag.kg
- 31.Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание: конфликт! / Отв. ред. В.А.Загаров; АН СССР, Сиб. отд-ние. - 2-е изд., перераб. и доп. - Новосибирск: Наука, Сибирск. отд-ние, 1989.- 189с.
- 32.Бродаль Х. Девять ступеней вниз // Знание - сила.- 1991.- №11.- С.60-66.
- 33.Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. - М.: Мысль, 1977. Т.1. - 567с.
- 34.Вагин И.О. Психология зла: практика решения конфликтов / И.О.Вагин. — СПб.: Питер, 2001.-192с.
- 35.Вальсинер Я., Хейдметс М. Контроль над средой: некоторые психологические проблемы.- В кн.: Человек, среда, пространство.- Тартуский государственный университет, 1979.- С.29-42.
- 36.Вацлавик П. И др. Психология межличностных коммуникаций. — СПб.: Речь, 2000.- 300с.
- 37.Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1990.- 805с.

- 38.Вересов Н.Н. Формула противостояния, или Как устранить конфликт в коллективе.- М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1998.-112с.
- 39.Вишнякова Н.Ф. Конфликтология: Учеб. пособие. 3-е изд. - Мн.: Университетское, 2002.- 318с.
- 40.Волков И.П. Социометрические методы в социально-психологических исследованиях. Л., 1970.
41. Воробьева Л.И. Неосознаваемые причины конфликтного поведения.- В кн.: Конфликты в школьном возрасте: пути их преодоления и предупреждения.-М.: МОГТИ им. Н.К.Крупской, 1986.- С. 104-111.
42. Воронин И.Ю. Преодоление межличностных конфликтов в спортивной команде. Автореферат дис. ... канд. пед. наук.- Белгород, 2000.
43. Вохминцева Н.В. Переговорное посредничество в межличностном конфликте (социально-философский анализ). Автореферат дис.... канд. филос. наук.-Красноярск, 2000.- 28с.
- 44.Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика - Пресс, 1996. - 536с.
- 45.Гаджиев К.С. О природе конфликтов и войн в современном мире // Вопросы философии. - №6, 1997.- С.3-11.
- 46.Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. -М.: Мысль, 1989. Т.1.- 621с.
- 47.Гостев А.А., Соснин В.А., Степанов Е.И. На путях становления отечественной конфликтологии // Психологический журнал.- 1996.- №2.- Т. 17.- С.110-128.
51. Гришина Н.В. Давайте договоримся. СПб., 1993.- 284с.
52. Гришина Н.В. Психология конфликта. - СПб.: Питер, 2000.- 464с.
53. Гришина Н.В. Психология межличностного конфликта: Дис. ... д-ра психол. наук.- СПб., 1995.-318с.
57. Громова О.Н. Конфликтология: курс лекций. - М.: Тандем, 2000.- 320с.
- 58.Группа поддержки «Шанс». Издание Пермского Центра социально-психологической адаптации и терапии «Доверие», Пермь, 1999.- 144с.
- 59.Декарт Р. Сочинения: В 2-х т. - М: Мысль, 1989. Т.1.- 654с.
- 60.Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания.-

- М.: Московский психолого-социальный институт, 1999.- 310с.
61. Диденко И. Проблема межличностных отношений: молодежный аспект // Прикладная психология.- 1998.- №5-6.- С.33-41.
62. Дмитриев А.В., Кудрявцев В.Н. Введение в общую теорию конфликтов. Изд. 2-е.- М.: МАЭП, ИИК "Калита", "Собрание", 1998.- 158с.
63. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения,- М.: Просвещение, 1987.-208с.
64. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. - Киев: Политиздат, 1989.- 175с.
65. Дорохова А.В. Учебный курс как средство становления конфликтологической компетентности подростков: Дис. ... канд. пед. наук: Красноярск, 1999.- 151с.
66. Дудель С.П., Штракс Г.М. Закон единства и борьбы противоположностей.- Высшая школа. М., 1967.- 247с.
67. Дудченко В.С. Онтосинтез конфликта (к методологии исследования) // Социологические исследования.- 1996.- №10.- С.50-62.
68. Дэна Д. Четырех шаговый метод улучшения взаимоотношений // В кн.: Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Сост. К.В.Семченко.- Мн.: Харвест, 1999.- 624с- С. 164-217.
69. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М.: Наука, 1991.-572с.
70. Емельянов СМ. Практикум по конфликтологии,- СПб.: Издательство "Питер", 2000.- 368с.
71. Емельянов Ю.Н. Обучение паритетному диалогу: Учебное пособие / ЛГУ. -Л., 1991.- 106с.
72. Журавлев В.И. Основы педагогической конфликтологии: учебник. Российское педагогическое агентство. Москва, 1995.- 184с.
73. Жутикова Н.В. Конфликтная ситуация // Народное образование.- 1989.- №3,-С.145-151.
74. Жутикова Н.В. Конфликтная ситуация: как ее избежать // Народное образование.- 1989.- №2.- С. 139-144.

75. Жутикова Н.В. Учителю о практике психологической помощи.- М.: Просвещение, 1988.- 170с.
76. Жолдошбаев Д.А., Кудуев А.Ж. Кофликттик көйгөйлөрдө педагогикалык чебердик (психологиялык өңүттө) [Текст] Жолдошбаев Д.А., Кудуев А.Ж. Окуу методикалык колдонмо. – Ош, 2019 – б. 206
76. Заиченко Н.У. Структурно-содержательные характеристики и психологические особенности конфликта //Мир психологии.- 1998.- №4.-С. 266-271.
77. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений.- 3-е изд., перераб. и доп.- М.: Аспект Пресс, 1996.-317с.
78. Зеленькова Л.А. Влияние самооценки на социально-психологический статус подростка в классе // Журнал практического психолога, №6, 1997.- С. 13-20.
- 79.Иванов В.Н. Конфликтология: проблемы становления и развития // Социально-политический журнал.- 1994.- №7-8.- С.50-61.
- 80.Иванов И.П. Звено в бесконечной цепи.- Рязань, 1994.- 124с.
- 81.Иванова Е.И. Эффективное общение и конфликты. - Рига: Эксперимент; СПб.:Б.Н., 1997.-69с.
- 82.Калашников Д.В. Переговорный метод управления конфликтом // Социологические исследования.- 1998.- №5.- С. 105-111.
- 83.Калашникова Е.М. Личность и общность (Проблема идентификации).- Пермь: Изд-во Пермского университета, 1997.- 156с.
- 84.Каменская В.Г. Психологическая защита и мотивация в структуре конфликта.- СПб.: Детство-Пресс, 1999.
- 85.Кандыбо В.И., Басков В.П. Введение в конфликтологию. Ярославль, 1993.
- 86.Кан-Калик В.А. Грамматика общения.- М.: Роспедагенство, 1995,- 108с.
- 87.Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: Книга для учителя.- М.: Просвещение, 1987.- 190с.
- 88.Кичанова И.М. Конфликт: за и против. М., 1978.
- 89.Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства.- М.: Политиздат, 1978.- 279с.

- 90.Ковачик П., Малиева Н. Предупреждение и разрешение конфликтов. М., 1994.
- 91.Кови С. Семь навыков лидера. Минск, 1996.- 434с.
- 92.Козер Л. Функции социального конфликта. Перевод с англ. О.А.Назаровой — М.: Идея - Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.- 208с.
- 93.Козырев Г.И. Конфликтология. Внутриличностные конфликты // Социально-гуманитарные знания.- 1999.- №2.- С. 102-111.
- 94.Козырев Г.И. Конфликтология. Межличностные конфликты // Социально-гуманитарные знания.- 1999.- №3.- С.82-91.
- 95.Колокова О.А. Психологическая характеристика младших школьников с трудностями в общении со сверстниками // Вестник МУ. Серия Психология,- 1998.-№1.-С. 65-67.
- 96.Коломинский Я.Л. Некоторые педагогические проблемы социальной психологии.- М.: Знание, 1977.- 63с.
- 97.Кон И.С. Открытие "Я".- М.: Политиздат, 1978.- 367с.
- 98.Кон И.С. Психология ранней юности: Книга для учителя.- М.: Просвещение, 1989.-254с.
- 99.Кон И.С. Психология самостоятельности.- В кн.: Популярная психология: Хрестоматия / Составит. В.В.Мироненко.- М.: Просвещение, 1990.-398с-С.155-161.
100. Кон И.С. Психология старшеклассника.- М.: Просвещение, 1982,- 207с.
101. Кондратьев М.Ю. Подросток в замкнутом круге общения.- М.: Издательство "Институт практической психологии", Воронеж: НПО "МОДЭК", 1997.
102. Конфликт в конструктивной психологии. Красноярск, 1990.
103. Конфликтология / Под ред. А.С.Кармина // СПб.: Издательство "Лань", 1999.-448с.
104. Конфликты в школьном возрасте: пути их преодоления и предупреждения.-

М: МОПИ им. Н.К.Крупской, 1986.- 127с.

105. Конфликты и их цивилизованное разрешение: Метод пособие / Мин-во общ. и проф. образ. РФ; Рос. химико-технологический ун-т им. Д.И.Менделеева; Изд. центр. — М., 1997.- 24с.
106. Корнелиус Х., Фэйр Ш. Выиграть может каждый. М., АО Стрингер, 1992.-116с.
107. Коротаяева Е.В. Хочу, могу, умею! Обучение, погруженное в общение.- М.: «КСП», Институт психологии РАН, 1997.- 224с.
108. Кривцова СВ., Мухаматулина Е.А. Тренинг: навыки конструктивного взаимодействия с подростками. - М.: Генезис, 1997,- 192с. Кудрявцев В.И. Конфликт: что это такое? // Наука в России.- №2, 1994 ПО. Кузьмин Е.С. Социально-психологические особенности личности// Социальная психология личности. Л., 1974. С.8-12.
109. Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы [Электронный ресурс]. – Б.: Кыргыз республикасынын конституциясы. – 2003.- № 92. - Режим доступа: <http://online.adviser.kg>
110. Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясы, 2013. – 22 б.
111. Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү Концепциясы. - Режим доступа: www.kyrlibnet.kg
112. . КРнын Билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясынын 2008- жылдын, 24-апрелдеги № 3/1 чечими. – 2008. – Режим доступа: <http://www.president.kg/>
112. 2020-жылга чейин Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы [Текст] // КРнын өкмөтүнүн №201-токтому. - Бишкек, 2012. - С.4.
113. Кюн Х. О проблемах и конфликтах восточногерманской молодежи в экологическом аспекте // Мир психологии.- 1998.- №4.- С.248-259.

114. Латынов В.В. Конфликт: протекание, способы разрешения, поведение конфликтующих сторон // Иностранная психология.- 1993. Т.1.-№2.- С.87-93.
115. Лебедева М.М. Вам предстоят переговоры. - М.: Экономика, 1993.- 156с.
116. Леонов Н.И. Индивидуальный стиль поведения в конфликтной ситуации. Автореферат дис.... канд. психол. наук, Пермь, 1996.
117. Ликсон Ч. Конфликт: Семь шагов к миру. - СПб.: Питер паблишинг, 1997.- 160с.
118. Линчевский Э.Э. Контакты и конфликты. - М.: Экономика, 2000.
119. Липкина А.И. Самооценка школьника. М., "Знание", 1976.
120. Лисецкий К.С. Предупреждение межличностных конфликтов в системе отношений старшеклассников: Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01.-М., 1994,-183с.
121. Лиханов А.А. Уже не дети, еще не взрослые. - М: Сов. Россия, 1979.- 96с.
122. Лихачев Б.Т. Введение в теорию и историю воспитательных ценностей.-Самара, 1997.-84 с.
123. Лозовцева В.Н. Конфликты, развивающиеся в условиях деформированных взаимоотношений подростка с одноклассниками // В кн.: Конфликты в школьном возрасте: пути их преодоления и предупреждения.- М.: МОПИ им. Н.К.Крупской, 1986.-С.26-39.
124. Лойт М., Нуйа М., Листер Т. Личностные предпосылки в ролевой адаптации.- В кн.: Человек, среда, общение / Сб. статей под ред. Х.Миккина. Таллитский педагогический институт им. Э.Вильде, 1980.-С. 106-116.
125. Лукашонок О.Н. Профессиональная подготовка учителя к разрешению конфликтов в воспитательном процессе. Автореферат дис. ... канд. пед. наук.-Москва, 1998.- 16с.
126. Лукашонок О.Н., Щуркова Н.Е. Конфликтологический этюд для учителя.- Издательство "Российское педагогическое агентство", 1998.- 80с.
127. Лукьянова З.Н. Влияние самооценки внешности учащегося на его общение с другими людьми // Вопросы психологии.- 1989.- №3.- С.
128. Лупьян Я.А. Барьеры общения, конфликты, стресс...- Минск, Высшая школа, 1986.-202с.
129. Лэнктонь К., Лэнктонь С. Нейролингвистическое программирование.

- Волшебные сказки. - Воронеж: НПО «Модек», 1996,- 431с.
130. Любушкина Л.А. Межличностный конфликт как средство воспитания и развития подростков в физкультурно-спортивной деятельности: Дис. ... канд. пед. наук:
131. Мадорский Л.Р., Зак А.З. Глазами подростков: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1991.-93 с.
132. Маецкий З. Социальные конфликты. М., 1974.
133. Маленкова Л.И. Теория и методика воспитания. - М.: Пед. о-во России, 2002.- 480с.
134. Марголина Т.И. Конфликтность как метаиндивидуальная характеристика учителя: Дис.... канд. психол. наук: 19.00.01.- Пермь, 1995.- 163с.
135. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М.: Педагогика, 1986.
136. Мир без конфронтации, или Да здравствует конфликт. - М.: БОНФИ, 2001.-124с.
137. Митина М.М. Педагогическое общение: контакт и конфликт // Школа и производство.- 1989.- №10.- С. 10-12.
138. Молчанова Я.В. Об источниках нарушения делового общения // Вестник МУ - Сер. Психология.- 1999.- №4.- С.54-58.
139. Мольц М. Я - это Я, или как стать счастливым человеком. — С-Петербург: Лениздат, 1992.- 192с.
140. Морено Я.Л. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе. - М.: Акад. Проект, 2001. - 384с.
141. Мудрик А.В. Социализация и "смутное время".- М.: Знание, 1991.- 78с.
142. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику: Акад. пед. и социал. наук; Моск. психол.-социал. ин-т. - М.: Ин-т практ. психологии, 1997.- 368с.
143. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания. - М.: Пед. о-во России, 2001.- 320с.
144. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников.- М.: Педагогика, 1984.- 111с.
145. Мудрик А.В. Социальная педагогика.- М.: Академия, 1999.
146. Мудрик А.В. Учитель: мастерство и вдохновение.- М., 1986.

147. Назарова Н.Б. Предупреждение и разрешение конфликтов у подростков с отклонениями в поведении как педагогическая проблема. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук . -Саранск, 2000.-18с.
148. Нийт Т. Общие тенденции развития теории о взаимоотношении человека и среды // В кн.: Человек. Среда. Общение / Сб. статей под ред. Х.Миккина. Таллинский педагогический институт им. Э.Вильде, 1980.- С.5-25.
149. Нириинберг Д.И. Гений переговоров. - Минск: Попурри, 1997.- 415с.
150. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. - Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998.-896с.
151. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. - Киев: Лыбидь, 1990.- 191с.
152. Панфилова Т.С. Развитие самостоятельности школьников во внеклассной работе. М., «Просвещение», 1964.- 83с.
153. Парсонс Т. О структуре социального действия. - М: Акад. Проект, 2000.- 879с.
154. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., «Мысль», 1971.-351с.
155. Пеленев А.Ф. Предупреждение и преодоление межличностных конфликтов в педагогических коллективах. Автореферат дис.... канд. пед. наук. Казань, 1990.
156. Первышева Е.В. Межличностный конфликт как фактор социализации подростков: Дис.... канд. психол. наук. - М., 1989.- 157с.
157. Петровская Л.А. К вопросу о конфликтной компетентности // Вестник МУ - Сер. Психология.- 1997.- №4.- С.
158. Петушков Ю. Парапсихология и конфликтология//Международная жизнь.-1990.-№10.-С.
159. Пилипец И.С. Подготовка учителей к разрешению межличностных

- конфликтов в среде старшеклассников: Дис.... канд. пед. наук:
13.00.08,-Самара, 1998.-206 с.
160. Питюков В.Ю. Основы педагогической технологии: Учебно-методическое пособие. 3-е изд., испр. и доп. - М.: Издательство «Гном и Д», 2001.- 192с.
161. Подласый И.П. Педагогика. — М.: Просвещение, 1996.- 631с.
162. Подросток и досуг: Сб. Информ.-метод. материалов и рекомендаций для педагогов-организаторов досуга детей и подростков / Перм. обл. творч. центр.
- Пермь: Перм. обл. творч. Центр, 1999.- 75с.
163. Посталюк Н.Ю. Педагогика сотрудничества: путь к успеху. - Казань: изд-воКГУ, 1992.-106с.
164. Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. — Мн.: Харвест, 1999.-642с.
165. Прилюк Ю.Д. Проблема общения в историческом материализме.
Издательство "Наукова думка", 1985.
166. Проблема конфликта в западной социологии / Отв. ред. А.Г.Здравомыслов. Нижний Новгород, 1994.
167. Пронин СВ., Давыдов А.П. и др. Социальные конфликты в современном обществе. М., 1993.
168. Прутченков А.С. Свет мой, зеркальце, скажи... / Методические разработки социально-психологических тренингов.- М.: Новая школа, 1996.- 144с.
169. Прутченков А.С. Тренинг коммуникативных умений: Метод, разработ. занятий. - М.: Новая шк., 1993.- 47с.
170. Психологическая помощь и консультирование в практической психологии
/ Под ред. проф. М.К.Тутушкиной. - СПб.: Дидактика плюс, 1999.

171. Рахматшева В.А. Психология взаимоотношений: Книга для учителя.- М.: Просвещение, Учебная литература, 1996.
172. Рогожникова Р.А. Определение уровня развития дисциплинированности школьников: Учебно-методическое пособие. Пермь, 1998.- 51с.
173. Рогожникова Р.А. Теория и практика воспитания дисциплинированности школьников на основе ценностного отношения к человеку: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01.- Пермь, 1998.- 327с.
174. Родченкова Е.П. Педагогическая помощь подростку в преодолении морального конфликта: Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01.- М., 1992.- 186с.
175. Рояк А.А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка.- М.: Педагогика, 1988.- 117с.
176. Рубин Д. И др. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. — СПб. - М.: Прайм-Еврознак; Нева; Олма-Пресс, 2002.- 352с.
177. Руттер П. Указатель границ в отношениях близости и доверия // В кн. Хрестоматия по глубинной психологии. - М.: ЧеРо, 1996.- 248с. - С. 103-114.
178. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе,- М.: Просвещение, 1991.- 127с.
179. Рыданова И.А. Основы педагогики общения. - Минск: Беларуская навука, 1998.-320с.
180. Савостьянова С.О. Подготовка будущих учителей к педагогической поддержке подростков в конфликтных ситуациях: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08.- Калуга, 1995.- 188с.
181. Самоукина Н. Педагогический конфликт // Народное образование. №4,

- 1993.-65-69.
182. Саркисян Б. Победа на переговорах. СПб., 1998.
183. Сергеечева В. Как говорить убедительно: Стратегия и тактика общения. -СПб.: Питер, 2002. - 221с.
184. Серова И.И. Самоотношение личности и стили поведения в конфликтных ситуациях // Вестник МУ. Серия Психология.- 1999.- №1.- С.70-74.
185. Скворцов В.В. Способы разрешения конфликтов. М., 1986.
186. Скворцов Л.В. Толерантность: иллюзия или средство спасения? // Октябрь.- 1997.-№3.-С.138-154.
187. Скотт Дж. Конфликты, пути их преодоления. - Киев: Внешторгиздат, 1991.
188. Скотт Дж. Сила ума. Способы разрешения конфликтов. - СПб: ВИС, 1994.-430с.
189. Словарь психолога - практика / Сост. СЮ. Головин. - 2-е изд., перераб. и доп. - Мн.: Харверт, М.: АСТ, 2001.- 976с.
190. Смолян Г.Л. Принципы исследования конфликта // Вопросы философии.-1968.-№8.-С35-41.
191. Социально-психологические проблемы первичного коллектива. — Ярославль; Кострома: Костром. ГПИ, 1982.- 88с.
192. Сперанский В.И. Конфликт: сущность и особенности его проявления// Социально-политический журнал.- 1995.- №3.- С. 152-161.
193. Сперанский В.И. Конфликтная ситуация и инцидент // Социально-политический журнал.- 1995.- №5.- С. 129-143.
194. Сперанский В.И. Конфликтующие и конфликтогенные люди // Социально-политический журнал.- 1996.- №4.- С. 165-174.
195. Сперанский В.И. Основные элементы технологии малоконфликтного поведения // Социально-политический журнал.-

- 1997.- №3.- С. 126-136.
196. Сперанский В.И. Общие правила человеческих взаимоотношений и их проявление в конфликтных ситуациях // Социально-политический журнал,-1997.- №4.- С. 172-179.
197. Сперанский В.И. Управление и самоменеджмент в конфликтных ситуациях // Социально-политический журнал.- 1997.- №2.- С. 133-140.
198. Станкин М.И. Интерактивное общение (психологическая коррекция конфликта) // Среднее специальное образование.- 1990.- №10.- С.25, 40.
199. Степанов Е.И. Отечественная конфликтология: к вопросу о становлении и развитии // Социологические исследования.- 1998.- №10.- С.50-57.
200. Сулова И.М. Управление конфликтами: (О различных видах конфликтов в коллективе и способах их разрешения) // Научн. и техн. б-ки.- 1994,- №5.- С.23-31.
201. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. Пер. с укр. М., "Молодая гвардия", 1971.-336с.
202. Тимоховец Е.А. Конфликты подростков и пути их педагогического решения: Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01,- Минск, 1990.- 191с.
203. Уткин Э.А. Конфликтология. Теория и практика. - М.: "Тандем" ЭКМОС, 1998.
204. Федорова В.К. Использование педагогической соционики в решении конфликтных взаимодействий субъектов образовательного процесса: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01.- Омск, 1998.- 197с.
205. Фельдштейн Д.И., Воробьева Л.И. Конфликты в условиях школы / В кн.: Конфликты в школьном возрасте: пути их преодоления и предупреждения.-М.: МОГТИ им. Н.К.Крупской, 1986.- С.4-17.

206. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Р. Ильичев,
П.Н. Федосеев., СМ. Ковалев, В.Г. Панов - М.: Сов. энциклопедия, 1983. - 840с.
207. Фишер Р., Эртель Д. Подготовка к переговорам. М., 1996.
208. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения.- М.: Наука, 1992.- 155с.
209. Фрагменты ранних греческих философов. 4.1. М.: Наука, 1989.- 575с.
210. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., 1989.
211. Халимов Э.З. Психологические особенности конфликтности младших школьников. //Дис. ... канд. психол. наук. М., 1993. - 123с.
212. Хасан Б.И. Методика для изучения конфликтных установок подростков. // Журн. практ. психолога.- 1996.- №2.- С.26-31.
213. Хвиль М.Н. Воспитание дисциплины в процессе преодоления противоречий и конфликтов. Дис. ... канд. пед. наук.- Киев, 1986.- 293с.
214. Хейдметс М. Обзор исследований о пространственном факторе в межличностных отношениях. // В кн.: Человек, среда, пространство.-Тартусский государственный университет, 1979.- С. 129-161.